

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Raul Meel
Jaan Kross
Enn Vetemaa
Harald Suislepp
Ene Mihkelson
Aarne Puu
Toomas Paul
Paula Sering
Rutt Hinrikus
M. H. R.
Olev Remsu
ARVUSTUSED
RINGVAADE

LOOMINGU *preemiaid*

1995. a. avaldatud tööde eest
jagati toimetuse koosolekul 3. aprillil 1996

Aastapremia said

JÜRI EHLVEST
novellide (nr. 3 ja 9) eest

TOOMAS LIIV
proosaülevaate (nr. 4) ja artikli „Taniel Tümm kui igavikust
väljalangenud täht“ (nr. 8) eest

MIHKEL MUTT
näidendite „Pikksilm“ (nr. 11) ja „Ulgumaa“ (nr. 12) ning
arvustuse (nr. 10) eest

LINNAR PRIIMÄGI
luuletuste (nr. 3 ja 7), essee „Eetika ja geneetika“ ning arvustuse
(nr. 9) eest

RIINA JESMIN
„Loomingu Raamatukogus“ ilmunud tõlgete Lisa St Aubin Teráni
„Kojavalvurid“ ja Henry Jamesi „Asperni kirjad“ eest

Auhinnad antakse pidulikult kätte Kirjanike Liidu aastakoosolekul 26. aprillil
1996 Kirjanike Majas Tallinnas.

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

4

1996

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 1996

ISSN 0134 — 4536

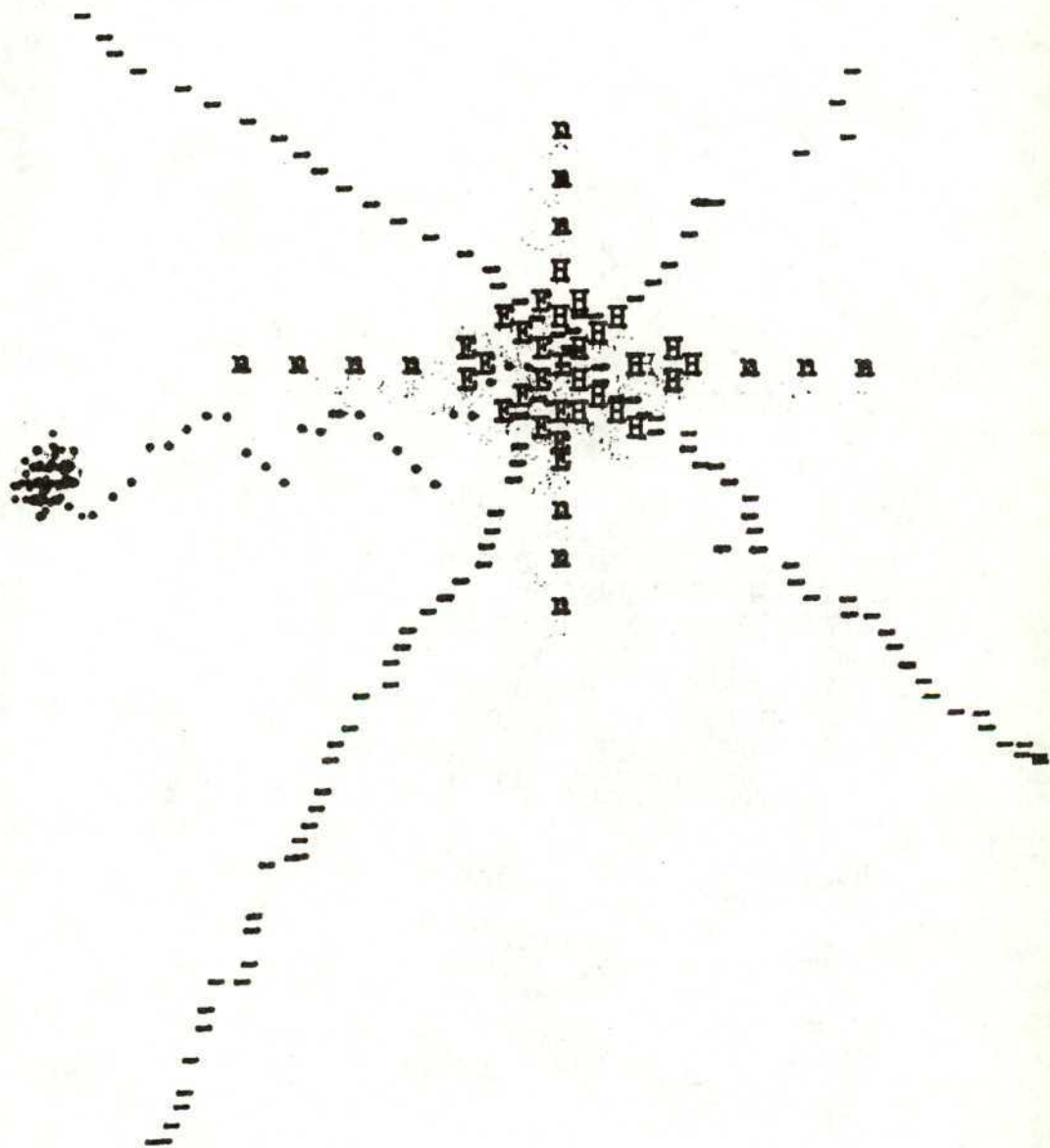
EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

VIIS EVIDENTSET LUULETUST

kirjanike portreed

1. AIMÉE JA VLADIMIR BEEKMAN
2. ANDRES EHIN
3. DORIS KAREVA
4. KALJU LEPIK
5. VAINO VAHING

SÜIT KOLMELE KLAVERILE VÕI EHK SIISKI AINULT KAHELE

I

Kuuekümnendate algul, kui Toomas hakkas kümneaastaseks saama, otsustasime, tema ema ja mina: poisile tuleb muretseda klaver.

Selliseid otsuseid tehakse enamvähem kõigis vastavaalaste või nooremate lastega peredes ja nende alus on veidi väikekoodanlik arusaam, et muusikalise kasvatuse algmed paotavad nende omandajale ta arengus ukse olulistesse ruumidesse, teevad ta vähemalt teadlikuks nende ruumide olemasolust. Ning et see on talle tähtis isegi siis, kui ta hiljem neisse siseneda ei suvatsegi.

Halvemad juhud on need, kus laste muusikalise kasvatusega alustatakse liiga tõsiselt, ja seda kujutluse tõttu, et tegemist on eriti andekate lastega. Niisugune kujutus on seda harvemini põhjendatud, mida andekamaks neid arvatakse. Ning seda saatuslikum. Aga Tooma erilise musikaalsuse asjas polnud meil siiski eksitavaid illusioone. Tema võimed piirdusid normaalse viisipidamisega ja normaalse, ehk sellest võibolla kübeke parema muusikalise mäluga. Ja sellest me lähtusime: tuleb hankida poisile keskmine, õppimist võimaldav klaver. Õnneks olime just kolinud uude korterisse. See uus korter asetses küll otse keset vanalinna kivihunnikut, aga vastupidi tollasele keskmisele elamispinnaappusele ruumi seal klaveri tarvis, ja isegi mitte üksnes pianino, vaid kabinetklaverigi tarvis leidis.

Meie klaveriostukuulutus „Õhtulehes“ tõi meile kui mitte klaveri, siis vähemalt huvitava tutvuse.

Isand Hugo Vasknapp oli mõne aja eest Tallinna tagasi jõudnud. Kui meie lähiajalugu pole teile tuntud, küsrite muidugi: kust? Vastasel juhul ei küsi te midagi, sest teate nagunii, mida kuuekümnendate algul tähendas: mõne aja eest tagasi jõudnud. Ja teate nagunii, kust siis tagasi jõuti. Kui jõuti.

Meie isand Vasknappa varem isiklikult ei tundnud. Aga nimetsi teadsime Tallinna ennesõjaaegse, Eesti-aegse esinduskohviku omanikku muidugi küll. Mis temaga Sarmaatia avarustes ning ahtustes vahepeal oli juhtunud, ei kuulu siinkohal lähemalt meenutamisele. Muide, sellest kirjutas ta oma veerand sajan-dit hiljem ilmunud eluloos, ma ei ütle et piisavalt, kahjuks ei, aga teatud kujutlust võimaldavalt ometi. Ta oli olnud laagrites ning asumisaastail — Grazi või Brünni tehnikaülikooli diplomiga toitlustusinsener või mis ta õieti oli — ta oli olnud puusepp, sporditreener, tennis- ja tantsuõpetaja, ehituskümnik, keemik, arst, orkestrijuhut ja kondiiter. Niisiis, elegantne hall suveülikond seljas, kergitas ta ühel õhtul meie lävel halli Hückel-kaabu hallidelt juustelt (juba pisut hõredailt, kuid vastsetl juuksuri käe alt tulnuilt) ning tuletas meile meie eilset

ajalehekuulutust meelde.

Muide, sel ajal, kui ta meile ses asjas esimest korda sisse astus, kuuekümnele lähenev, pisut väsinud, kuid ootamatuid elavnemispuhanguid pakkuvast rollis, oli ta mingi Tallinna kesklinnas tegutsenud päevapiltnikeartelli varustaja. See artell paistis tema seal töötamise aegu silma selle poolest, et samal ajal kui teiste säherduste artellide või ateljeede töö järjest lonkas lihtsalt ja üldisel põhjusel, et neil jälle ja jälle kas nappis või polnud üldsegi nii- või teissuguseid Agfa või Kodaki või muid tarvilikke filme, leidus neid isand Vasknapa varustatavas ettevõttes alati. Nii et see pani meid seda nõrdinumalt ohkama: Issand, millisel hulgal raiskas meie sõbralikult näkku istunud süsteem olemasolevaid inimlikke võimeid, kui palju tekitas ta tehishalvatust sellega, et tema valikueelistuseks polnud nõtkus ja leidlikkus, vaid nõmedus ja lojaalsus.

Kuid leidlikkus ja nõtkus võisid esineda ka koormavas kontsentratsioonis. Selles pidime veendumata, kui jõudsime härra Vasknapaga asja juurde.

Ta seletas meile: Juunis 1941, kui ta küüditati (või täpsemini pisut enne seda), oli tal õnnestunud, nagu ta ütles, *dislotseerida* tuttavate juurde veidike mõnesugust kraami. Selle hulgas oli olnud väga korralik kontsertklaver „Bechstein“, valmistatud 1938. aastal. Ja seda pakub ta meie kuulutuse peale meile müüa.

Viisakusest küsisime muidugi tema klaveri hinda. Ja selgus, et hind oligi enamvähem see, mida olime niisuguse instrumendi puhul oletanud: kaksteist tuhat rubla.

Isand Vasknapp jõudis meie reageeringust ette:

„Ei-ei, ma saan aru, et see on suur summa — klaveri eest. Aga selle klaveri puhul on see täiesti põhjendatud hind. Sest tegemist on väga kulutamata klaveriga. Tema vabrikuhind oli omal ajal viisteist tuhat Saksa marka. See tähendab 38-nda aasta kursi järgi kakskümmend kaks tuhat krooni. Muidugi pole ta veerandsaja aastaga noorenenud. Kuid teda on siiski eeskujulikult hästi hoitud. Seda võin ma puhtast südamest kinnitada. Ja te veendute selles ise silmapilk, kui te klaverit näete. Ja kui te puudutate klaviatuuri! Kui soovite — ma võiksin kutsuda näiteks professor Luki seda teiega koos üle vaatama—“

Mina ütlesin: „Kallis seltsimees Vasknapp. Ma usun teid täiesti. Aga võtke arvesse: meil on vaja õppimisklaverit algajale. Meie kümneaastasele pojale. Ja mõne aja pärast tütrele, kes on praegu viiene. Me oleme otsustanud kulutada selleks äärmisel juhul veerandi teie poolt nimetatud hinnast. Nii et—“

Mu põlvkõõlused tõmbusid püstitõusuks ja jutu lõpetuseks pingule ja ma olen kindel, et härra Vasknapp seda märkas. Sest see sündis järsumalt, kui oleksin tahtnud — kahetsuse tõttu, et meie rahaline seis ei võimaldanud meil tema pakkumisest huvituda. Aga isand Vasknapp eiras mu liigutust — samuti nagu Eeva vastavat pettunud naeratust — täielikult. Ent ta tegi seda läbini nii, et meil jäi üle pidada tema märkamatus üksnes ta hajameelsuse ning ta tähelepanu mujalesuunatuse süüks ja ei üldsegi mitte hoolimatuseks meie keeldumise suhtes. Ta seletas murelik-sõbralikult:

„Ma saan sellest täiesti aru. Aga ma tahaksin teid informeerida. Vaadake, ma olen olnud sellest klaverist aastaid ilma. Ei, ärge mõistke mind vääriti. Ma olin ju vangilaagris küll ka klaveriõpetaja, aga ainult laagriülema laste juures, ja seal polnud õpetajale esitatavad nõudmised kuigi kõrged. Nii et ma olen üleni diletant. Ei midagi rohkem. Aga kunagi tahtsin ma oma diletantsust selle klaveri abil häilima hakata. Ja siis võeti ta mult ära. Ja nüüd, kus ta mul uuesti olemas on, pean ma ta maha müüma. Raha hankimiseks. Veel palju olulisemal otstarbel kui muusikaharrastus. Minu naine on haige. Parkinson. Selle vastu on leiutatud viimastel aastatel tõhusaid vahendeid. Aga siinmaal pole neid saada. Ainult välismaalt salakaubana ja vastavate hindadega. Nii et—“

Eeva ütles kaastundlikult: „Oi, seltsimees Vasknapp, me saame teist suurepäraselt aru—“

Isand Vasknapp heitis talle liigutatud pilgu ja jätkas kiiresti:

„Ja mina teist ka. Muidugimõista. Õppeklaver, mida te tegelikult vajate, on ju midagi muud. Aga lubage mul teid ikkagi informeerida. Vaadake, varumisministeeriumi klubi pakub mulle selle klaveri eest kümme tuhat. Ja ma olen peaaegu kindel, et kui ma alustaksin nendega läbirääkimisi, saaksin neilt kaksteist tuhat kätte. Seda ei maksa seal ju keegi omast taskust, ja sellisel juhul antakse varem-hiljem järele. Kui surve on küllalt püsiv, eks ole. Aga missugust saatust see mu klaverile tähendaks?! Mingisugune tolmunud raamatupidaja kannaks ta kuskile inventariraamatusse sisse. Teadagi nina kirtsutades kõrge hinna pärast. Raamatupidaja meelest on kaksteist tuhat klaveri eest selge tobedus. Pealegi ei teaks ta ega viitsiks järele vaadata, kas selle nimi kirjutatakse B-ga või P-ga. Nii et see võib sattuda inventariraamatusse nii või naa. Ja siis — kes hakkab sellel mängima?! Õieti mitte keegi. Peale võibolla ministri asetäitja abikaasa. Kui see mõnele klubiõhtule juhtub. Võibolla proovib ta siis mõnda Chopini prelüüdi. Või midagi niisugust. Enamvähem talutaval tasemel. Aga valdavalt käivad seal klubis ju nooremad või üsna noored keskastme bürokraadid. Tehnilis-majandusliku haridusega — või, oma aja tõttu — pigem harimatusega rahvas. Parimal juhul k l i m b e r d a v a d nad seal midagi. Ütleme mõnda Podelski valssi. Ütleme „Lambeth walki“ — mida mõni eakam nende seas ehk mäletab... Ja kui keegi, näiteks partei algorgi sekretär „Lambeth walki“ klimberdajalt küsib, mis lugu see säherdune oli, vaatab klimberdaja talle taevasinise silmaga otse raudhalli silma sisse ja ütleb: ‘See? See oli „Lamba vakk“. Vennaliku sotsialistliku Albaania rahvatants.’ Ja teate, ma kujutan ette, kui klubilised uusaastapidu peavad ja hommiku poole ööd korralikult purjus on, klimberdab mõni eakam nende seast, mõni kohati teistest hasartsem, kohati süngem — nostalgias, konjakist, kiusust, korraga „Lili Marleeni“—“ Härra Vasknapp aetas sõrme suule, vaatas meile kenitlevalt otsa ja ütles: „Tssss—“ Ja kõneles sedamaid edasi:

„Aga kui nad oma aastakokkuvõtupidu peavad ja nende varumisplaanid neil ületatud on — vähemalt raamatupidamise andmeil — searasvavarumise, kondiimivarumise, toornahavarumise plaanid — ega ma ei tea, mis plaanid neil on —, ühesõnaga, kui nende plaanid on neil täidetud ja ületatud, siis,

kokkuvõtupeo hommikupoolsel ööl — laulab parteikomitee esimees mõrinal Dunajevski *Ja drugoi takoi stranõ ne znaju* — ja taob klaviatuuril rusikaga takti— Teate, ma kujutan seda nii põrguliku nähtavusega ette— Kuni selleni, et varem või hiljem, mingsuguse niisuguse ametkondliku klubiõhtu või pigem klubiöö kõrgtunnil ei jõua keegi süütult purjus seltsimees enam sinna, kuhu ta saalist jõuda püüab, ja jääb klaverist mööda ukse poole tõtates klaveri juures seisma ja kergitab kaane üles ja — proua andku mulle mu hirmukujutus andeks — oksendab klaverisse— Varem või hiljem—“

Noh, ma pole Eevaga härra Vasknapa jutu selle motiivi üle hiljem vist kõnelnud. Nii et ma ei tea, kuidas Eeva seda võttis. Aga iseenda kohta olen räähke pannud: minu enese režiimikriitilised kujutlusmängud olid aastate jooksul olude ja nende kehastajate ning režiimi ja selle esindajate suhtes sageli niisama aredalt sallimatud. Ühe olulise erinevusega: mina ei arendanud neid iial mõttetaseandilt kaugemale. Ma ei sõnastanud neid iial kuuldavalt. Isegi Eevaga — peaaegu et mitte iial. Välja arvatud harvad juhud, kus nad tihenesid eriti naljakaks, minu meelest — ja siis eeldatavasti ka Eeva meelest — eriti löövaks absurdiks. Muidu tundsin end alati ebamugavalt, kui keegi midagi säherdust kuuldavalt esile tõi. Välja arvatud, jah, mõnikord lähimate sõprade ringis. Ja sealgi suurel määral arvatavasti tänu sellele, et nende ringis olid poliitilised vaimutsemised eeldatavasti ohutud, kuid — ohutustunde kõrval — kitsa ja valitud ringi korral, tõenäoselt ju ka nauditaval teravmeelsuse tasemel. Või kui mitte seda, siis, tänu vastavate silmapilkude hermeetilisusele, vastavalt intensiivsed. Näiteks? Jumaluke, ma mäletan: kümne aasta eest, sügaval nõukogude ajal, astusin kord, all, meie hoovil, ühe majakaaslase garaaži. Ma ei mäleta, millest ma temaga rääkida tahtsin. Tema, väliselt läbini režiimitruu ja mulle peaaegu võõras mees, kohendas seal oma „Ladat“. Muidugi olime seal nelja silma all. Ta oli oma auto parema esiratta maha võtnud ja selle plekist poritiiva lauale asetanud. Ta tõmbas pihuga selle sisemusest üle ja kuulatas rooste lauale pudenumist. Ta õiendas roostese pihu mu nina alla ja ütles:

„Nõukogude masin. Tema t a h a b roostetada. Tema n a u d i b roostetamist. Tema ei s a a ilma roostetamata olemas olla—“ Niisuguse põrguliku, niisuguse mõnuleva rõhuga kolmel verbil, et see jäi mulle aastakümneiks meelde: intensiivsus kui üks kunsti dimensioone.

Härra Vasknapa klaverimüük kuulus kõigis mõõtmeis samasse lahtrisse. Me ütlesime talle: Kallis seltsimees Vasknapp: meil ei ole lihtsalt nii palju raha!

Ta vaatas meie särava pilguga silma sisse ja naeratas:

„Suurepäranee! Ma ju ei ootagi seda raha — korraga. Ma olen rõõmus, kui te maksate seda aasta jooksul. Tuhat rubla kuus. See sobib meie ravimitehankimise rütmiga täielikult!“

„Ka tuhat rubla kuus on meile liig!“

Tema ütles endiselt särades: „Siis viissada rubla kuus. Kahe aasta jooksul. Isegi veel parem. Kaasa arvatud rõõm, et minu klaver asetseb, e l a b siin, nende piltidega seinä ääres—“ (Meil olid sinna kaks Grünbergi monotüüpiat seinale riputatud.) Ja ma pean ütleva: see oli tema rünnaku kõige ohtlikum

moment. Me vaatasime Eevaga teineteisele otsa— Kas läheme õnge? Kas läheme temaga kaasa? Ja laseme tal professor Luki ühes võtta, et professor meile kinnitaks: sõbrad, see on aastakümne soodsaim klaveriost Tallinna linnas—?

Sel silmapilgul otsustas härra Vasknapp anda meile pisikese lõputõuke meie kahtluse ületamiseks. Ta tajus muidugi väga õigesti, et palju pole selleks vaja:

„Mul on ka kena väike kogu klaverinoote. Õppijale eriti sobiv. Chopinist Debussyni. Selle saate teie pealekauba—“

Aga siinkohal ilmnes (ja ma pean tunnistama, et ma ei näe vastava psühhomehhanismi olemust tänini täpselt läbi): ilmnes, et sulg, mis öeldakse murdvat kaameli selgroo ja suruvat kaameli sedamööda päästmatult põlvili maha, võib toimida ka risti vastupidi. See võib anda kaamelile ootamatult niisuguse torke, et kiusatud loom sööstab ümber vaatamata kõige lõõskavasse ja täiesti kaevudeta (või antud juhul klaveriteta) kõrbe. Kuigi Eeva püüdis mind randmest tõmmates tagasi hoida, hüüdsin:

„Seltsimees Vasknapp: meie ei osta teie klaverit teps! Ei-ei-ei!“

Ja seltsimees Vasknapp, ma ei tea, kas selles avaldus tema inimlik ülidelikaatsus või ta eriti peen ärimehvaist, seltsimees Vasknapp tõusis andestava naeratusega meie muhklikust tugitoolist ning ulatas mulle oma visiitkaardi:

„Ma tänan teid. Aga võtke see — seal on mu telefoninumber. Igaks juhuks. Kui te olete võibolla asja kaalunud ja siiski järeldusele jõudnud, et me võiksime veel mõtteid vahetada—“

Muuseas, ootasin, et ta heidab, pärast nootide mõjutut söödaks-pakkumist, meile veel ka tõsise sööda. Ootasin, et ta ütleb: Varumisministee-riumi klubile ma oma klaverit kümne tuhande rubla eest ei müü. Aga teile — palun. Ootasin seda tõesti tõsiselt ning hoidsin südame kõva ja vastuse keelepäralt valmis: Ei, kallis seltsimees Vasknapp, ka kümnet tuhandet me selle klaveri eest ei maksa. Sest kui me seda teeksim, oleksime, meie rahalist olu-korda arvesse võttes — ikkagi narrimad kui narrid— Aga ta ei teinud hinna-alandusest üldsegi juttu, vaid kõndis sõbralikult naeratades minema. Nii et meie tõrjevõit tema üle tundus meile olevat jäänud, kuidas ütelda — lõplikult vormistamata.

Muidugi hoidus Eeva mind milleski süüdistamast, olgugi et tundsin nahaga tema pettumust. Või, jumal teab, ehk oli mu nahk indikaatorina ebatäpne ja see, mida tundsin, oli tegelikult mu enda rahulolematuse meie keeldumisega. Igatahes ei tekitanud Eeva mulle selle keeldumise pärast mingit vähegi tõsiselt võetavat ebamugavust. Aga see on ju ka ootuspärane. Sest—

Kui meil mõne aasta eest, meie uue iseseisvumise, meie uue omariikluse uhas hakkas signinema enneolematul arvul uusi ajalehti ning kõik need lehed olid varsti tellimiste jahil otsimas lugejatega enamvähem tobedaid isiklikke kontakte, saatis üks neist jumal teab mis valikul laiali küsimuslehed pärimistega, mille vaimukustase polnud parem, kui see just oli. Ma leidsin need küsimused eile vanade paberite seast koos muidugi ärasaatmata vastustega, mis olin

leheservale kirjutanud. Küsimus näiteks niisugune: Kuidas reageeriksite, kui Teiega alustaksid flirti Lehte Hainsalu ja Kati Murutar? Vastus: Ma ütlesin neile: kallid lapsed, teil näib ju olevat tegelikult päris hea maitse, aga teil pole vähimatki aja- ega ajalootaju. Ning sealsamas küsimus: Mida oskab teie abikaasa tõesti hästi? Vastus: Minuga elada. Nõnda. Ning nähtavasti võinuksin vastata sedasama ka kolmekümne aasta eest. Eeva ei teinud mulle elu sellepärast raskeks, et jatkasime, vähemalt esialgu, ilma klaverita.

II

Kuid mõistagi jatkasime „Õhtulehes“ kuulutamist. Ma ei mäleta, kas meie teisele kuulutusele müügipakkumisi järgnes. Arvatavasti mitte. Aga kolmandale või neljandale saabus paar pakkumist, nende seas ka see, millele me vastasime ja millega pakutava klaveri me kolme tuhande eest ostsime.

Müüjaks osutus Nõmmel elunev umbes neljakümne muusikaõpetajanna. Klaveriks viiekümneaastane Peterburis ehitatud „C. M. Schröder“. Kabinet-tiibklaver või koguni kabinet-kontsertklaver, nagu niisugust vist kutsutakse. Muusikaõpetajanna oli saanud selle kahekümne aasta eest, siis kui ta konservatooriumi õppima siirdus, oma vanemait kingituseks. Kellelt ta vanemad selle juba tollal tublisti tarvitatud pilli olid ostnud, seda ta ei mäletanud. Igatahes oli klaver olnud juba siis, nagu ta ütles, tublisti tarvitatud, aga väga hästi hoitud. Ja seda võis öelda ka paarkümmend aastat hiljem, tähendab nüüd, kui proua Tõnnus seda meile maha müüma asus. Ise oli ta kena lahe ja jutukas proua, pisut tüsedakene, umbes selline nagu mu prantsuse keele õpetajanna meie Wikmani gümnaasiumis veerandsaja aasta eest oli olnud või veel kümme aastat varemini oli pidanud olema. Mis puutub proua jutukusse, see oli mahehääline ja ohter ning puudutas mingil möödantantsikleval moel kõiki lähedasi ja kaugemaidki asju, kuid jäi kummalisel kombel kuidagi kidakeelseks nimelt seal, kus proua oleks võinud oma klaverile kiidusõnu lausuda:

„Noh, tulete vaatate, kuulate ise—“

Meie läksime vaatasime, kuulasime ja otsustasime. Sest see oli tõsiselt ilus pill. Pisut kulunud ta väljastpoolt muidugi oli. Pisut tuhmide laikudega, kus oli näha möödavoolanud aastate tärkeid. Ja dekoratiivne mõhn parema, ruumipoolse esijala ümber oli väljastpoolt kõige möödakulgenu puudutustest valendama kulunud. Aga ta oli tipp-topp hääles ja seestpoolt täiesti korras ning kõigis osades terve. Isegi algne kõlalaud oli lõhenemata ja asendamata, olgugi et seda viga pidi nonde vanade klaveritega sageli juhtuma.

Proua Tõnnus elas Kivimäel, eaka puumaja teisel korrusel. Majas oli kümne aasta eest ümberehitus sooritatud, mille tulemusel oli ahendatud treppi alt teisele korrusele. Nii et ekspressid, kes tahtsid klaverit tänavale viia ja veoautole hoovata, ei saanud seda treppi mööda alla. Aga hätta nad siiski ei jäänud. Kuuekümnendail leidis — mõisa köie lohistajate kõrval — veel tegusaid inimesi kõigi töistegi ametite tarvis. Mitte ainult, nagu tundub, et praegu, ainult vahvaid

vahendajaid ja sahkerdavaid sohke. Kolmepoolsel aknal tõsteti raamid eest, klaver hoovati akna kaudu välja ning lasti kõitega aeda ja kanti autole. Mis muuseas tõi mulle meelde loo, mille mu kunagine pinginaaber juba mainitud Wikmani gümnaasiumis, Kunni-poiss, tähendab hilisem insener Janson, jutustas mulle oma asumisaastailt Norilskis — ja mille ma siin siiski ära räägin, kui tilluke olmelugu see tühipaljalt ongi ja kui naeruväärseks kirjanduskriitikud selle siia kaasahaaramist ehk arvavad.

Kunni enese lugu oli tema aastakäigust mehe kohta tavaline. Eesti reservlipnikuna 1943 Tehnikaülikooli neljandalt kursuselt Saksa sõjaväkke võetud ja 1944, kaks kuud pärast venelaste naasu, Kaberneeme rannas arreteeritud. Koos oma nooriku ja veoautotäie inimestega — Soome põgenemise katsel. Kogu katse, nagu ilmes, KGB agentide organiseeritud. Kunnile kaheksa, noorikule kuus aastat teineteisest tuhande kilomeetri kaugusel asetsevais tundralaagrites. Selle järel, nõukoguliku süvahumanismi vaimus, tähtajatu ühisasumine Norilskis, mille kliima pidi ju olema neile juba koduseks muutunud.

Niisiis, ühes Norilski viiekorruselises korterikasarmus, igikeltsale ehitatus nagu kogu linn, läks neljanda korruse korteri vannitoas äravool umbe. Mõne päeva jooksul tõusid vastava püstiku allpoolseis vannitubades vannid triiki virtsavett täis. Elanikud tõstsid kisa ja tellisid majavalitsusest torulukksepa välja. Kuni see normaalsel viisil, tähendab nädala või kahe pärast saabus, aitasid inimesed end ise kuidas mõistsid. Vannide äravooluavadele, mis olid virtsavee suhtes sissevooluavadeks muutunud, püüti prunte ette taguda. Vanne püüti ämbritega tühjaks kanda ja nende kummalist sisu maja taha hange kallata. Igatahes jõudis torulukksepp lõpuks kohale ning asus asjaolusid selgitama. Kuni selgus: viienda korruse vastava korteri vannitoas, niklikombinaadi inseneri Ivan Ivanovitš Ivanovi vannitoas, elas lehm. Lehm seisis teist või kolmandat kuud vannis ning andis (tänu sellele, et teda toideti puhta leivaga, hind kümme kopikat kilo) kitsaste elutingimuste kiuste viis või kuus liitrit piima päevas. Aga piimaliitrit maksti saja viiekümne tuhande elanikuga linnas, mis asetses vaat et seitsmekümnendal põhjalaiuse kraadil, kümme rubla. Nii et lehm tootis peaaegu et vedelat kulda. Kuid paraku mitte ainult seda.

Mingi seltsimehelik kohus, ma ei tea, kas niklikombinaadi vastava osakonna või asjaomase elumaja oma, tuli kokku ning asus olukorda lahendama. Esimene nõue: kõrvaldagu Ivan Ivanovitš vannitoast lehm. Ivan Ivanovitš ütles, et tema lehma kõrvaldada ei saa. Sest olgu treppidest üleskõndimisega kuidas tahes — treppidest alla keeldub lehm kõndimast. Ja võibolla oleks asi lehma enese otsustada jätudki. Eriti pärast seda, kui Ivan Ivanovitš valmisolekut väljendas hakata ämmale, kes seni oli püdelaid kullaämbreid treppidest alla lohistanud, isiklikult appi. Aga siis lobises keegi kohtu ees välja — ma kardan, et ämm, kes, nagu öeldud, oli siimaani püdelikuämbritega rüganud ja teadis, et väimees teeb ainult suuri sõnu — ka ülestulekul polnud ju lehma treppi pidi kõnnitatud. Ivan Ivanovitš oli osakonnas ometi mõjukas mees: ta oli torganud osakonna kraanajuhile ljulku, hind 6 rubla 10. See oli sõitnud kraanaga kohale

ja tõstnud hanges ootava lehma viie minutiga viienda korruse korteriaknast sisse. Selle peale otsustas seltsimehelik kohus: Ivan Ivanovištš peab eemaldama lehma oma vannitoast sedasama teed, nagu see oli sinna toimetatud. Aga lehma eemaldamiseks keeldus Ivan Ivanovištš kraanajuhile ljuikut välja tegemast ning taotles kraanat ametlikus järjekorras. Oodata tuli neli nädalat. Ja lehm lüpsis iga päev. Kuigi majaelanike nõrdimuskisa arvatavasti kasvas ja kasvas—

See selleks. Meie klaveritransport meenutas toda kauget, aga mõneti fataalselt lähedast lugu siiski ainult väliselt ja silmapilguks: must, aga lehmast palju kompaktsem ja täiesti puhaste jalgadega klaver kõlkumas silmapilguks hallide kõite otsas majaseina taustal. Aga siis oli ta juba veoautol ja siis meie korteris. Ja seal seisab ta nüüd üle kolmekümne aasta.

Enne kui ta meie pool niiöelda ametisse astus, laskime ta seest ja väljast täiesti korrastada. Muuseas, normaalsel moel oleks see olnud maksukviitungi järgi küll üsna odav, aga tegelikult õige kallis ja lisaks sellele mitme kuu pikkune ettevõtt. Oleks tulnud leida vastav riiklik töökoda ja rääkida klaver sinna remondijärjekorda sisse. Selle järel oleks tulnud nädalate, aga võibolla kuude viisi oodata. Siis oleks tulnud juba ootamatuks ununud telefonilisel käsul hankida kandjad ning veok ja vedada klaver töökotta. Ning alustada uut ootamist, seekord loodetavasti pisut lühemat kui eelmine. Aga kokkulepitud, ütleme, kolme nädala järel oleks töökojast telefonil vastatud: „Ja-ja-jaa. Aga teate, selgub, et meil ei ole siin parajasti mõningaid vajalikke nubulaid— No-jaa— aga see on omajagu raske— Muidugi, ää — teate, ma tulen õhtul teie juurest läbi—“

Õhtul oleks ilmunud keegi mitte ülemäära hästi raseeritud seltsimees ja esitanud aksessuaaride loetelu, mida neil hetkel paraku ei ole. Pikad vaskhinged, sobiv vilt — haamrite vilt on ju piisavalt kulunud. Ja siis sellise ja sellise numברי keeled. Ja paremas pedaalil on tegelikult pragu ja nii edasi— Ei-ei — t e g e l i k u l t o n v ö i m a l i k k ö i k i n e i d a s j u s a a d a. Ühelt, teiselt, kolmandalt. Sama töö tegijailt või asjahuvilistelt, kellel on juhtumisi midagi varuks. Ei-ei, k õ i k e s a a b. Aga selle eest — ja eriti kui te seda kiiresti saada tahate, tuleb muidugi — m-khm—

Ja kui te olite siis selle kõige eest m-khm, võisite, kui teil vedas, muidugi teie enda poolt organiseeritud ja makstud transpordiga, saada oma klaver mõni nädal või kuu aega hiljem kätte.

Õnneks töötas Eeval üks sugulane klaverivabrikus. Sellesama ühtede väitel maailmaklassi kuuluva ja teiste andmeil ikkagi üsna kehva ja idaeuroopaliku „Estonia“ kontsertklaveri tootmisel, mida juba seltsimees Stalin, seltsimees Brežnevist rääkimata, pidi olema kinkinud kõigile maailma tippseltsimeestele, iseendast Castroni ja Maoni. See Eeva sugulane oli (lihtsalt ühiskonna juhufotografeerimise mõttes lisada) suure talu perepoeg Valgamaalt, kohaliku gümnaasiumi lõpuklassist Saksa väkke mopitud ja sealt, *Obersturmführer*'i pagunid hetkeks peal, Praha ja Karaganda kaudu klaverivabrikusse laekunud mees. Peentisler. Kes saatis meie juurde kaks oma kolleegi. Esmalt vanapapi Luha. See luider, vaata et kaheksakümnene, justkui kollakaist kitsekõõlustest

tehtud taat oli ühtaegu pilli mehhanismimeister ja puusepp ja poleerija takkapeale. Ta töötas meie juures kolmteist öhtut. Kella kuuest kella üheteistkümmeni. Kolm esimest öhtut õiendas ta mehhanismi kallal. Ta rääkis sosinal või pigem kahinal ja kõndis ümber klaveri sokkide väel. Kümme öhtut võõpas, nühkis ja häilis ta klaverit. Ja pesi siis iga kord tund aega vannitoavalamul oma poolte küünarvarteni pigimusti käsi. Kuni peegelmust „C. M. Schröder“ kiiskas ja kimmeldas nagu veerandtonnine näitusekamakas parimat Vorkuta kivisütt. Siis tuli klaverivabrikust seltsimees Trei ja trillerdas pilli ühe öhtuga laitmatult häälede.

Paar päeva hiljem kohtasin tänaval seltsimees Vasknappa, kes pidas mu kinni ja küsis, kas oleme leidnud meile sobiva klaveri. Kuna me kohtusime meilt ainult paarsada meetrit eemal, kutsusin ta klaverit vaatama. Ta tuli sõbraliku huviga, palus luba instrumenti proovida, istus klaveri taha ja mängis kümme minutit, ma ei mäleta, mida, aga mäletan, et minu meelest üllatavalt heal tasemel. Siis ta tõusis ja raputas meil mõlemal, Eeval ja minul, kätt ning õnnitles meid erakordselt õnnestunud ostu puhul. Just nagu ilma pisimagi armukadeduset. Mis oli seda suurejoonelisem, et tema „Bechstein“ polnud tal, nagu selgus, ikka veel müüdüd.

Ja siis astus meie „Schröder“, nagu öeldud, meie pool teenistusse. Toomas alustas tema peal oma heliredelite klimberdamist ja varsti ilmus konservatooriumist vanahärra Sillakivi poissi õpetama. Ja Toomas võttis tema range ja kuidagi järelejätmatu õpetuse vastu. Ilma erilise särata, aga kohusetundlikkusega, mida klaverimängu suhtes ei osuta kaugeltki kõik niisugused jõmpsikad. Kuni ta, nelja või viie aasta pärast, oma noorima venna sünniga, leidis ettekäände teha oma klaveriõpinguis paus: „Kuulge, peame nüüd sellega vahet. Kuidas ma siin siis harjutan? See segab ju last—“ Lapse voodi asetses mõnda aega tõepoolest ruumipuuduse tõttu otse klaveri puusaõõnsuses. Nii et me soostusime Tooma põhjendusega, seda enam, et oli algusest peale selge: teist Mozartit poisist nagunii ei tule. Kümne aasta pärast ütles ta meile muidugi: „Miks te lubasite mul katkestada?! Teil oli täiskasvanute aru peas. Kas te kujutate üldse ette, k u i hästi ma oleksin nüüd mänginud—“

Tooma õde Maarja oli nii ilmselt ja ühekiülgselt ja nii algusest peale pliiatsite ja pintslite laps, et me ei üritanudki teda klaveri poole kallutada. Niisiis alustas ja jätkas härra Sillakivi nüüd klaveritööd Tooma noorema venna Eerikuga. Mozartit ei paistnud temastki loota olevat. Aga härra Sillakivi kinnitas meile, solfedžos edenevat poiss üllatavalt hästi. Mõne aasta pärast oli ta oma õpetaja jutu järgi (mis ju ei tarvisenud olla päriselt objektiivne) oma solfedžoteadmistelt konservatooriumi kolmanda kursuse tudengite tasemel, aga siis eemaldus klaverist ka tema.

Poiste noorima venna Märtna kohta ütles härra Sillakivi, kui Märten oli kuueseks saanud: „Kuulge, ma käin teil siin kaks või kolm korda nädalas majas. Oleks ju ülekohtus selle teie pesamuna suhtes, kui ta ei saaks sellest võimalusest osa!“

Märten klimberdas kolm esimest tundi. Aga neljanda eel läks „C. M.

Schröderi“ alla ja ütles seal: „Enne ma siit välja ei tule, kui selle onu kingad on meie majast läinud.“

Nii jäi „C. M.“ meie majas pikkamööda aplaagrisse. Ikka harvemini juhtus, et keegi poistest tema peal harjutas või et juhuslikud käed seal klimberdasid. Või koguni, et keegi tema peal mängis. Näiteks seltsimees Vasknapp, kui ta tuli, ja ta tuli paaril korral kohvitassi rüüpama ja huvi tundma, kas oleme oma klaveriga ikka veel rahul, ja teatama, kui tänulik ta meile on, et me tema „Bechsteini“ talt ära ei ostnud. Sest õnneks oli ta leidnud varsti teisi rahaallikaid oma naise ravimite tarvis ja „Bechstein“ oli tal nüüd alles. Tänu meie kindla-meelsusele.

Kõige selle aja jooksul — Lauri Vahtre „Eesti ajaloo“ kronoloogia andmeil — sai Tallinn kolmesaja tuhande elanikuga linnaks (1961) ja puhkes Kuuba kriis (1962) ja Kekkonen kõneles Tartu Ülikooli aulas (1964) ja põles sellesama ülikooli peahoone (1965) ja lõppes poliitiline sulaperiood Nõukogude Liidus (1968) ja Eestis sai kommunistliku partei esimeseks sekretäriks Karl Vaino (1978) ja Tallinn oli juba kaks aastat enne seda saanud neljasaja tuhande elanikuga linnaks. Ja siis tuli kevad 1980. Ja meie saime Hamburgist kirja (seda „Eesti ajaloo“ kronoloogia muidugi ei registreeri), et mu onupoeg või õieti tädipoeg Aksel, tähendab *dr. rer. pol.* Aksel Lybeck, tuleb, esimest korda üle kolmekümne seitsme aasta, külastama kodumaad, ja kavatseb külastada ka meid.

III

Akslist teadsin oma elus esialgu niipalju, nagu see minuni ulatunud oli üksnes perekondliku folkloori korras. Peamiselt vanaema juttudest. Vanaema oli enne Esimest maailmasõda sõitnud Tallinnast paaril korral tütrele, tähendab tädi Juulile külla. Peterburi, Arhangelskisse ja Omskisse, kus tütar oma mehega ja vastavalt nelja-, viie- või kuueaastase Aksliga parajasti elas. Või hiljem jutustatud lugude järgi oli enne elanud. Nii et juba Aksli taustadeks olid vanaema juttudes suurejoonelised asjad: tundidepikkused, minu kujutluses päevade-laiused talvised stepid, Venemaa ja Siberi meremääratud jõed ja Uurali kuusikused nõlvad ja mägede vahel looklevad raudteed. Ida poolt vanaema juttudesse uusi maastikke ei lisandunud, sest sinnapoole Irtõši jõe polnud ta sõitnud. Ida poolt lisandus veel üksnes kirjadest-teada Vladivostok ja siis oli tulnud mitmeaastane paus. Kuni, *circa* 1922, oli saabunud telegramm Jaapanist, Kobe linnast. Ja siis kirjad Tokiost. Ja siis Šanghaist. Ja siis Colombost. Kahe-kolme aasta pärast jõudsid onu August, tädi Juuli ja Aksel Kaug-Ida eestlaste hõredas laines Tallinna.

Sealtmaalt on nad mul ka juba silmsi meeles. Väike rühikas valgepäine Beethoveni-näoline (nagu ma kuskil olen kirjutanud) onu August, üsna minu ema näoline, ainult daamilikum ja lõhnavam ja mõnede ingliskeelsete sõnadega pikitud tädi Juuli. Ja siis Aksel, ennekõike nimelt Aksel. Kuueteistkümnene lipsu,

fotoaparaadi ja jalgrattaga noorsand.

Esialgu asusid nad kolmekesi Nõmmele, meie suvemajja, mille kolm tänavapoolset tuba neile vabastati. Ja seal löid nad oma fantastilised kohvrid lahti. Neist kohvritest olen kuskil isegi luuletanud:

Toreda tädi Juuli nahkkohvritel
on muinasjutulised lipikud
Wladiwostok Yokohama Shanghai
Colombo Alexandria Berlin
ja kui ta kohvrid lahti teeb tõuseb neist
äraarvamatu lavendli- ja eiteamislõhnade pilv

Äraarvamatus eiteamislõhnade pilves
kõnnib tädi Juuli läbi meie kolme kuldnokapuuri
ja naeratab
Me elavat siin
nagu konnad mätta otsas

Oh tädi Juuli võib olla pääsenud
punaste käest Wladiwostokis
ja röövlite küüsisist Port Arthuris
ja katku eest Shanghais
ja tunda Buddhasid kes täidavad kõik su soovid
kui kleebid nende näo soovisedeleid täis
ta võib olla sõitnud lendaval vaibal
üle Araabia kõrbe
aga meist
ei tea ta küll midagi
sest muidu oleks ta ometi öelnud
nagu kuldnokad pärnapuus.

Tädi Juuli ja onu Augusti ja Aksli kohvrites oli imeväärt asju. Tookord, kui onu ja tädi neid avatud kaantega kohvrest ahjusimsile ja laudadele asetasi, võtsin nende olemasolu ridamisi teatavaks. Üllatusega, aga mitte ülemäära sügavaga. Hiljem hakkasin taipama, miks nad olid sealt kuskilt päratu kaugelt kohale toodud: ei üldsegi kui imed, ei ka üldsegi kui asjad, mida müüa ja mille pealt teenida. Vaid lihtsalt jõuka prokuristipere tulevase korteri ehteks. Ja meenutuseks, et nad olid seda kõike koha peal ja palju suuremas mõõdus näinud: mõned väikesed, kuni rusikasuurused, mustast kivist, poleeritud kõhuga Buddhad, mitmesugused idamaised vaasid, hiina söögipulgad, siidimaalid lindude ja kõrkjatega kuupaistel ja vaadetega Fudžijama mäele. Vapustavad pisisepised, rikšasõitjad, paadimehed, kõige üllatavam: kärumees tõukamas käru, mille peal liikuv seppapaja, tööriistadekast, alasi ja ääs. Ääs küll ainult kujuteldava sütetulega — aga viieaastasele vahtijale ei tekitanud mingit raskust

kujutleda sinna elavat tuld, kuni ninakõrvetamise-tundeni välja, kui ta nina tollipikkusele ääsile liiga ligidale küümitas. Ja nii edasi ja nii edasi ja nii edasi. Pluss otseselt Akslile kuuluvad asjad, mille kohta ma küll ei teadnudki, mis neist oli kaugelt toodud ja mis juba Tallinnas ostenud. Igatahes olid tal jalgratas „Brennabor“ ja fotoaparaat „Leica“ ja sportpüss „Monte Christo“ ja jalgpall ja liblikavõrk. Ja mitu albumit äit fantastilisi postmarke — Dalnevostotšnaja Respublika ja Mandžuuria ja Hiina ja Jaapani ja Singapuri ja Tseiloni ja Egiptuse omi. Nii et arvatavasti nõudis mult üsna suurt alateadlikku pingutust kõiki neid asju mitte n i i intensiivselt endale tahta, et oleksin selle tahtmise kätte lämbunud. Vaid kujundada endas neisse, nojaa, mitte ju põlglik (seda ma poleks lihtsalt suutnud), aga, ütleme, jahedalt lugupidav suhtumine. See oli tegelikult seda hõlpsam, et varsti selgus: Aksel ja tema põnevad asjad ei pidanudki meie juurest niipea lahkuma.

Olen ju kuskil juba kirjutanud onu Augustist ja tema eluaegsest lõhes-tatusest kahe eneseteostuse vahel, üheks ideaalselt peetud äriiraamatud ja teiseks täiuslikult valitsetud tšello. Ja tema otsusest — perekonna kindlustatuse ja oma nõudliku naise rahuldatus nimel — eelistada tšellole äriiraamatuid. Ja tema teatud kibestumusest selle oma valiku puhul. Ja tema sallimatusest diletantismi, eriti omaenese diletantsuse suhtes. Ja sealt võrsunud otsusest anda Akslile korralik muusikaline haridus.

Selle kõrval on seoses käesoleva looga põhjust rääkida ka Aksli emast. See mu ema noorem õde oli mu ema arvates kergelt kergemeelne isik. Aga seda üksnes oma suhtelise seltskondliku vilumuse tõttu. Sest mingist muust kergemeelsusest oli, nii palju kui ma tean, ema ja tädi puhul võimatu rääkida. Aga kui seda ilmtingimata taheti, võis vastava sõna pigem juba ema kui tädi puhul suhu võtta.

Tädi Juuli oli, Tallinnast ja Peterburist Vladivostokini ja edasi hoolas ja hoogne perenaine, teelaudade katja koduste muusikaõhtute taustal, ja üldse abielunaine, kes, nagu ma hiljem mõistma hakkasin, nõtkelt kohanes oma mehe nõudlikkuse ja tujukusega. Nii et nähtavasti oligi neil ainult üks põhimõtteline lahkeli. See oli erinev kujutus Aksli tulevikust.

Onu August oli kõike muud kui rahvuslik isik. Tegelikult tajus ta end muidugi eestlasena, aga rääkis muiates, et tõeliselt olevat ta juurte poolest baltisakslane — ja koguni aadlik. Selle jutu peale muigas koos ta endaga kogu perekond, sest tema kirikurotiliku vaesepoisinooruse juures ajas see muidugi naerma. Aga muuseas, ta oli kuskilt Kullamaa kandist pärit, ja nelikümmend aastat hiljem leidsin Kullamaa ürikuist tõesti, et seal oli neljasaja aasta eest asunud v o n Lybecki nimeline perekond.

Onu August oli eluaeg rääkinud laitmatut eesti keelt, aga niisugust, nagu räägib inimene, kes seda keelt iial õppinud pole, vaid on selle igapäevaprugist omandanud. Tallinna pürjelitega oli ta muidugi rääkinud saksa keelt ja Venemaal vastavalt vene ja saksa ja inglise keelt — MacLaureli speditsoo-nifirma järgi, mille esindajana ta Venemaal töötas. Tädi Juuliga oli ta kõnelnud eesti keelt, aga Aksliga, kellelt ta ootas, et poiss omandaks võimalikult kiiresti

võimalikult palju keeli, vene, saksa ja inglise keelt, kõige rohkem nimelt viimast.

Tänu sellele oligi Aksel pääsnud sujuvalt õppima inglise koolidesse Yokohamas ja Šanghais. Aga oli selge, et seal kaugelt sõidetakse nüüd varemhiljem koju, Eestisse. Onu Augustile paistis see olevat küllalt mõistlik. Sest kuulu järgi oli elu seal Euroopa kohta õige odav. Tädi Juuli meelest oli kojusõit lihtsalt ainuvõimalik. Eriti pärast seda, kui juba isegi nende põgenemise-eelsesse Vladivostokki oli ära kostnud, et nende vana Tallinna ringkond, nende „Lootuse“ ja „Estonia“ ja „Kalevi“ selts olid seal Vabadussõja maha pidanud ja kõik Pätsid ja Strandmannid ja Vilded ja Pinnad olid seal nüüd korraga Eesti Vabariik... Nii et koduteele oli lõpuks asutud täies üksmeeles, ainult et onu August pisut skeptiliselt, aga tädi Juuli täie entusiasmiaga. Sest Eesti Vabariigis pidi Aksel kasvatatama tõeliseks eestlaseks.

Aga siis, kui nad olid teel Genuast Tallinna Berliinis peatuse teinud, oli onu August teada saanud, et „MacLaurel and Son“ oli Berliinis parasjagu uuesti sõjajärgset esindust rajamas. Muidugi oli ta võtnud firmaga kontakti. Ja talle oli pandud seal silmapilk ette, tulgu tagasi MacLaureli teenistusse! Firma Berliini esindus oli saanud ülesande rajada tütaresindus — kus see nüüd oligi? Selles saksa-leedu linnas, mis oli hiljuti veel prantslaste ja inglaste poolt okupeeritud linn — Memelis või kuidas ta teine nimi oli — Klaipedas. Ja härra Lybeck, õigupoolest naganii sakslane, üks ole, ja päritolu poolest Balti asjade spetsialist, tehku see asi ära. Leedust ega õieti ka Lätist ei teadnud onu August midagi (ja Eestiski mitte enam jumal teab kui palju). Aga palk, mida talle MacLaureli poolt pakuti, oli tema Kaug-Idas kantud kaotuste taustal nii hea, et ta pikemalt kaalumata nõustus. Tingimusel, et käib enne perekonnaga Tallinnas ära.

Aga siin pani tädi Juuli end maksma. Hea küll, tema ohverdab enda. Võibolla lisas ta isegi — ohverdab enda, nagu ta alati on teinud, ja tuleb Augustiga sinna Plaikedasse või mis selle koha nimi oli, aga Aksel jääb Tallinna ja läheb Tallinnas eesti kooli. Kuhu siis Aksel elama asub? Ja kes tema eest hoolitseb? Tädi Juuli vastas: Aksel asub Paula ja Jaani juurde. Nad vabastavad talle oma Tallinna korteris ühe toa. Ta hakkab olema ka nende juures kostil, muidugimõista. Ja selgus, et selles oli tädi Juuli juba minu emaga kokku leppinud, ja ema oli saanud ka mu isa sellega nõusse.

Tähendab, Aksel, see ripsmeteni valgepäine, kõike kõrvalt vaatlev ja kergelt pilges poiss, keda ma natuke imetlesin ja natuke pelgasin (ja kes muuseas rääkis eesti keelt sellise kübeke paigast nihkunud hääldusega, sellise vene-saksa-inglise segaaktsendiga, et ma hakkasin seda varsti matkida püüdma) — see poiss jäi nüüd koos kõigi oma kadestusväärsete asjadega päriselt meile elama.

Onu Augustile oli see ilmsesti väga vastuvõetav lahendus. Välja arvatud võibolla üks aspekt: see, et tema isiklik roll poja tuleviku kujundamises osutus just nagu kõrvaliseks. Ja seda vanemliku osatähtsuse hälvet asus ta silmapilk otsustavalt kõrvaldama: poisi muusikaline haridus pidi rajatama kindlale alusele.

Meie Tallinna korteris asetsev vana „Gentsch“-klaver polnud Akslile

küllalt hea. Nii et see anti kokkuleppel onu Augustiga naabermajja üürile ning onu August läks Aksliga koos „Esto–Muusikasse“, et osta poisile nõuetekohane klaver.

Direktor Píperal võttis nad aupaklikult vastu. Sest „Esto–Muusika“ oli ju küll Tallinna suurim muusikakauplus, aga klaveriostjaid ei astunud siia ikkagi parvede kaupa sisse. Eriti veel selliseid helehallis välismaises raglaanmantlis ja helehalli veluurkaabuga saksu, kes teatavad, et instrument, mille nad ostavad, v õ i b ju ka tarvitatud instrument olla, aga peab sel juhul v ä g a hea instrument olema. Härra Píperal kummardas teenistusrõõmsalt ja ütles peaaegu sosinal:

„Mu härra. Mul on õnn teile öelda: kolmandat päeva on meil olemas pill, mida ma tõesti võin teile soovitada. Tulge vaadake—“

Ta juhatas ostja (või ostjad!) kõrvalruumi, kus seisis viis või kuus mitut tüüpi klaverit — aga kõik, nagu onu August hiljem tähendas, väga korralikud pillid. Härra Píperal osutas mustale Peterburi „Schröderile“:

„Siin see on.“ Ta vaatas onu Augusti ülevalt alla üle. See isand oli jätnud talle esimesel hetkel välismaalase mulje, aga oli kõnelnud sealsamas nii kodust ja puhast eesti keelt, et härra Píperal arvas mõttekaks ikkagi küsida:

„Kas professor Lemba nimi ütleb teile midagi—?“

Ma ei tea, kas onu August Lembasid isiklikult tundis, aga võimalik see muidugi oli, muusikaelu tollaste mõõtmete juurest vist isegi tõenäoline. Igatahes küsis ta:

„Kumb professor Lemba see on, kelle järele te küsite, kas Theodor või Artur?“

Härra Píperal seletas elevalt: „Ma mõtlen Arturit, nooremat ja võibolla, üks ole, suuremat venda. Vaadake, see on tema klaver. Tema poolt meile kolme päeva eest müügile toodud—“

Onu August sirutas oma veluurkübara härra Píperali nina alla: „Hoidke, palun—“ ja tahtis ka oma jalutuskepi talle hoitavaks sirutada, aga märkas siis, et ta oleks võinud ja võibolla pidanud kübara hoopis Akslile ulatama, ning ulatas poisile kepi, aga kübarat härra Píperalilt võtma ja Akslile ulatama ei hakanud—

„Lubage, ma proovin pisut—“

Onu August tõmbas endale sealtamast klaveripingi õigesse kohta ja avas klaviatuuri. Ta laskis käed üle klahvide käia. Hoolimata sellest, et ta parema käe sõrmusesõrm oli teisest liikmest kange, pani ta pilli silmapilk läbini professionaalselt helisema ja kumisema ja härra Píperal sai silmapilk aru, et siin oli muusikuga tegemist. *Mida* onu August mängis, sellest pole mul aimu, sest mind polnud ju seal ja kui oleksin olnudki kohal, siis hiljuti kuueseks saanuna. Nii et maalin oma pildid hiljem kuuldu ja veel hiljem juurde mõeldu ja praegu kujuteldu põimingust. Kui onu August poolteise minuti pärast katkestas, ütles härra Píperal:

„Te saite ju nüüd mulje. See on n i i hea klaver, et professor Lemba tõi selle, kui ta Peterburist Eestisse asus, endaga kaasa, kõigi tollaste transpordi-

vaevade kiuste. 1920-ndal aastal, te kujutate ju ette. Ja kui ta siit siis Helsingisse professoriks kutsuti, pidas ta seda klaverit n i i heaks, et võttis selle siit endaga ühes. Selle asemel et see siin maha müüa ja seal hoopis laiemast valikust uus osta. Aga kui ta siis, kolme või nelja aasta eest Tallinna tagasi tuli — vahepeal oli meie oma konservatoorium siin tööle hakanud —, tõi ta selle klaveri jälle Tallinna kaasa. Ja alles nüüd, teisipäeval, palus ta mind see meile müügile võtta. Sest nüüd on ta endale „Steinway“ ostnud ja komponeerib oma kolmandat ooperit—“

Härra Piperal katkestas, võibolla hammustas ta endale isegi keelde, sest oli rohkem välja lobisenud, kui oleks tohtinud — ning ütles kiiresti:

„Mmm— Piperal— Kui härra—?“

„Lybeck,“ ütles onu August.

„Kui härra Lybeck lubab — ma telefoneerin professor Lembale? Kui ta kodus on, tuleb ta tingimata siia ja tutvustab teile ise seda klaverit. Ta elab ju siinsamas ligidal—?“

„Miks mitte. Luban küll,“ ütles onu August endastmõistetavusega. Muuseas, ta oli ju kõike muud kui laiutamiskombega isik, aga mõnikord tuli selline järsuvõitu üleolek tal väga orgaaniliselt välja. „Luban küll—“

Selle peale kutsus härra Piperal onu Augusti ja Aksli oma kabinetti ja vantas sealt samast telefonikeskjaama ning nõudis numbri. Ja professorihärra oligi kodus ning ilmus veerand tunni pärast kohale. Väheldane, tasasevõitu, pigem lüürrik kui dünaamik, ning, ma kujutan ette, tollal veel mitte nii kahvatu, nii pleekunud kui aastakümneid hiljem. Ja klaveriostja Lybecki-nime peale küsis ta:

„Kas meie pole mitte kuskil kohtunud—?“

Ja onu August tähendas: „Jaa, ma käisin Peterburis teie kontsertidel. Muidugimõista. Enne sõda.“

Mille peale Lemba ütles, ise selles küll kaheldes: „No näete, sealt ma teid siis mäletan—“

Direktor Piperal juhatas külalised klaveritesalongi tagasi. Aksel oli isa kübara ta jalutuskepile lisaks oma hoida võtnud. Aksel oli ju tähelepanelik ja kasvatatud poiss. Härra Piperal järgnes klientidele ja võttis onu Augustiga professori selja taga istet.

Siis, nagu hiljem jutustati, oli Lemba, jah, istunud klaveri taha ja mänginud. Onu August ehk ütleski, mida, aga mul on see meelest läinud. Ja siis oli ta rääkinud, Lemba tähendab, umbes järgmist:

‘Vaadake, mina ostsin endale hiljuti „Steinway“. Noh, natuke snoblik see ehk meie oludes mõne meelest on. Aga mul on seda töö jaoks tarvis. Sest ma, noh, ükskõik— Igatahes on mu uus klaver õige kallis. Ja teiseks pole mul korteris kahe klaveri jaoks ruumi. Muidu ei müüks ma seda siin üldsegi mitte. Sest — tulge siia— Andke oma käsi—’ Ta oli teinud klaverikaane esiosa uuesti lahti ja vedanud onu Augusti sõrmi üle kaane esiserva keskpaiga— ‘Kas te tunnete? Siin keskel on poleer veel siledam kui mujal. Sest siin on ta uuem kui mujal. Siin on puu sees neli pisikest kruviauku. Ma lasksin need lakiga täita ja

üle poleerida. Sest siia oli kinnitatud hõbeplaat. Aga mul oli ju piinlik, mul oli ju võimatu seda koos plaadiga müügile lasta. Et see on Peterburi konservatooriumi kingitus mulle, kui ma lõpetasin. Saate aru—'

Ta oli andnud klaveri „Esto–Muusikasse“ komisjonimüügile. Direktoriga oli ta leppinud kokku, et niipea kui klaver on müüdnud, maksab kauplus talle sobitud summa, viis, kuus või seitse tuhat Eesti marka. Kui kauplusel õnnestub ostjalt rohkem välja kaubelda, kuulub vahe kauplusele.

Takkajärele tundus, et liiga vintsket kauplemist oli onu August pidanud sobimatuks, aga hoopis kauplemiseta maksmist seda enam kerglaseks. Nii et soliidsetl mõõduka kauplemise järel olid onu ja direktor leppinud hinnas kokku. Muuseas, kui ma ei oska praegu ütelda, missuguse hinna eest klaver osteti, siis tähendab see ühte kahest: kas seda, et olen hinna unustanud, või seda, et hinnast hiljem lihtsalt ei räägitud. Sest, nagu ma palju hiljemini tähele panin: Lybeckite pool räägiti küll tuludest, kuludest, sissetulekutest, võibolla ka võlgadest, aga kui, siis ainult teiste omist, sest Lybeckitel võlgu ei olnud. Hindadest — ja koguni numeraalse täpsusega, räägiti ainult söögituru hindade piires, sellest, kui palju vasikalihha nael või maasikatoop või lõhemari täna turul oli maksnud. Mis oli olnud mõne suurema objekti, mõne krundi, mõne maja või küllap ka klaveri hind, seda ei tõtatud mainima. Vähemalt mitte siis, kui see ei olnud naeruväärselt kallis. Ja seda küsida oluiks lihtsalt kasvatamatu.

Tähendab, onu August oli leppinud hinnas direktoriga kokku. Pärast seda oli ta kutsunud Lemba direktori kabinetist (kus professor oli vist vahepeal noodikatalooge lehitsenud) klaverite juurde tagasi:

„Üks asi veel, professor. See poiss, Aksel, minu poeg, on kuusteist aastat vana. Ta on võtnud üheksa aastat klaveritunde. Ma tahaksin, et ta saaks korraliku muusikalise hariduse. Kas te võtaksite tema konservatooriumisse? Oma klaveriklassi?“

Ma kujutan ette: Lemba polnud säherdusest mõttest kuigi vaimustatud. Liiga palju oli sesse teist–kolmandat aastat tegutsevasse konservatooriumisse juba võetud nigelate eeldustega noorhärassid ja neiukesi, sest nende vanemait loodeti korralikku maksmist — et oleks võimalik koolitada väheseid, kel oli eeldusi, aga polnud raha. Liiga palju, et veel üht niisugust vastu võtma hakata— Või mine tea—?“ Ta heitis Akslile hajameelse pilgu— Teiselt poolt oli hind, mis see isand Lybeck talle tema klaveri eest maksis, liiga tähelepandav, et olla selle poisi asjus liiga tähelepanematu— Ta ütles:

„Põhimõtteliselt — miks mitte. Aga ta peab sel juhul kõigepealt tulema ja mängima mulle ette.“

Onu August näitas näpuga klaveripingile: „Aksel — istu ja mängi professorile ette.“

Võib olla, et Lemba oli isegi muianud, aga ta oli lasknud asjal sündida. Ta oli palunud mängida kõigepealt heliredeleid. Et kuulda poisi käteosavuse taset. Poole minuti pärast oli ta katkestanud ja soovinud kuulda Beethoveni „Kuupaistesonaati“. Ja minuti pärast lasknud tal siirduda Bachi prelüüdidele. Ja kuulanud neid kolm minutit. Siis oli ta öelnud, ootamatult elavnenud nägu peas:

„Aitab. Jaa. Las noormees tuleb esmaspäeval sinna. Ma võtan ta klaveriklassi vastu.“

Järgmisel päeval kanti muusikaajalooline klaver meie linnakorterisse Vöölmanni vabriku ametnikemajas ja pandi saaliks kutsutud elutuppa kahe merele avaneva akna vahele seisma. Nii et iga kord, kui Aksel klaverikaane üles tõstis (ja pidulikumail kordadel tegi ta seda alati, näiteks siis, kui mu ema oli talt väikese kodukontserdi välja kaubelnud) — paistsid akna juurde, seljaga tänava poole kuulama jäänule kaane mustas peeglis kõik Tallinna lahele sõitnud või sealte teeleminevad laevad.

Agaga kohe pärast seda, kui klaver oli sinna asetatud ja me olime kõik Nõmmelt linna kolinud, paistis, et ta viiakse seal otsemaid jälle ära, Plaikedasse või kuhu.

Tädi Juuli oli aegsasti käinud Tallinna reaalkoolis Akslit sinna kirja panemas. Direktor Kann oli vestelnud poisiga ise saksa ja vene keeles ning olnud niisuguse õpilase vastuvõtmisega täiesti päri, aga oli siiski soovinud, et ta käiks veel kahe õpetaja juurest, matemaatika- ja eesti keele õpetaja juurest läbi. Ja seda tädi Juuli koos Aksliga siis ka tegi. Kuigi Aksel oli oma täismehiks osutumuses kõvasti protesteerinud ja tahtnud ü k s i ning ilma ema saateta nende õpetajate juures esineda. Lõpuks olid nad seal siiski kahekesi käinud, mistõttu me asjast ka pisut rohkem kuulsime, kui me tädi Juuli asjast osavõtuta oleksime kuulnud.

Matemaatikaõpetaja juures (ma ei tea, mis ta nimi oli) kulges kõik normaalselt ja soodsalt. Kus Akslil mõnest eestikeelsest terminist puudu tuli, leidis ta õpetajaga venekeelse termini abil ühise keele. Ning õpetaja, näpitsprilliline noor loikam, mõistis varsti, et matemaatikaalaste teadmiste poolest võiks poisi vaata et üheteistkümnendasse klassi vastu võtta. Agaga siis olid nad läinud eesti keele õpetaja ette. Ühe tühja klassitoa ukse taga oli tädi Juuli Akslile sosistanud, et see pidi olema kuulus eesti kirjanik Ernst Peterson. Tema kohta seletas Aksel rabedalt, et habeme järgi otsustades võis ta ju tähtis olla küll, agaga muidu oli ta olnud loll mis loll. Ja selles asjas oli tädi Juuli õieti veel kindlam, kui Aksel ehk oligi. Sest kujutage ette, see Peterson oli lasknud Akslil seletada, kust ta tuleb ja miks ta Tallinna reaalkooli sisse tahab saada, kusjuures ema oli poja juttu siinseal täiendada püüdnud — ja siis, paari minuti pärast, oli see suur puupea oma vallavanema-habeme ette lükanud ja kuulutanud: Ei. See poiss kõneleb ju paljalt kõõgi-eesti-keelt. Temal ei ole sellest suurest keeleharimise tööst aimu, mis siin viimasel kümnel aastal ära on tehtud. Ja sihitise vigu teeb tema ka, just nagu baltisakslane või pajuvenelane. Tädi Juuli ütles: „Ja mina ei saanud ju temaga õiendama hakata, sest mina ei tea ka, mis asi see sihitis on—“

Tähendab, härra Peterson oli ütelnud, õppigu noormees eesti keel sel määral ära, nagu kaheksandasse klassi jõudnud eestlane seda valitsema peab, ja tulgu siis tagasi. Selle peale oli tädi Juuli ütelnud:

„Härra Peterson. Nimelt eestlaseks-saamise küsimusega on siin tegemist. Kas te ei saa siis aru? Ma ei ütle, et minu poiss on suurvaim. Agaga ta on väga lahtise peaga poiss. Ja ma tahan, et ta ei läheks eesti rahvale kaotsi—“

Mille peale see mühakas vastas: „Kallis proua. Esiteks. Meie ei saa eesti keskkooli vastuvõtueeskirju teie poisi pärast muutma hakata. Teiseks — mina kiidan teie mure tema eestlaseks-jäämise või —saamise asjas läbini heaks. Aga teil oleks tulnud ses asjas muretsemisega aegsasti algust teha ja mitte jätta peatööd kooli hooleks. Perekonnas oleksite teie pidanud algust tegema—“ — „Nagu ma poleks püüdnud seda teha!“ hüüdis tädi Juuli siin vahele — ja lõpetas selle jutu kirjelduse härra Petersoni sõnadega: „Nii et aasta, parem kaks aastat kodus eesti keelt õppida. Kas või eratunde võtta. Ja siis tagasi tulla.“

Kui aruandmine ses küsimuses oli Nõmmel meie ühises söögilauas niikaugle jõudnud, ütles onu August, ma kujutlen:

„Asi klaar. Aksel tuleb meiega Memelisse ja läheb seal saksa kooli.“

Aga tädi Juuli ütles: „Ei. Tähendab, saksa kooli küll. Aga siin, Tallinnas. Ta jääb Paula ja Jaani juurde elama. Ta jääb eestikeelsesse majja. Ja Paula peab tema eesti keele õppimisel silma peal. Ja kui tarvis, võetakse talle eratunnid. Saate aru. Kui eesti kool teda vastu ei võta, olgu siis saksa kool. Aga eesti keel igal juhul täies ulatuses. Et ta ise vabalt valida saaks, kes ta on.“

Niisiis asus Aksel koos oma klaveriga ja muuga ikkagi meie juurde Vöölmanni vabriku majja. Toomkooli tädi Juuli teda muidugi ei üritanud suunata. Sest see oli liiga eksklusiivselt aadlimeelne paik. Antud olukorras pani tädi Juuli ta saksa reaalkooli üheksandasse klassi. Ja rööbiti hakkas ta käima Lemba juures konservatooriumis. Aga kui ta siis, kolme aasta pärast, muuseas eesti keeles hindega „hea“, mis oli sel ajal kõrgeim, oma saksa reaalkooli lõpetas (ning samaks ajaks ka Lemba klaveriklassi konservatooriumis lõpetanud oli), ei läinud ta oma majandusteadust ikkagi Tartusse õppima, et tädi Juuli süda oleks võinud poja rahvusliku tuleviku asjus rahule jääda, vaid siirdus, isa tahtmisel, õppima Heidelbergi ja Berliini. Oma klaveri jättis ta ülikooliajaks meie juurde maha.

Tähendab, instrument, mis oli tema käe all meie juures kolm aastat iga päev, ja sageli vaat et tüütuseni helisenud, kaikunud ja paukunud tollast klassikalist klaverirepertuaari — Beethoven, Schubert, Chopin, Bach, Liszt *etc.* —, jäi korruga praktiliselt tummaks. Aegajalt tibistas ema selle peal mõnd eesti rahvalaulu või saksa või vene romansikest. Ja see, minimaalne, mis mina, ema nõudmisel ja kolme üksteise järel ilmunud ja kadunud klaveriõpetajanna näipeil sel klaveril tegin, jooksis täiesti liiva ega ole mainimist väärt. Kui ehk ainult lapseühholoogilise kurioosumi korras.

Olin kuene, kui nägin Aksli käes ingliskeelset piltidega autoajakirja ja seal kujutatud sõidukite seas ühte, millesse kiindusin ja mille otsustasin endale chitada. See oli kolmerattaline, ühe ees- ja kahe tagarattaga, väikest voorimehetroskat meenutav, kaheistmeline, ülestõstetava vihmakatusega auto, mark aastast 1896, ja nagu Aksel mulle juuresolevast tekstist tõlkis, oli sel istme all poolteise hobujõuline petrooleumimootor. Ülestõstetult toetus nahkne katus kummaltki poolt kahele hargu asetsevale pulgale. Allalastuna pidi katus, seda võis ette kujutada, laskuma sõitjate kukalde taga kõrgeks nahkseks kraeks. Ja kõike seda värki kujutlesin varsti nii üksikasjaliselt ja nii plastiliselt, et tundsin

aina selgemalt kõigi selle osade lõhnu: mootori petrooleumi- ja õlilõhna, rattarehvide ja põrandakatte erinevaid kummilõhnu, istmete ja katuse kahesugust nahka— Ehituseks kõlbulikest osadest oli mul esialgu olemas ainult üks: üks neljast vihmakatuse tugipulgast. Leidsin selle meie Purde tänava maja kuurist, umbes 40–ne sentimeetri pikkuse pruuni lakeeritud pulga. Mis polnud vist midagi muud kui lagunenud pildiraami tükk. Aga ta eisel ülesandel polnud mingit tähtsust. Ainult ta homsel rakendusel oli kaal. Sest ühele pulgale oli kas või juba täna hõlpsast hõlpsam mõelda kõrvale veel kolm. Ja neljale pulgale kujutleda auto vihmakatus ja katuse alla kogu auto. Kõigi detailidega, mille lõhnad juba kõditasid mu sõormeid. Kuni ma neist alles mitme kuu pärast väsisin.

Kuus aastat hiljem, tähendab juba kaheteistkümneaastase tasemel, sündis minuga samasugune lugu. Preili Sandbank oli mind aasta ja preili Burman järgmise aasta klaveri taga kantseldanud. Edu polnud kummalgi — klaveri ajaloolisuse kiuste — mitte mingisugust. Ainult et olin omandanud väga elementaarse nootidelugemise oskuse. Ja vastavalt veel elementaarsema oskuse kirjutada neid üles. Ja siis oli mu teadvuses tekkinud meloodiline motiiv, mille olin venitanud peaaegu et meloodiaks. Kirjutasin selle ära. Oma niütelda neljakümne sentimeetri pikkuse lakeeritud pulga. Ja otsustasin arendada selle ooperiks.

Mõni nädal pärast seda otsust, sügisel 1932, Aksel oli veel Saksamaal, tuli klassivend Vander mulle külla. Ta oli Kalamaja poiss ja me käisime mõnikord teineteise pool külas. Muuseas, see oli pisut kõigegea-rahulolematu, aga matemaatikas ja muusikas silmapaistvalt andekas poiss, ja kui tal jäi tõeline silmapaistvus muusikateadlasena saavutamata, siis oli selles peamiselt süüdi ta varane surm. Ooperist ma talle ei rääkinud. Aga tol pealelõunal, meie merele vaatavate akendega toas, mängisin oma meloodia talle ette. Tema hüüdis:

„Oot-oot! See ei ole sul ju täpne! See on sul kuidagi vusserdatud!“

„Mis asi?!“

„Noh, see on ju Ketèlbey „Pärsia turg“ — aga ei ole ka.“

Ja seda see muidugi oli. Ega olnud ka. Ja mulle tundub, et selle vapustava avastuse pealelõunast saadik oli mu katsetel klaverile läheneda kummaline võre ees. Mis õnneks laskis helisid klaveri poolt minu suunas siiski moonutamata läbi. Aga andis mu laiskusele ja puudulikule musikaalsusele viimase vajaliku salapõhjustuse kätte—

IV

1933 või 1934 tuli Aksel kui *Doktor der Nationalökonomie* ehk *Doctor rerum politicarum* Saksast Eestisse tagasi. Ta asus tööle Võõlmanni õlimüügi osakonda. Mingiks keskmiseks Võõlmanni bensiinijaamade läbimüügiandmeid töötlevaks ametnikuks. Sest midagi tüitlikohasemat isa, minu isa, tähendab, talle ei leidnud. Ning Akslil, kummalisel sellil, polnud ses suhtes ka mingeid pretensioone. Ta üüris endale Ahju tänavasse korteri ning viis nii oma margid,

mündid ja Buddhad kui ka klaveri endaga sinna kaasa. Mis oli ju rohkem kui loomulik. Seda enam, et ta rääkis, ta oli ka Saksamaal, ma ei mäleta enam, kelle juures ja kus, oma klaveriõpinguid jatkanud. Nii et mitmed neist vähestest, kes ta mängu ta Tallinna-naasu järel kuulma juhtusid, kinnitasid entusiastlikult, et ta peaks avalike esinemistega algust tegema. Ja võib öelda, suurema osa ajast, kui ta ei lugenud kokku Vöölmanni bensiniititred või kui ta polnud meie juures lõunat söömas või kui ta ei istunud „Estländische Metaphysische Gesellschafti“ ettekandekoosolekuil (mille peale ta pärast enamasti pead raputas) — suurema osa oma vabast ajast mängis ta kodus iseendale klaverit. Avalikult ei esinenud ta iial. Ülimalt võis ta öelda pärast lõunajärgset kohvi emale, minu emale, tähendab: „Tädi Paula, tulge minuga kaasa. Ma mängin teile. Ja John võib, kui ta tahab, ka tulla ja kuulata.“ (John olin mina. Selle nimega oli tädi Juuli mind oma meil-elamise kuudel kutsuma hakanud, et perekonnas kahe Jaani, isa ja minu vahel vahet teha.) Ja siis võis Aksel seal, oma Ahju tänava korteris, vanas puumajas, teosoofiliste raamatutega, jaapani piltidega ja hiina pisispistega dekoreeritud toas, mängida emale ja mulle teinekord tundide viisi. Mõnikord, kui ema ei saanud temaga kaasa minna, istus ta ka meie vana „Gentschi“ taha ja mängis meile sellel. See oli nüüd jälle naabermajast üürilt tagasi toodud ja seisis meie merele-avanevate akendega toas. Aga Aksli väitel sai selle peal mängida ainult tasaseid asju, ainult näiteks Mozarti „Väikest oõmuusikat“. Sest vähegi jõulisemate asjade korral pidi see vajuma vanaduse tõttu silmapilk häältest ära.

Sügisel 1939 sõitis tädi Juuli Klaipedast Eestisse. Mina õppisin sel ajal juba teist aastat Tartus ega ole kindel, kas ma teda Tallinnas üldse kohtasin. Igatahes oli neil Klaipedas ehk nüüd taas Memelis nende kohalik *Anschluss* sel ajal juba toimunud.

Ma ei oska enam ütelda, kes seda kirjeldas (ajalehed ju sel moel mitte), nii et ikkagi vist tädi Juuli. Et Memel oli nüüd uuesti Saksa linn. Isegi Adolf Hitler oli suvatsenud sinna „igipõlise Saksa linna kojunaasu“ puhul välkvisiidi sooritada ja raekojas vastava kõne maha pröögata. Ja natsimeelseil koosolekutel pidid seal tema kannupoisid, jumal teab mis *Gauleiter*’id ja muud, siamaani oma *Blut-und-Boden*-kõnesid pasundama. Tähendab, ühelt poolt selle asja kohta täie selguse ja üleolekuga. Aga teiselt poolt, ja õieti ju sellesama asja kohta: Issand jumal, nüüd, kus venelased on Balti riikide iseseisvuse igitsemist iga minut lõplikult maha tallamas, kus ü m b e r a s u m i n e (mis seda kindlasti ette kuulutab) läheb tunahomme või homme lahti või on juba eilsest alanud või juba nädal aega käimas — võtku ometi vähemalt Aksel aru pähe (kui Paula ja Jaan ja John seda nagunii ei tee) — jah, siis vähemalt Aksel! Likvideerigu oma elamine siin, selles õnnetus linnas ära! Sest siin on ju tunahomme Nõukogude linn. Ja koligu, Aksel, tähendab, oma isa ja ema juurde Memelisse. Sest see asub igal juhul kolm- või nelikümmend kilomeetrit s e a l p o o l homset enamliku Venemaa piiri. Selles on ühtede hullude *Führer* ja teiste *Veliki Vožd* omavahel kindlalt kokku leppinud. Nii et seal on edaspidi igatahes ohutu olla, olgu peale, et ka seal tuleb mitmesugust totrust ära

kannatada. Aga siinpool tuleb tunahomsest nõukogude võim, enamlaste võim. Ja mida see endast kujutab ja mida see inimestega teeb, sellest on neil, Aksli vanematel, juba Vladivostokist piisavad kogemused. Ega ole ka Akslil selt võimult paremat loota. Eriti kui mõelda tema saksa haridust. Ah see, et tema haridus on tal enne Hitleri võimuletulekut omandatud? Ja et tema väitekiri uurib 18-nda sajandi asju? See võib talle nõukogude võimu all ainult üpris esialgu ja üksnes illusoorset kaitset pakkuda...

Mina ei viibinud nende veenmiste juures, aga mulle tundub, et oma saatuslikku väikest rolli mängis Aksli sammude suhtes ka onu Augustilt pärinev teade: inglaste MacLaurel oli oma firma Klaipedas juba suvel sõbralikult sakslaste „Meyer und Müller GmbH-le“ üle andnud ning tema, onu August, oli seal peaprokurist edasi. Ja mingi praegusest Tallinna töökohast igatahes mitte kehvema koha leiab Aksel Memelis tingimata. Niisiis, mitte küll kohe, aga veebruariks 41 pakkis Aksel oma asjad, saatis, mida saata andis, konteineris Memelisse ja müüs ülejäänud maha. Tähendab, ka Lemba klaveri — maha. Kellele, seda ei teadnud meist hiljem mitte keegi.

Aga seda pole üldsegi imeks panna. Sest me ei teadnud hiljem sedagi, kellele oli müüdnud meie eneste vana „Gentsch“, kui mu isa ja ema Vöölmanni vabriku korterist välja tõsteti ja nad endisest poole kitsamale pinnale elama asusid. Sest senisesse korterisse (olen seda kuskil vist juba maininud) kolis vabriku vastrajatud punanurk.

Ühesõnaga, me jäime mõlemast klaverist ilma, nii Aksli kui meie eneste omast. Ja sellega algasid need kakskümmend aastat, mis jäid klaveriostuni, millega meie lugu algas. Kakskümmend aastat, mille jooksul — kui me käesolevas oleme püüdnud seirata klaverite kabjajälgi — need jäljed siinmaal kõiksugu muudest jälgedest, tankiroomikute, sõdurisaabaste, vangiviiskude jälgedest niivõrd üle tallati, et nad hajusid praktiliselt nähtamatuks. Ja siis algasid, meie klaveriostust järgmised naljakal kombel jällegi kakskümmend aastat — need, kus proua Tõnnuselt ostetud pill seisis sinistel klaaskapjadel meie toas kahe Grünbergi monotüüpia all ning tema peal, all ja ümber toimusid kõik asjad, millest oli juba juttu, ja veel tuhanded, mis ununesid isegi perekondliku folkloori jaoks, ja mõned, mis seal siiski põlistusid. Nagu järgmine.

Ma juba rääkisin sellest, et meie algselt neljatoaline korter jäi meile kuuekümnendate lõpul jällegi kitsaks. Sest seal elasid peale Eeva ja minu ning meie algul kahe, siis kolme ja viimaks nelja lapse ka veel minu ema ja tädi. Nii et Eeriku sünni järel asetati tema kõrgete võreäärtega voodi elutuppa ja seisis seal aastapäevad otse klaveri puusaõõnsuses. Sellest hoolimata võisime oma korteritingimusi, vähemalt parteitute lihtkodanike kohta, pidada meie geograafilistel koordinaatidel laitmatuiks. Aga ikkagi seisis Eeriku voodi nii tihedalt vastu klaverit, et klaverikaane esiserv, mis ju tuli noodihoidja väljatõstmiseks iga kord avada, see esiserv asetses, kui kaas avati, otse lapsevoodi kohal. Ma ju meenutasin juba, et Toomas leidis klaveri ja lapsevoodi lähinaabruses endale ettekäände teha oma klaveriõpinguisse paus. Et 'see segab

ju ometi last, kui ma siin harjutan—?

Tol ajal polnud ta oma laiskuseleidlikkuseni veel jõudnud ja jatkas harjutamist ning klaverikaane esitiib püsis harilikult lahti. Eerik oli aastane ja küllap vist kõndis juba pisut ka põrandal, oma varbwoodis aga kindlasti. Ühel kenal sügishommikul tatsas ta seal võrest kinni hoides edasi-tagasi ja silmas oma pea kohal klaverikaane nurka. Võibolla oli ta seda ennegi märganud, aga tol hommikul sirutas ta käed pea kohale ja haaras kaanenurgast kinni. Nähtavasti sai ta selle piisavat kindlustunnet pakkuvale viisil pihku. Ja tõstis ilmsesti ka päkad oma titetekilt lahti. Sest niigi oli see, mis juhtus, imede ime, aga kaanenurga külge rippu haardumiseta olnuks see lihtsalt võimatu: see, et kostis väike hele kröksakas ja poisi üheksa- või kümnekilone kaal, sest rohkem seda ju polnud, murdis klaverikaane tagasilangetatud esiosa pikuti servast servani lõhki.

Meie üllatus poisi jõumehetembu pärast oli suurem kui kahjutunne klaverikaane pragunemisest. Sest aastasele lapsele polnud ju võimalik pidada kasvatavat jutlust, tema karistamisest rääkimata. Nii et naersime selle üle paraja peataie. Muuseas, klaverite purustamise harrastus kui üks läänemaailma noorsoo eneseavaldusi oli hiljuti ka raudeesriide-taguse vööndi teadvusse toodud. Ja mitte paljalt toodud, vaid lausa topitud. Siinpoolsed ajalehed kirjutasid sellest sagedamini, kui nähtuse levik selleks arvatavasti põhjust andis. Sest aine oli ju ainulaadselt magus Lääne mandumust illustreerima. Ja kuna just samaaegu üks Guinnessi raamatuid, kellegi kolleegi poolt Soomest või Rootsist (muidugi tolli pluss tsensuuri salaja) kaasa taritud, meie kätte lehitseda oli sattunud, kuulutasime silmapilk: põrgukahju, et kontaktivõtt nonde maailmarekordiraamatute, nonde kõige-kõige-kõige-käsiraamatute väljaandjatega meile nii raskepärane on — muidu võiks meie Eerik maailma kõige noorema klaverilõhkujana seal põlistamisele tulla!

Agas klaverikaane parandamise eest tuli muidugi hoolet kanda. Nii et helistasime lahke Luha papi klaverivabrikust taas kohale. Taat leidis, et kaanepooles oli kindlasti pidanud olema pragu. Muidu poleks lõhenemine saanud olla nii põhjalik, et kohati viieteistkümne, kohati kahekümne sentimeetri laiune tükki oli tollest kitsamast tükist, mis hingedega põhikaane küljes püsis, täiesti irdu.

Vanamees ütles, enamvähem kinnisui, nagu ta kõneles:

„Noh, püüame kokku liimida. Mis seal ikka.“

Ta kruvis kaanepooliku, mis oli pika vaskhinge abil põhikaanega ühendatud, tosinast tillukesest vaskkruvist lahti, sidus selle ning äramurdunud siilu nõoriga kokku ja viis mõlemad kaasa. Nädala pärast ta helistas:

„Kas olete õhta kodus? Toon siis ära.“

„Kuidas õnnestus?“

„Eks te siis näe. Liiga hästi.“

Selgus, et ta oli näinud lõhe kokkuliimimisega tüki vaeva. Ja sellest lõpuks loobunud. Terve kaanejätik, mille ta nüüd tosinatillukese vaskkrubi abil suure põhikaanega jälle ühte kruvis, oli äratundmatuseni endise sarnane. Ainult mitte

seitsekümmend või kaheksakümmend aastat vana, vaid jumala uus. Ka uue tüki esiserva sisse monteeritud lukk oli peibutaval kombel endine — vana kaane seest võetud ja uude ümber asetatud:

„Teie pragunenud kaant oleks ju võimalik olnud kokku liimida. Ja praokoha oleks saanud üle poleerida ka. Miks ei. Aga võimata oleks olnud anda karantiid, et ta püsib ikkagi oma kaksikümmend aastat koos. Nüüdsete liimidega. See siin vähemast enne ei pragune, igatahes—“

Mina ütlesin: „Suur tänu—“ ja lisasin: „Liimimistööst ligikaudseks hinnaks nimetasite te viiskümmend rubla. Mäletate?“

„Noh?“

„Nüüd oli teil tööd märksa enam. Ja materjalikulu ka. Nii et — kui palju ma nüüd teile võlgnen?“

„Viiskümmend.“

„Aga te saate ju aru—“

„Ei. Viiskümmend. Rohkem ma ei võta. Kui palju ma seal rohkem või vähem püsisin, see on — andke andeks — minu oma asi.“

Niisiis maksin talle hoopis teiseks tööks kokkulepitud viiskümmend rubla — ja tundsin, et päriselt ära makstud ta tegelik töö sellega nagu polnud. Tähendab, ütlesin:

„Seltsimees Luha — kas selle peale tohib teile vähemalt pitsi konjakit pakkuda?“

Luha papi tundus olema kõike muud kui joomamees. Ta oli muutunud viimaste aastatega veel luidramaks, veel läbipaistvamaks, veel askeetlikumaks kui enne, ja ta kollakashall nina ei näidanud pisimaidki punahdumise jälgi, sinahdumise jälgedest rääkimata. Aga miski ta olekus näis ütlevat, et konjakipitsist ta ei keeldu. Ja ta ei keeldunudki.

Tõin platsi pudeli, pitsid, tassid ja kohvitermose. Eeva tõi silmapilgu pärast kolm väikest taldrikut ja liuakese juustuvõileivadega või mis need olid.

Selle juurde kuulus muidugi ka tükk meiepoolset niiteldat konversatsiooni. Isand Luha oli, nagu ma vist juba tähendasin, üpris vähese jutuga isik. Eeva jättis niisugused tarbejutud meestega tavamööda minu asjaks. Naistega ajas ta seda laadi kohvitassijutte ludinal. Ainult siis, kui ta lausa mõista anda tahtis, et jutt on mõtetu ja tüütu, võis ta muutuda kõnekalt kõnetuks. Meestega jäid nii sellised vestlused kui neist loobumised endastmõistetavusega minu asjaks, nagu enamvähem loomuliku tööjaotuse korras abielupoolte vahel vist alati toimubki.

Tähendab, teadsin, et seltsimees Luhaga vestlemise ülesanne oli üheksakümne protsendi ulatuses minu õlul. Aga tundsin teda liiga pealiskaudselt, et teada, missugused teemad teda huvitavad. Peale klaveriliste teemade, arvatavasti. Aga neid oli mul teadagi napilt käepärast. Nii et ma ütlesin pärast esimest pitsi:

„See meie poisi Heraklese-temp tuli — eriti tänu teie abile — s e l l e klaverile lausa kasuks. Aga kui siin oleks ühe teise klaveriga tegemist olnud, ühega, millega mul lapsepõlves pistmist oli, siis—“

Luha papi viskas esimese pitsi ära. Mina võtsin enda oma pooleni, ja Eeva tegi huuled konjakiseks. Ning ma jutustasin vanamehele ta küsiva pilgu peale loo Lemba klaverist ja selle neljast plombeeritud kruviaugust:

„Nii et näete, s e e klaver siin on nüüd tänu teile terve ja tipp–topp. Aga kui see oleks olnud too teine, too Lemba käest ostetud pill, siis oleks nüüd võimatu— Teate, ma mõtlesin omal ajal, selle Lemba pilli peal klimberdades, mitu korda, et oleks huvitav kontrollida, kas ta ikka müüs tõesti oma auhinna pilli maha—“

Luha papi ütles, kolmandat pitsi maigutades: „Näh, see oleks old hõlpus küll. Lükata peene hõõvlega must lakk niipalju maha, et valge pind oleks tuld välja. Et kas siis oleks old valge pinna sees neli musta täppi — või poleks old teps—“

„Täpipealt,“ ütlesin mina — „aga ainult e n n e teie parandust.“

„Noneh,“ oli vanamees päri — „pärast oleks neid seal igatahes niisama vähe leida old kui selles parandatud kaanes.“

V

Kaheksakümneandaks aastaks oli meie, nagu peenemas keeles öeldi, informatsioonisulg juba pisut lekkima hakanud, nagu teada. Nii et ka Aksli ja tema vanemate vahepealse elu kohta olime üht–teist kuulnud. Kõigepealt seda, et tädi Juuli oli surnud juba neljakümneandate keskel mingis puruks pommitatud ja pooliti taastatud ning selle tõttu aina veel halvasti köetud haiglas kuskil Hamburgi lähedal. Sellest oli kirjutanud meile onu August. Tema oli saatnud minu emale viieteistkümne aasta jooksul kuni oma surmani 1967 kaks–kolm kirja aastas. Kummalisi kuivi ja üldisi raamatupidajakirju, millest siinseal vilksatas südamlikkust nostalgiat ja kurba maailmakibedust. Kuigi need kirjad või igatahes neist moodustuva paki hilisem pool oli juba, nagu neist nähtus, kirjutatud väga tipp–topp tasemega vanadekodus.

Neis kirjades oli aegajalt, seondamatult ja hajali, leidunud ka mõni sõna Akslist. Et ta oli võetud mõistagi sõjaväkke. Kuna onu August ei kirjutanud, millisel rindel ta oli võidelnud, järeldasime, et Venemaal. Ühest teisest ja hoopis hilisemast kirjast selgus, et Aksel oli olnud sõja lõpul ja lõpu järel kolm aastat Prantsusmaal sõjavangis. Sellele oli onu August lisanud paar täpsustust: ta oli sõjavangilaagrist prantsuse taluperemehe poolt sulaseks võetud. Sealautadest sõnnikut välja vedama. Viieand–kuueandast kirjast luges ema: siis oli Aksel koju, see tähendab Saksamaale, tagasi pääsenud ja kuskile sõjakahjude arvestamise büroosse koha saanud. Muuseas, ema lähenes üheksakümnele ja lugeda nägi ta veel ainult talle huvipakkuvaid tekste, aga onu Augusti kirjade valitud paiku luges ta meile alati ette. Ja siis luges ta: Aksel oli — neljakümneandane — kellegi pastoritütrega abiellunud. Mille peale ma ei saanud jätta muigamata: ikkagi pagana järjekindel sell! Sest mulle tuli üksikasjadeni meelde stseen meie Vöölmanni maja söögitoast, lõunalauast, apelsinikarva siidabažuuri

alt, kus Aksel, sel ajal kakskümmend kaheksa aastat vana, pidi vastama meie emade vanema õe tädi Anna iroonilis-uudishimulikule küsimusele: 'Kas sina, Aksel, abielluda ei mõtlegi?' Mille peale ta — ma mäletan — endale kanakoiba taldrikule tõstes naeruga vastas: „Aga, tädi Anna, kas te siis ei tea—“, kusjuures ta muidugi teadis, et tädi Anna ei tea, „kas te siis ei tea, mis ütleb selle kohta Voltaire? Et enne neljakümnet on abielluda vara — aga pärast on juba hilja?!“

Onu Augusti surma järel võttis kirjavahetuse minu emaga oma kohuseks Aksli naine Franziska. Tema kirjutas mõistagi saksa keeles. Aga tema kirjadele lisas Aksel harilikult paar eestikeelset sõna. Või koguni paar eestikeelset rida. Selle seiga võis muidugi jätta hoomamata. Või siis otsida sellele seletust. Kas ei osutanud see Aksli salajast soovi, võibolla ebateadlikku soovi säilitada enese ja kodu või kodumaa vahel illusoorset omakeskel-oleku saart—? Tähendab, sellised lisaread Akslilt Franziska kirjade sabas. Kuni kirjani sügisel 76, mille Aksel oli kirjutanud algusest lõpuni oma käega. Seal teatas ta, et Franziska oli kuu aja eest ootamatult infarkti kätte surnud ja perekondliku ringi osavõtul vaikselt maetud. Ning lõpetas: „Tädi Paula, mina olen ju ka juba teist aastat *ein Rentner*, ma ei tea enam, kuidas see eesti keeles on, ja istun nüüd peamiselt veel ainult oma „Bechsteini“ taga.“

Nii et vähemalt suhe klaveriga oli tal jätkuvalt alles.

Muidugi, kui ta ühel juunihommikul 1980 „Georg Otsa“ pealt maale astus (meie seisime Eevaga, distsiplineeritud Nõukogude kodanikud, teisel pool roostetanud raudvõrkaeda), oli juba eemalt näha, et see oli, kõige sarnasuse kiuste, üks teine mees. Või tegelikult, jaa, tegelikult siiski sellele kolmekümne seitsme aasta tagusele sarnasem, kui oleksin oodanud. Üks teine mees küll, aga selline, kes siis, liigutus liigutuselt, repliik repliigilt oma uuest vanamehe-olemusest esile koorus ja vähemalt teatud piirini (aga ikkagi ootamatult lähedale küündiva piirini) oma kunagise minaga sarnastus.

Ta oli ikka veel üsna sale, olgugi seitsekümmend täis. Ta juuksed olid muidugi hallid, aga jätsid endiselt albiinovalgete juuste mulje ja olid tal alles tihedalt peas. Jaa — ta oli peaaegu et ta ise.

Me sõitsime taksoga läbi linna. Ma tabasin end mõttelt: hea, et ta alles tänavu tuli. Linn on olümpiasuveks tsipake korda pandud. Asfaldiaugud pole nii röögatud kui mullu. Ega fassaadid nii kriimud. Siis oleks kõik tekitanud veel rohkem piinlikkust kui nüüd— Ja tundsin samas oma piinlikkuse-mure pärast veel sügavamat piinlikkust. Ühe paari aasta eest kogetud silmapilgu meenumisest, mis mulle ikka ja uuesti meenub:

Nägin tänaval juhuslikult kunagist *concoetur*'it meie „Amicus studiorumi“ päevilt. ENSV-s keskmise kaliibriga majandustegelaseks tõusnud meest. Vanasti olin leidnud, et ta oli tühjavõitu uljaspea. Aastakümnete jooksul olin teda vaevalt kohanud, kuid olin ammuste ühiste tuttavate viitest sõelunud välja hinnangu, et ta oli aus mees. Kes pealegi ei kuulunud parteisse. Pidasin ta kuuenööbist kinni:

„Kulla vennas. Ütle, kas ma olen sult iial midagi norinud? Ei. Nüüd teen seda. Vaata, mul on üks tuttav noorik. Ei-ei. Kuula mind ära. Soomlanna. Kes

abiellus eesti poisiga. Kuid kes ei taha tirida oma poissi Soome. Nagu see ju tavaliselt käib. Vaid tahab asuda Eestisse. Ongi juba asunud. Kahe nädala eest said nad korteri. Tähendab, mitte korteri, vaid toa. Ühe toa kahetoalisse korterisse. Teise tuppa topiti neile nuhk. Aga nad ei hooli sellest. Nad sülitavad selle peale. Neil on — noh — armastus. Aga — mispärast ma sind tülitan: neil ei ole külmkappi. Ja seda ei saa nad enne aastast järjekorras ootamist osta. Saad aru: ei tahaks ju, et see kuradi ENSV, mis on ikkagi Eesti — jätaks endast nii armetu mulje—“

Ta vaatas mulle üleolevalt otsa, et tundus, nagu oleks ta minust peajagu pikem. Ja ütles:

„Kirjuta meie kaupluse telefoninumber üles. Sa saad sealt selle kapi. Ma teen korralduse. Aga oma murega ENSV näo pärast — pühi perset.“

Tähendab, me sõitsime Aksliga läbi linna. Ja ma püüdsin tunda mitte millestki piinlikkust. Ka mitte porihallide loperguste liiga kõrgete trepiastmete pärast Kirjanike Maja trepikojas, ega trepikäsipuu kohal jõnksleva palja raudlati pärast — selle plastkate viieteistkümne aasta eest varastatud, latt viie aasta eest halliks võõbatud.

Me astusime meie korterisse sisse. Eeva tuli esikusse Akslit tervitama. Aksel oli siiralt liigutatud ja naeris imeloomulike valgete valehammastega. Kui me hruštšovštšina-aegsest kitsast ja hämarast esikust elutuppa astusime — ikkagi oma kaksikümend viis ruutmeetrit ja normaalne mööbel ja rõdule avanev uksaken juunipäikesse lahti —, hüüdis Aksel üllatunud õhaga:

„Aga kuulge — siin on ju väga kena!“

Ta pöördus meie mõlema poole, tahtis midagi ütelda, silmas meie vahelt meie klaverit ja hüüdis falsetiga:

„Oi! See on ju „Schröder“!“

Ta tegi sammu klaveri poole ja hüüdis: „—See on ju— Kust te ta saite?!“

Mina ütlesin: „—Neid liigub siin ju omajagu—“

Eeva tähendas: „See on meil varsti kaksikümend aastat—“

„Aga kust ta teile tuli?“ päris Aksel endisel õhinal.

Mina seletasin: „Ostsime. Ajalehekuulutuse peale. Kui lapsed jõudsid vastavasse ikka—“

„Ja ostsite — kelle käest?“

„Ühe muusikaõpetaja — proua Tõnnuse käest.“

„Tõnnus—?“ Ta vaatas meile vaheldumisi meenutada püüdva ja tühjaks jääva pilguga otsa ning raputas pead— „Vaadake, asi on selles— Lubage, ma uurin seda klaverit natuke—“

Ta astus sammu tagasi: „Vaadake, see reljeefiga vöö ümber kasti alumise serva — see on „Schröderitel“ kahte moodi: kas geomeetiline või botaaniline, viinamarjakobaraist arvatavasti. Nagu siin. Ja noodipult—“ Ta tegi kaane esiosa lahti ja tõstis noodipuldi esile— „Täpselt nii!“ hüüdis ta võidukalt— „Noodipult on neil ka kas üks, teine või kolmas. Kas geomeetiline, lihtne, lineaarne, pulkadest. Või kaarjas, see tähendab, taimne. Või segastiilis, ja selle kolmekeelse harfiga keskel, nagu siin.“

Ta oli noodipulti silmitsedes klaveri taga istet võtnud. Äkki laskis ta käed paar korda üle klaviatuuri ratsutada — tuba oli silmapilguks mingeid lisztilikke passaaže täis. Mina mõtlesin: jumal tänatud, et ta on igatahes enamvähem häales—

Aksel peatas mängu ja hüüdis: „John — tule siia—“

Astusin ta juurde. Ta sirutas näpu ühe klahvi suunas välja:

„Mis see on?“

„Teise oktaavi la—“

Ta kergitas küünega la-klahvi valget katteplaati: „Näed? See on lahti?“

„On küll. Sol ja si siin kõrval on ka lahti. Mitmetel klahvidel on kate lahti. Nähtavasti meie keskküte—“

Ta ütles kannatamatult: „Teised klahvid — ükskõik. Aga teise oktaavi la o n lahti. Eks ole?“

„Ja siis—?“ küsisin mina.

„Siis on see seesama klaver! Saad aru?! Meie nõndanimetatud Lemba klaver! Ma tunnen ta ära—“

Ta hääldas sõna *nõndanimetatud* kuidagi nii, et küsisin: „Aga mispärast *nõndanimetatud*? Kui sa tunned ta ära — noh, see pole ju päriselt võimatu —, kui sa tunned ta ära, siis see ju o n või oli Lemba klaver—?“

„Mitte ainult!“ hüüdis Aksel sosinal — kui sosinal saab hüüda — ja tõstis valged kulmud kõrgele ning näpu püsti — mulle tuli meelde: nagu siis, peaaegu viiekümne aasta eest, kui ta püüdis mind Vaihingeri *als-ob*-filosoofia tarkustesse pühendada— „Kas tead, mis isa mulle — palju hiljem selle klaveri kohta rääkis? Sa ei tea? Istu. Kuula. Ma olin ju ise selle klaveriostu juures. Ja ma mäletan: seal o l i niisugune moment. Isa istus kaupluse direktoriga, härra Piperliga kõrva Lemba selja taga, seal, „Esto-Muusika“ laos — ja Lemba mängis. Muuseas, Rimski-Korsakovi „Šeherezaadi“, millegipärast. Ja siis sosistas härra Piperal isale midagi kõrva. Pikalt. Nii et ma nägin isa näost, et see teda tüütas. See takistas teda kuulamast. Aga lõpuks oli tal korraga üllatunud ja rahulolev nägu. Ja nelikümmend aastat hiljem, Saksamaal vanadekodus, enne surma, jutustas isa mulle ükskord selle kõrvasosistamise sisu.

Härra Piperal oli sosistanud: Professor Lemba rääkis teile muidugi, et see on tema auhinnaklaver, Schröderi vabriku kingitus tema hiilgava lõpetamise puhul. Ja et ta palub teid selle faktiga diskreetselt ümber käia. Ja see on muuseas niipalju ju ka tõsi, et Schröder talle klaveri määras. Aga siis astus mängu Peterburi konservatooriumi professor ja üks Lemba õpetajaid Rimski-Korsakov. Nagu te, härra Lybeck, muidugi teate, maailmanimi, eriti tol ajal. Tema jäi äkitselt haigeks — ja kinkis Lembale, vist juba surivoodil olles, oma isikliku klaveri. Lemba näitas teile, härra Lybeck, paika klaverikaanel, kus pidid olema hõbeplaadi kruviaugud. Aga ta rääkis teile Schröderi vabriku plaadist, eks ole? Muidugi. Teadke siis — niisugust pole seal iial olnud. Schröderi vabriku klavereile ei pandud mingeid plaate. Tunnistus anti välja, seda küll. P l a a d i laskis oma klaveri kaanele panna Rimski-Korsakov. *Mojemu lutšemu võpuskniku 1908-go goda* ja nii edasi — Nikolai Andrejevitš Rimski-Korsakov.

Ta oli vist ise juba surnud — sel päeval, kui see klaver Lemba korterisse toodi. Ja selle plaadi kruvijäljed on seal tegelikult sees. Nii et te võite ette kujutada, härra Lybeck — Noh, vähemalt „Kuldkikas“, aga võibolla juba „Mozart ja Salieri“ on sellel klaveril komponeeritud —“

Aksel tõstis uuesti näpu ja jatkas: „Aga siis rääkis isa — noh, sa ju kujutad ette — oma vaikse ironiaga, et ega ta muidugi ei tea, mis oli tõsi ja mis väljamõeldus — Sest klaver oli „Esto-Muusikas“ ju komisjonimüügil, eks ole. See tähendab, et Lembaga oli kokku lepitud, tema saab teatud summa. Aga mis kauplusel õnnestub ostjalt rohkem välja kaubelda, see on kaupluse oma. Ja isa tunnistab, et tema oli ladunud selle jutu peale igatahes mitu tuhat tolleaegset Eesti marka rohkem lauale, kui ta oli kavatsenud.“

Aga nüüd,“ hüüdis Aksel vaimustatult, „kui on juhtunud niisugune niütelda statistiline ime, et see klaver on meil uuesti käes — siis nüüd me uurime järele — Ja — jaa — proua Eeva vabandab — nüüd, kohe, enne kui me istume teie nii kenasti kaetud lauda. John — too meile väike peentisleri hõövel!“

„Milleks?“ küsisin mina.

Ja tema seletas, valged kulmud püsti: „Me lükkame siit keskelt kaane sisemiselt servalt laki maha! Seal peab ju siis keset valget puud neli musta täppi — või ka kaks musta täppi — nähtavale tulema! Kruviaugud peavad ju olema voolanud musta lakki täis — kui neid peitma hakati —“

Mina ütlesin: „Aga sa ei tõestaks nende varal ju siiski mitte midagi —“

Tema tunnistas: „Nojaa. Kohtuliku tõestatuse mõttes mitte. Aga seda ei ole sul ju ka vaja —“

Mina ütlesin: „Kallis mees — m i n u l ei ole mitte midagi vaja. Esiteks. Ja teiseks: kas neid kruviauke seal oli, seda ma ei tea. Ega saa iialgi teada. Praegu neid seal igatahes enam ei ole. Tule nüüd lauda. Hakkame sööma, ja ma jutustan sulle, kuhu nad kadusid, juhul kui nad seal olid.“

Ja sel ajal, kui me maitsesime Eeva kulinaaria vilju — Aksel kiitis neid häälekamalt, kui tal vanasti oli kombeks olnud — ja nad ju olidki, kuidas ütelda, meie väikekodanlikust püüdlikkusest küllalt kenad, samal ajal rääkisin Akslile: Homme käime Paula hual, ta on ju juba aastapäevad Rahumäel, nagu sa tead. Ja homme õhtul tulevad lapsed linna. Onu Akslit üle vaatama. Siis sa näed ka selle jõmmi ära, ta on nüüd kaksteist, kelle tõttu me ei tarvitse oma hõövlitööd ette võtma hakata. Ja mõtlesin samal ajal:

Ega olegi võimalik midagi selgitada. Asjaosalised on, kes Leningradis, kes kuskil Siberi põhjas, kes Saksamaal, kes siinsamas Tallinnas, aga aastakümnete eest surnud. Ja puutükk, klaverikaane tükk, mis meie teatud kahtlust esemiseliselt kehas — see põles kümne aasta eest, koos klaverivabriku põrandalt kokkupühitud laastudega vabriku küttekoldes tuhaks — Nii et õieti on ju kogu selgitamistöö, kogu uurimisind, kogu ajalooiha — paljas mäng, vähemalt meie konkreetsel juhul paljas mäng. Aga vormel *paljas mäng* on ise midagi üdini tobedat. Kui mäng on ometi nii sageli midagi põrgulikult tõsist, kõikehõlmavat ja eluaegset. Kas või näiteks klaverimäng — ja muidugi kõik kunstid ülepea!

•
KUUSKÜMMEND AASTAT OLEN TRALLITANUD LÄBI ELU
ja — kole küll! — on vahel tunne, et mu sarved
veel murdmata, kuid milleks on neil tarvet?

Jäeb veidi kirjasõna maha must. Ja mõned külmad arved
Ma olen eland nagu tuulelipp või lelu
Mis rõõmu teistel olnud must? Kurb on see mõtiskelu

Nüüd varsti õuele pean ootama ma Mardust
Kuid — ise imestan — veel vahel tunnen hardust,
kui jään ma kuulama, mis tasa-tasakesi
võib päikseloojangu eel vuliseda lättevesi

Veel kogen vahel ootamatut võpatust,
kui pilgu püüab lihtne kann, tükk leiba, pada must:
neil oma olemise m õ t e on nii täpselt teada,
küll tahaks osata end nende järgi seada...

14. juulil A. D. 1995
Raikkülas

•
SEE OLI AMMU-AMMU
Praha vanalinnas
joulureedel

Lumeräitsakaid tantsimas
kollaste laternate lummvalguses

Vaatasin sisse
madala puumaja aknakardinate vahelt
Maja oli madaluke-madaluke
nagu Porvoos
nagu Haapsalus
nagu kunagi
Vaeste-patuste uulitsas minu linnas

Vana naine hõbepäine
midagi kudumas varraste välkudes
mees kulupäine
harmooniumi näperdamas
Üks sõrm kentsakalt püsti

muusikat ma ei kuulnud
aga noodiraamat oli nagu minu vanaisal
vist Punschel

Kaua vaatasin
midagi tahtnuksin öelda
endale sinule nendele

Inimene — see kõlab uhkelt!
kuulutab Maksim Gorki kõuehää

Pole midagi koomilisemat
kui inimene-olemine...
mõtiskleb Octave Mirbeau

Kõik inimesed on sündinud Genuas!
teavitab Jaan Kross

Inimene see kõlab...
kõlab... kõlab...
kõlab...
mõtlen ma kordan ma
ja aina vaiksemaks jääb mu hää
kollaste laternate all
räitsakate tantsu all
madalukese maja akna all

Inimene... ei kõlagi
arvasin mina
Õrn ja hell vari ta on
kellegi peegeldus — seda ta on
virve
mil puudub
kaja ja kõlagi

16. juulil A. D. 1995
Haapsalus

AQUINO THOMAS

ehk

„SUMMA THEOLOGIAE“

Nii pühvljõul, nii raevukalt end püüdis murda sisse
teoloogiasse, eetikasse, üldse Olemisse —,
see mees, kes ööl ja päeval pühi sõnu vaagis

Kõik tarkus kokku panna — oli see ta kava,
töölaud pea kitsaks jäi, üks munk siis sõõrja ava
ta rinna ja ta vatsa tarvis sinna sisse saagis...

Mees töötab kui titaan ja pühha tõtte kaevub
ning peagi nimeks saab *doctor angelicus* —
(see tiitel pole meelitus, vaid väljateenitus)

Ent aina jätkab ta askeedi pühas raevus:
veel veidi valada on vaja higi,
süsteemseks saab siis kõik —
Suur Tõde on nii ligi!

Ta mungaaknast murelikult sisse kiikab ingel-õde,
oh kallis Thomas, pole mõtet põde-
da nii hirmsasti, sest püütud tõde pole enam tõde!

Ja küllap Thomas enda üllas vaimus,
just sama elas tunnetes ja etteaimus

Päev tuleb. Kõrgeim torngi variseb kord põrmu,
ja kuigi vaimuväärtused ei roosteta, ei tolmu,
ei ole kuningailgi nende üle voli,
peab arvama, et Thoma kongi lennand inglil oli
näol mingi taevast kaasatoodud nukker õrnus,
kui oma tiivult Thoma laubale ta poetas
kuldset tolmu...

13. augustil A. D. 1995

Haapsalus

•

MA OLEN USKLIK OLEN KRISTLANE —
mis sest,
et usukriise põdend olen lapsest saadik
Ja kindlasti ei saa ma üle Styxi
ihuükski —
ma usun, et mind aitab Lunastaja saadik

Kuid mis saab edasi?!
Kas õgin (piltlikult!)
kord taevas püharahva hulgas taevamannat
ja laulan lõpmatuseni hosiannat?

Mul meenub valgusingel Lucifer, kes vastu tõrkus
ja keda vaevas kuri Kõrkus,
kes oli kingit hüvedest keelduma nii visa,
et temast lõpuks
vabanema pidi Taevaisa

Mind kaitsku Lunastaja tõrksuspatu eest! Kuid siiski mure
mu hinges igitseb: kui ükskord suren —
meid kõiki tabab kord just too täistabamus —,
kas säilub seal — teispoolsuses — mu vabadus,
et tohin ise valida ma Hea ja Kurja vahel
Kui katkeks see — siis taastuks loomne tase,
Oh Issand, ära mäletseja tasemele
laskuda mind lase!

2. augustil A. D. 1995
Raikkülas

•

MIKS RISTI NÕNDA ÜÜRATU KÜLL ETSIS KORD DORÉ?
Me Lunastaja pea seal üsna pilviligi
Tal endavalit surm eks lähene. On laubal surmahigi
ning kulmudele vajub verepärleist kee

Ent tunnistama pean, et ometigi
mul ristest paljudest on lähedasim see,
mis õige madaluke — ent eks taevatee
on igast paigast täpselt ühepikkune

Mu kujutlusis Tema rist on okslik, veidi kaldu,
just nagu pärit vapilt Püha Tribunali
Ei kärberparvi risti juurest peletand samuumgi vali,
ja kõrgem kõrberohi tohtis puutada Ta taldu

Suust Jumala me pudenend, ent mina riskiks
kõik kaotada ja saada tamariskiks,
et korraks puutada ma Lunastaja jalgu,
ja pärast taanduda või mittemiskiks
ja pärast taanduda või mittemiskiks

4. septembril A. D. 1995
Raikkülas

•

LÄEB ÖNNISTEGIJA ÜLE VEE
ja taevas tupruvad tähed
Läeb Önnistegija üle vee
ja vesi on jahe
ja mahe

Oh Puusepapoeg, oh Puusepapoeg —
kuhu, kallid, sa koidu eel lähed?
kui taevas tupruvad tähed
ja vesi on jahe
ja mahe
Varsti taevas on koit ja loit

Läeb Önnistegija üle vee
ja täna on õnnis see tee, see tee
mis paitab ta pühi kandu

Aga igaüks teab kuhu viib kord see tee
see tee see imelik tee üle vee,
kas ka meie kord näeme randu?

Kuhu mujale ikka kui RISTILE
kuhu mujale ikka kui RISTILE
viib see tee
üle purpursed vee.

Ja nüüd juba kustunud tähed on
ning kusagil kireb kukk
Ühel ööl kolm korda kireb see kukk
Siis su ring saab täis
tuleb hiilgus
ja hukk

Kui sa tead et see tee
viib su RISTILE,
miks sul, Jeesus,
siis minna on vaja?

Ei ta vasta. Hõbesilmist ent lugeda võib
MA OLEN TE LUNASTAJA

23. juulil A. D. 1995
Haapsalus

VALTAPUU TEEL EUROOPASSE

O. W. Masing tõmbas o–le kriipsu pähe,
sünnitades nii maarahvale õ tähe.
Kust võis meistrile tollal tulla pähe,
et õ tähega Euroopasse ei lähe!
Sestap on keelemeest koguni vaenatud:
õ täht olla vaid venelastelt laenatud!
Oh maa– ehk õ–rahvas, nüüd nõöta ja nõöta,
suur siht — Euroopa — elab ka ilma õ–ta!

KADUVUSE MÜSTEERIUM

Mõtlikult sedastas Gustav Suits:
„Kõik on kokku unenägu“.
Paul–Eerikul eksistentsiaalsem lask:
Kõik on — „Vesikäimla“ —
„Pahinal langeb kosk, kohinal lahkub pask.
Oh! Midagi pole olnud.“

*HÜVASTI MR. SHAKESPEARE
JA MR. PERV*

Julm pintsakliplane laskis põhja
Eesti kirjanduse valge laeva.
Kas endised sotsrealistid
said turumajanduslikku taeva?

LUULEREAALIAD

Luulevõimalusi ära ei arva.
Kolmas loeb, mis saladus kahele.
Sass Suuman sättis salmi
tüdruku krussis karva,
kartmata, et see karv
satuks kriitikule
hamba vahele.

ROOSTEPUNANE KARBUS

Kui ma nüüd kas või hetkeks kujutlen, et see talvemüts, mille hiljuti ostsin ja mida poemüüja proovilepanemiseks kutsusin karbuseks, oleks mul olnud kolmkümmend viis aastat tagasi pakaselisel talvapäeval peas, arvaksin ehk oma tänasest arustki pisut teisiti. Mõistuse puuduse üle ei kurda tõsimeelselt ju keegi, ja kui, siis ikka oma nõrkustest üleoleva naljaga pooleks, et näete: huumorimeelt mul siiski ju on, ning ega minagi teistsugune ole.

Ma ei kaeba vanuigi enam muu kui liigse sitkuse üle, mis valis mind arvatavasti juba enne sündimist, nagu oli põikpäiselt kange kogu mulle teadaolev suguseltski, kelle iga üksikut liiget vahel mälopiltide valgel vaatan kui esimest korda.

Karbus on tegelikult meeste talvemüts, läkiläki, allalastavate klappidega, mille otstes on lõua alla või pealaele kokkusidumiseks külge õmmeldud paelad. Minu müts on midagi meeste-naistemütsi vahepealset, juba loomult kesksooline, sest sobib kandmiseks kõigile. Allalastavad klapid küll on, kuid paelu mitte, ning lauba kohal olevat lambanahast nokatsit võib kanda kuidas just soovid. Tegelikult vahest siiski sobivam naistele kui mõelda kas või poele, kust peakatte ostsin.

Alles kodus mõistsin, et müts eeldab puuduvat kasukat, kuid karbust poodi tagasi ei viinud. Las seisab kui mälestus millestki, mida mul pole olnud ega saagi olema. Ja lõpuks: kui tuuled on just minu akende peale, sobib ta imearmsasti pähe, sest mu erastatud korteri paneelidevahed on hõredad, nii et istun kui lagedal väljal, valged liukuvad kardinaid imiteerimas tuisuile ja lumepihust muustrilist tuult.

Kolmekümne viie aasta tagusele ajale ei viita ma juhuslikult, sest just praegu, karbust pähe sättides, vean sõrmega rida, et teha vähemalt kaardilgi selgeks, kui mitme kilomeetri pikkune oli see ring, mille tegin selleks, et jõuda 1959. aasta viimastel päevadel Vaekülalt Karitsale, ja näib, et ega ma saagi targemaks. Tol ajal olin veel kibe kõndija ning mäletan end alustanud kella kümne ajal hommikul, Karitsale jõudsin videval õhtul, mis võis siis tähendada kella nelja või viit, nii et ühtekokku olin teel oma kuus-seitse tundi nüüd küll. Vahepeatusteta muidugi, sest oli külm talv ning minul seljas kevad-sügismantel, peas kooli vormibarett ning jalas toakingad.

Ja käes igipõline kartongkohver, mis saatis mind internaadist internaati ülikooli lõpuni välja ja mille sisekülg oli lõpmatust voodi all edasi-tagasi lükkamisest parkunud pigimustaks. Põrandaid ju pesti ja nõnda kuivas märja lapiga kinnilöödud tolmu rännukastile just nagu teistkordseks põhjaks.

Ma ei saa siiani aru, mis valu oli mul nõnda kerges riides arvatavasti üle kahekümnekilomeetrist teekonda ette võtta, kui mäletasin vaid minekusuunda ning kõik otsemad külavaheteed olid tundmatud. Keegi — kes, ei mäleta — soovitas minna Rakvere kaudu, sest bussühendus Vaekülaga oli olemas, kuid ma teadsin, et Rakverest Karitsale ei lähe mingit bussi, ja et vankriga kohalesõit näis mälestustes nii lühike, ei arutlenud ma kojumineku üle pikemalt.

Iga teeristi kohal pidasin aru, valisin huupi suuna, et jõuda vanale kohale tagasi, ning alustasin uuesti. Kui Injusse jõudsin, tundsin end olevat peaaegu kodus, mis siis, et viimane teelõik osutus arvatust pikemaks, sest tavaliselt olin sõitnud seda vahemaad suuskadel.

Kui oleksin tookord veidi arukam olnud, ei valutaks mu kondid vanas eas nõnda ning karbuseks kutsutud kallis lambanahkne müts oleks jäänud eilegi ostmata. Aga ma ei olnud ju, ning põhjendus, et keegi ei oleks mulle internaati tulnud järele, ei kannata kriitikat. Kes käskis mul olla nii uhke, et tundus ülesaatmatu alandusena hulkuda terve talvine koolivaheaeg internaadi, õppehoone ja söökla tuttavail lumest puhtaks roogitud radadel, nagu oleksin niisama vanemate ja sugulasteta kui teisedki.

Kui Karitsal sooja piparkookide järele lõhnavas kööktuppa prantsatasin, klõbisesin külmast üleni. Tädi, kes silus peegli ees kulme ja tupsutas puudriga põski, ehmus vaid õige pisut, sest raskeks kuulutatud iseloomuga minult võis ju kõike oodata.

„Tulid peole,“ ütles ta ainult ja mina ei ütelnud üldse midagi. Kojupääsemise vunk oli olnud nõnda kange, et ma ei mäleta üldse, mis edasi sai. Kas sellest retkest tuli õiget nohugi, kuna ma ei olnud hetkekski endale lubanud puhkepause ning sisemine küte oli siis vist ootamatult tõhus.

All saalis rääkisin kõigile, kes kuulda vaid tahtsid, et uues koolis läheb mul hästi — hindeid arvestades ehk läkski — ja et olen eluga ülimalt rahul. Et kuidas ma kohale sain? Üks ja teine auto võttis peale, seletasin, kuigi ma polnud näinud ei autot ega inimest, kellelt teedki küsida.

Sel ajal kirjutasin salaja juba ka luuletusi ning neis ütlesin, et talv on üleni valge rudisev legendik, majadeta ja inimtühi, ning ikka on keegi tulnud või läinud kas täna või sajandeid tagasi, pamp seljas, ainult temale teada sihtide poole. Pamp või seljakott oleks mind tookord tublisti aidanud, sest vabad käed mõjuvad kui õhku lõhkuvad tiivad, kuid minul oli musta pesu täis kohver ühest käest teise vahetada. Ta–ta!

Mis luuletused need õieti olid? Kirjeldused rohkem, milles kellegi teise kogetud õhinad sees. Ise ma ei osanud veel ju midagi kogeda, külmast kange keha ennast ei taju, ülessulav ammugi mitte, sest valu on igav, valu ei huvita kedagi.

Ma olin eluga ülimalt rahul, ja see ongi tolle rännaku kokkuvõte, lõpmine punkt, kui tädi laulis, et armastab elu, ja laste suust kõlas midagi talvist.

„Sinul ei tulegi mõistust pähe,“ ütles ta hiljem. „Kas oli tõesti siis nii võimatu panna end soojemalt riidesse?“

„Kust ma need pidin võtma?“ küsisin ja tädi tagus käsi kokku, et heldene

aeg, see laps on tõesti põrunud, talle antakse riigi kulul mantlid, saapad ja kõik ning tema tuleb kahekümnekraadises külmas kui lastud vares, mõtlemata üldse, mida inimesed tädist kui hooldajast arvavad.

„Laos ei olnud,“ nohisesin vastuseks. „Me oleme kõik niisugused lastud varesed, nagu sa suvatsed ütelda.“

„Ja sina muidugi see kõige külmakartmatum. Kohe topid end teistele suhu ja silma. Miks sa teistega internaati ei jäänud?“

„Sest teistele tuldi kodudest järele.“

„Minu peale ei mõtle sa üldse,“ kuulutas tädi pärast pausi. „Roomad kas või ihualasti läbi hangede, et kõik võiksid näha, kui kalk ikka mina sul olen — panin lapse internaatkooli. Ei too vaheajakski koju. Tunnistus siia!“

„Miks sul laulmine „neli“ on?“

„Sest sina karjud kogu aeg minu peale, nii et ma ei kuule ise oma häältki.“

„Vait! Sina oled meie suguvõsa ainus kurt. Pea seda meeles. Ja see udu, mis Jaan sulle räägib, et hakkasid lapsena varakult laulma, unusta ära. Nüüd sa mul enam ei laula ning see ütleb kõik.“

Tädi keha tegi ilmeka jõnksaku — pikk kõhn naine, annab painduda, mõtlesin, ise ehmedes, et tädist äkki kui naisest mõtlesin, seega juba tõesti kui kellestki võõrast —, siis haaras ta tunnistuse, hüüdes: „Sina käi magama! Meie pidu veel kestab. Nende hinnetega löön ma viimasel kui kehklejal suumulgu kinni!“

Ning oligi läinud mu tädi ja hooldaja.

Karbus vaadates tuli mul kõigepealt meelde, et „roomad kas või ihualasti läbi hangede, et kõik võiksid näha, kui kalk ikka mina sul olen“, ning niisama ehmatav, kui nais aastaid tagasi selle lause teine pool, hämmastas nüüd mind etteheitelise ütluse algus.

Kas ma rooman tõesti kas või ihualasti läbi hangede, kui kojumineku tahtmine kange? Kas ma lähen tõesti kas või hallist seinast läbi, kui teisel pool terendab lahtine silmapiir?

Nüüd ma juba võisin endalt nõnda küsida, sest mineku- ja vastupidamise-kanguses pidi olema midagi olemuslikku, sest karjäärist polnud ma eluski mõistnud hoolida. Mu võimalikel eduhetkedel oli möödapääsmatu tunnistuse maik, nagu hilineksin alati sellele kõige tähtsamale peole, mida ei unusta teised ja vahest siis ehk ka ma ise. Vahest siis ehk ka ma ise, kordasin, kui praegugi kuulen end Vaekülalt Karitsale marsil üürgamas: „Rongid, rongid, kuhu te nõnda kiirelt tõttate.“

On laul, on rong, on lumised väljad ja mina kergetes sügiskingades, kuid ma ei rutta läbi hangede mitte pidule, vaid kas või kujutletud kodusoojuse poole.

Nüüd ma isegi vilistan esmakordselt kuulnud viisi esihuilgajale järele, kõrvade kurtus on nagu pühitud, kuid selle muutuse tähtsusest olen teadlik ainult ma ise. Ei hindeid, ei au. Au nüüd päris kindlasti mitte.

Kui minu jumalaks oli fraas „peab minema“, siis sisaldas see ju nurgaskonutamisest keeldumist, tädile ei mõelnud ma tõesti mitte, nagu

esmapilgul nii tühiseina mõjuvaile riideile. Miks pidingi ennast väljast nägema, kui olin mingi nähtamatu punkti külge kinni aheldatud ning see punkt oli mu enese sees. Tegin ma erinevatel eluperioodidel mida tahes, tehtul oli mu enese nägu, seega ei saanud ma kunagi olla milleski liiga edukas, väljapaistevega moes. Sest edu, mood ja väljapaistvus tuleb teiste ja mitte minu silmadest, mis sulatavad hangedessegi soojust hõnguvad augud.

Minu saatuseks oli tunda kondiüdini ulatuvat külma, kuid mitte ära külmuda. Hinded tunnistasid, et olen saanud ülesandega hakkama. Igapidi. Nii tädi kui enese jaoks, kes ma ülesandeile ei osanud mõeldagi. Mina elasin, tädi tõlgendas, vahepeal oli hääletu nutt või naer, mida võhivõõraste rütmi rammisin, sest ridade lõpud ja silpide arv pidid korralikus luuletuses ju kattuma. Ja ei kattunud ometi, nii et lõpuks uskusin end selle tegevuse tarvis olevat andetu. Kirjutasin siis niisama enese lõbuks vestluspartnerit endast otsides ning need mu enese teadmatu keskme ümber koonduvad ringid meenutavad veel aastate tagantki mõnda rännakut, piina või sündmust, mida uhkus ei lubanud avalikult teistega jagada.

Karbuscostule järgneval päeval tuli külla sõber, kes tahtis pärilikkuse ja keskkonna seostest rääkida. See üllatas mind, kes ma just läbi hangede roomamise tungist mõtlesin. Hunti tema õige nimega hüüda ei tohi. Nagu vaid nimetad, on tema kohal, hambad irvi ja silmades metsloomale omane läige. Koeratrüüdus on talle tundmatu, mis siis, et loomad on väliselt sarnased. Minu alasti ukerdav keha ongi see hunt, kelle lõhna järele koerad sabaga vehkides arutult niutsuvad. Tahaks ka väljadel hullata, kuu peale ulguda, aga ei julge.

„Kui mind hundiga võrrelda, siis olen ma arg mis hirmus,“ ütlesin, ja sõber imestas, koeratrüüd silmad pärani.

„Miks hundiga, miks hundiga,“ kordas ta jahmudes ning mina jätkasin: „sest pärilikkusest just praegu mõtlesin.“

„Kui vahetaksime kohad,“ arvas ta siis, „ning kujutleksime korraks, et sina oled minu ja mina sinu vanemate laps. Mismoodi oleksid elanud? Kuid“ — ta tõstis tähtsuse rõhutamiseks isegi nimetissõrme püsti — „jätkem kummalegi alles tema loomus.“

„See on mõttetu jutt. Üks suur nahkapanemine oleks toimunud, kui jääda hundi ja koera võrdluse juurde. Aga ma ei saa jääda ju, sest mina pole mingi hunt, hunt oli ehk kunagi mu elu janunev keha, ning mis koer sinagi oled, ei kuuti, ei ketti ega tubast olemist, kui tahad rääkida tõu puhtusest. Mis on ju õieti kultiveeritud nõrkusetunnus. Vaekülalt Karitsale sai läbi hangede roomata ainult enesest teadmatu krants. Kui ta oleks pisut mõtelnud, ei ta siis oleks rännakut ette võtnudki.“

„Krants ongi Eestimaa kuningas,“ muutusin üha söakamaks. „Krantsis on huntide ürgset verd ristatud kindlasti sajandeid tagasi siniverega. Küll mina neid krantse tunnen, vabaduseigatsus ajab mõne neist aeg-ajalt hullukski.“

„Seda ma näen, seda ma näen,“ mudis sõber kahvatuid käsi ning tegi minekut.

„Ma olen pioneergi olnud,“ vahutasin edasi, „ainult natuke aega

lihtliikme seisuses. Siis olid rühmaülema paelad varrukal, pärast malevanõukogu esimees, siis komsomol, rohujuure tasandil ikkagi rahva tõeline reetur, kes on jäänudki maha laskmata. Kohe ei kannatanud, kui keegi kamandas, ja nõnda jätsin käskluste andmise enese hooleks. Partei oli muidugi liig. Sinna ei tahtnudki. Salgasin lapsepõlvegi maha. Aga need, kes kohe parteisse astusid, ütlevad nüüd... Jah, mida nad ütlevad erakonnast teise rännates? Midagi ei ütle. Ordurüütlistest räägivad, Eesti raskest saatusest, imelik läige silmades. Tõusen tagumistele jalgadele püsti ning urisen, urisen, teades hästi, et haukuv loom ei hammusta.“

Jama mingi. Tekst nimelt. Mis on minul huntide ja koertega asja, kui olin 1960. aasta alguses Karitsal. Lumi oli valgem ja talv krõpsum kui praegu. Lumevaesus, vihmapiimedus on nüüd meie talved ja jõulud. Härmatanud puudki nähes hardun tahtmatult.

Karbus kutsuti vahel ka kõrvikuks, tuleb mul äkki meelde. Minul ei olnud neist ühtegi ja nüüd, kus pole enam külma talvegi, on nii karbus, kõrvik, läkiläki kui ka allalastavate klappidega pakasemüts. Pea on soe ja mõte sulab kui vaha, juuksed hauduvad niiskeks.

Kui ma juba Tartus elasin, juhtus Vanemuise ja Nõukogude (nüüd Kүүini) tänava nurgal avarii: mootorrattur sõitis äkki ettekeerunud bussile tagant sisse ja paiskus löögist tagasi. Juhil oli peas kaitsekiiver, kuid ju siis see ei aidanud, sest peast hakkas asfaldile voolama paksu kleepuvat verd. Kokkupõrke hetkel hüppas tagaistmel olnud naine sõidukilt maha — või libises iste ootamatu nõksuga alt — ja seal siis pääsenu seisiski, tehes imelikku inisevat häält kui lehmad enne hädatapmist.

Seisin üsna avariikoha lähedal ning nägin naise alasti, just nagu juhmiks muutunud nägu, hetkeks peatusid kõik jalakäijad ja autod ning sügise selgest õhtupoolikutaevast sadas alla peent vaikusevihma. Siis alles hakkasid inimesed autodest ja kõnniteedelt sündmuskoha ümber laviinina kokku valguma, tõugates mindki laieneva vereloigu äärde, nii et andis taganttulijaile seljaga vastu pressida, et kingad paksu verepudrusse kinni ei jääks.

Tädi mängis nääripeoks ehitud saalis „Seal kus rukkiväli lagendikul heljub“, vasakukäelisena bassikeeltele liiga jõuliselt sõrmi surudes. Selle laulu saatel jäin toasoojuses kortsukuivanud kleidis diivaninurka magama.

Kõik, mis iganes ühe inimlapsega juhtuda võis, oli juba juhtunud, kõik, mis teostumist ootas, valvas veel ees. Mu pea paisus kui kõrvits, laugudealuse asfaltkatte roostepunane ühendas mõlemad seisundid millekski, mis tõesti oli pisut luuletuse sarnane. Aga siis ei näinud ma neist ridadest undki.

MARI-KES-TOOB-ÖNNE

„Sellest homode värgist tüdinevad nad varsti ära,“ rääkisin ma Önne Marile, kes end ikka palus kutsuda Mari-Kes-Toob-Önne, nagu oleks ta indiaanlane. Tegelikult on kogu mu jutuaajamine Önnetoova Mariga mõttekujutuslik, sest vähemalt viis aastat on tema küll surnud, sisse põlenud, kui olla täpsem, sest selle kunagi mahapõletatud küla saatus on niisugune, et kõik, mis just nagu üle käe kerkib — Mari osmik näiteks —, peab saama uuesti tuleroaks, nagu armastaks vanajumalgi taevas kindlust, korda ja tuleviku-usku. Kui miski on odavasti tehtud, nagu tavatses öelda mu vanaema, põleb see uuesti maha, sest Jumala süda põlgab sees, kui näeb, et pole õiget usku tema ettehooldavasse kaitsesse.

Aga nõnda olen hakanud alles hiljuti mõtlema, kui üksteise järel on maha põlenud kõik ajutiseks ehitatud majad — Jaani oma välja arvatud, sest tema tahtis võtta naist ja igatses juba ehitamise ajal endale lapsi —, ning sellest mõttekäigust järeldub, et ma pean selle küla kas või ribadeni uuesti välja mõtlema, et inimesed julgeksid tagasi tulla. Ei loe, et külas toimuv ei huvita praegusel ajal kedagi, et kurbadest mälestustest ja üleelamistest on vanadelgi mõõt täis, ja noored räägivad võõrastes keeltes uuest esteetikast. Vahest räägiksin isegi, mis ma muidu poole ööni loen ja targutan. Jumal näeb, kuid inimesed ei kuule, sest kõigepealt on mul kohustusi kõigi, ka purjuspäi sissepõlenute ees, sest öeldagu mõtte või mõttetuse seostest mida tahes, ilmaasjata ei lange peast juuksekarvagi.

Önnetoov Mari, kes eluaeg luges ajalehti, nagu kõik selles ajutiselt taastatud külas, vaatab mulle vanainimese kohta liiga erksate silmadega imestunult otsa: „Sina siis usud, et maailma lõpp ei olegi käes?“

„Kui palju sina oma Juhaniga elu jooksul armastusest õieti rääkisid?“ küsin vastu.

„Ega rääkinudki,“ kaalutleb Mari, „mina igatahes ei mäleta, et oleksime teineteisele midagi piinlikku ütelnud. Olin juba vana tüdruk, kui tontaril tuttavaks saime, lõhkusime hommikuni kiige all tantsida, ja mis mul kolmekümneaastaselt enam valida oligi.“

„Sa siis ei hoolinud Juhanist põrmugi,“ õrritan edasi.

„Kes niisugustest asjadest iga päev seletab,“ on Mari pahane. „Rääkimine kulutab sõnad viledaks. Nüüd muud ei kuule ega loegi, kui et seks ja seks ja naised silitavad piltidel naisi ja meestel on kellad ripakil, et kõik saaksid vaadata, kui vägevad pullid nemad õieti on.“

Sa ära pane mulle, vanainimesele, pahaks, kuid see kõik on üks loomade värk. Ega nad muidu neid haisupudeleid nõnda ei kiidaks, ihude higi ajab endilgi südamed pahaks.

Aga see, kuidas ja mida nad omavahel teevad, huvitab mind küll,“ kihistab Mari äkki. „Minu ajal ei olnud sünniski abielust nõnda rääkida.“

Ega mina ka ei räägiks, kui lapsest saadik ei mäletaks seda pikka Mari-

Kes-Toob-Õnne nime, ja kui ma nüüd teda meenutan, tahaksin tagantjärele teada, mida ta õnne all õieti mõtles. Tahan teada, kuid ei kuule ometi midagi, sest Mari viimased kümme eluaastat on mulle täiesti teadmata. Enne kogus ta raha, nagu mäletan, ning pärast Juhani surma muretses, kes selle pärib. Päris tuli, sest Õnnetoov Mari oli tihti haige ning käis teatud vahemike järel linnast arstide käest toomas tõbede vastu rohtu. Ja siis ühel päeval võttis ta rohtu liiga palju ning oli pliidi või ahjuga hooletu. Nõnda oletan. Eks rohupudel olnud ka piisavalt suur, mis ime siis, et üksik naine liiga palju haljast märjukest teeklaasi kallas. Vanasti võeti rohigi Juhani pooleks ning võib-olla meenutati siis ka tontarit, sõna, mille päritolu on mulle tänini tundmatu.

Mari-Kes-Toob-Õnne teadis alati külauduseid ja et mu vanaema neid enamasti ei teadnud, seisis nad tihti poest tulles meie hekivärvavas, et Mari saaks põhjalikult üles ütelda, mida ta kuulnud-näinud või välja mõtelnud. Tol ajal oli tohtriks poemes, Mari ise tervem, hiljem ei lubanud uhkus tervislikku viletsust välja näidata ning rohud toodi ikka Paidest või Põltsamaalt.

Jaan oli alati selle laterdamise vastu, nagu ta rämedalt väljendus, sest vahel kiikas Mari ka vanaema köögiviljapeenarde poole ning kiitis neid küla uhkemaiks.

„Kaetas ära, kaetas ära,“ ohkis vanaema päevade kaupa ning Jaan pidi välja mõtlema tõrjeid, lõkse ja märke, mis nõudis vist omajagu energiat, sest mees läks juba Mari nägemisest turri. Vanaema töötas siis pühalikult, et mitte kunagi enam ja et Õnnetooval Maril on kurjad silmad, kuid hääl mahe kui samet ja selle sameti õnge tema alati kukubki.

„Vümati kiitis ta mu uut põlle,“ läks vanaema nägu äkki muhedaks. „Sina ei märka sedagi, kas annan sulle lapitud või uue särgi selga, võiksid ju vahel midagi ütelda. Aga ei, sina ei ütle kunagi midagi, lähed hoopis metsa tõrkuma, ei tule päevade kaupa koju, nii et ma jäägu kas või haigeks, mida seal sööd või kuidas külmetad.“

„Ära näri,“ laiutas Jaan häälega ning lisas pärast pausi, et ega vanaema enne ei jätvat, kui teisel inimesel hing väljas. Siis mudib käsi ja imestab, et kuidas siis nõnda, mis ometi juhtus, kui tema ei olevat mõtelnud midagi paha.

„Aga ma ei mõtlegi ju,“ hüüatas vanaema heledal tüdrukuhäälel ning soputas tõustes seelikut.

Jaan istus teisel pool köögilauda, torkas äkki oma tumehallid mustadena mõjuvad silmad laugude alt välja, vahtis mõttetult toaukse ainult temale teada punkti ning pomises rohkem endale:

„Ega ei mõtle jah, kuid põllekiitjaid pead küll mujalt otsima.“

Vanaema võttis kohe sõjaka poosi, valmistudes ütlemata, et Jaan on teda alati lolliks pidanud, kui mees lisas: „Aga Õnnetoovat Mari kardad sina kui tuld, sellepärast seisadki hekivärvavas ning vahid kui küülik naabrieidele suhu ja silma.“

Köögis kõlas Jaani kuri naer.

„Äkki oled sa hoopis Mariga kusagil plehus, kui sind päevade kaupa kodus ei ole?“

Vanaema seisis keset tuba, mingi pott või pann käes, ja ta nägu oli nõutu kui lapsel.

„See veel puudus,“ hüüatas püsti karates Jaan, kes polnud Jaan, nagu Juhan ei olnud Juhangi. Tegelikuses oli neil üks eesnimi ja nad olid vist teineteisele vanatädide lapsed. Aga ma võin ka eksida, sest minu ajal ei olnud perede vahel suuremat läbikäimist. Ja kui oleks olnudki, poleks sel kõigel tähtsust, kui mina kisun Õnnetoovat Marit unustusest välja — olematusest ju õieti — ning teen seda eelkõige enese pärast, kes ma otsin ja jäängi otsima ammu mahapõlenud majauste käepidemeid, komberdades lukkudest, teedest ja tõdedest läbi, nagu oleks maailm ja selles toimunu ainult tühipaljas õhk, mida võib sõnadega panna võnkuma. Vahel tunnen, et olen ise see otsitav link, käepide, kui ukсед, majad ja maastikud on ammu kukkunud eest.

Nii et kes teab, vahest on Maril õiguski, kui ta ütleb, et uuema aja klantspiltidel silitavad naised naisi, mehed mehi ning kõik kauniks tehtavad lõbujandid ja õpetussõnad viitavad maailmalõpule. Mina silitan sõnadega ju eelkõige ennast, sest see on olnud üle aegade kõiki sõnaseadjaid ühendav vaim. Ei loe palju, et ühel ajal leitakse kauniks alustada jalgadest, teisel peast ja kolmas aeg teatab, et sõnal ja kummutil ei olegi suuremat vahet.

Aeg ei teata midagi, ohkan, vaadates Marit, kes on unustanud toaukse lahti, nii et ma näen selgesti voodiäärsel taburetil poolikut viinapudelit. Õnnetooja on jälle haige, ning ei ole suuremat rõõmu kui saada sellest kellegagi rääkida.

„Ma olen ikka mõelnud selle õnnetuse peale,“ alustab Mari. „Istusime Juhaniga kuuse all, küünlad põlesid, süüa oli ka. Nii häid verivorste kui sel vana-aastaõhtul ei mäletagi, ja siis läks tema välja. Saluuti andma, nagu ise seletas. Kell oli viis minutit üle kaheteistkümnelt, Käsukonna pool paugutati juba mis hirmus.“

Ühe paugu Juhan tegigi ja siis jäi nagu Käsukonnaski vaikseks, kuigi mitu kilomeetrit on vahet.

Ootasin toas päris kaua, või mitte nii väga kaua, sest niipea kui ma Juhanit sedasi sirakil nägin, kohe Jaani poole jooksma hakkasin. Jaan oli üksi kodus, ei kuuske ega kedagi, ja tuli otsekohe. Küsis ainult, et ega ma veel pole kellelegi midagi rääkinud. Kus mul see aeg! Nii ta siis sättis veel leiget Juhanit, tiris sokigi jalga, endal kindad käes nagu filmis. Alles pärast seda kutsusime miilitsa ja õnnetusjuhtumi kirja see asi läkski.

Juhan oli kah pikk mees. Jaan ütles, et kui Juhan oleks lühem olnud, oleks tal olnud raskusi. Kaheraudne on ju ilmatu suur ja Juhan oli mõlemast torust põrutanud otse kõrisse.

Aga mis põhjusel, vaat seda mina ei tea.“

Nüüd võtab Mari rohtu avalikult. Sätib pitsidki lauale.

„Pärast oli Jaan meiesugustele üksikutele eitedele jumala enese eest. Oma põlluga kevadel alustas, teises küla otsas lõpetas. Ainult kartulid poetasime vakku ise ja sügisel sai seda tööd teha ju põlvili, kui selg jäi kangeks või pea käis ringi.“

Jaan viskas vahel naljagi, et oli elu ära elanud naiseta, aga nüüd on tal terve haarem nagu Türgi sultanil. Kutsus meid neiukesteks mõnikord ja naeris ise suure häälega. Aga viimasel sügisel läks tema liiga uljaks, kui neid kartulikotte otse maast kõrgesse autokasti lennutas. Mehed on isegi vanade eitede ees kirevad kuked. Ja hommikul leidsime ta omaenese maja trepilt surnuna. Õeldi, et rabandus. Koridori vaip oli külje all kortsus, sest ta oli vist algul ikka mõistuse juures, kui jaksas ukseni roomata. Aga trepil, näe, tuli lõpp.“

„Jaan on mees, kes ei sure päriselt kunagi,“ lohutan Marit, mõeldes sellele, mitut moodi olen kirjeldanud ta surma.

Õnnetooja on veidi aega vait, et ütelda: „Nojah, eks igaüks mäleta nii, nagu näeb. Mina nägin halli tööriietes kogu kui koera kägaras, sina võib-olla teisiti.“

Jaan ütles tookord Juhani surnukeha sättides, et on lihtsalt parem, kui tema teeb nii, nagu oleks hiljem see olnud õnnetus, sest hiljem hakkab ma mehe surmast isegi nõnda mõtlema. Ja nüüd ma mõtlengi,“ lõpetas Mari-Kes-Toob-Õnne võidukalt.

TULE EILE MEILE

Sina ei pea mitte oma vanemaid põlgama! Mina ei põlgagi. Olen vaid valetanud nende peale ning sedagi pisut, kuulajate tõetundele lootes. Eesti inimese tõetunne põhineb sellel, mis kirjas. Kiri ei valeta. Kiri valetab ning petab just tõega, mida tihti on tulnud otsida ridade vahelt.

Mingid krutskimehed polnud ka mu vanemad. Elu lihtsalt nõudis tõsise näoga käojaani juttu: kes aru sai, oli võidumees; kes ei, võis loll olla edasi. Aga seegi järelalus on tagantjärene ning kuulub minule.

Kõige osavam valetaja oli muidugi Jaan, kes vaevalt oma juttudest nõnda mõtles. Söögilauda kõlbasis ühed, pereringile teised, ametimeestele kolmandad. Võõrastele räägitu oli hoopis iseäralik ei-jaa vahepealne mittemidagiütlevus. Võõrastele räägitul oli küsija enese nägu. Näod jäid Jaanile hästi meelde.

Siiski olid meist igaühel omad kõnekäänud ja vastamise kombesid.

„Kui jumal elu ja tervit annab, eks siis elame edasi,“ ütles vanaema, kui oma külast võrsunud naistelembene partorg nõudis otseseid vastuseid.

„Ei nüüd ole häda kedagi, kella viieks-kuueks saab juba kodu, talude ajal müttasime heinaajal keskööni välja,“ lisas ta kaalukalt, kui Susi Juhan bandiitide ema ütlemistes veel kahtles.

„Ei minusugusele vanamutile räägi keegi midagi,“ vastas ta teinekord, kui metsasolevate poegade asukoht kõneks.

Ja kui mina kaugelt mõneks päevaks koju tooduna mänguasjadega vahele jäin, sest Susi on Susi ning luurab metsloomale kohaselt, pühkis vanaema veekalkvel silmi ning seletas, et ta ise on nende puuhobustega mänginud:

„Ühtegi lapselast ei ole lähedal, nii lähed ise lapsikuks kätte. Jaan need tüdrukule omal ajal nikerdas, nüüd päris nutsin neid vaadates.“

„Sa käid kirikus?“

„Käin, käin, isa-ema hauad tahavad koristust ja nendele on õpetaja tänuategemine mulla all tähtis. Ei mina oska uue aja jutte ajada. Tea, kas minu sõna nendeni jõuakski. Kui sa just ise läheks ja ütleks“, ning vanaema vahtis Juhanile täiuslikult lihtsameelse pilguga otsa. „Sina oled ju poisikesest peale tuttav mees, sind nad ehk kuulavad.“

Susi keeras ringi ja sülitas, vanaema soputas seelikut, nagu peletaks kirpe, nagu naerul kui noorel tüdrukul.

EMA tuli metsast, pani käed sülle risti ning ütles: „Eks ta ole“ või „Igauks elab, nagu oskab. Ju siis mina pole hästi osanud, et nüüd olen nii mehest kui kodust ilma.“

Ainult Siberist tulnud onu kiristas proteese: „Ma veel vaatan, kes siin minu peale kaebas“, kuid temal ei olnud enam kaotada midagi. Aeg oli lähedam, lubas ütelda rohkem.

„Sina pead nüüd neid elulugusid koolide tarvis kirja panema,“ õpetas Jaan, nagu elaksin juba ette mitmuses. „Ära salga midagi. Kui salgad, võetakse vahele ja pannakse teiste järele nuhkima. Susi Juhan oli küll kange punane, kuid lõpuks tõmmati mees ikka kohalt maha. Oligi nagu prunt augu ees, enne kui Venemaalt õigemad eestlased tulid.“

Ja nõnda ma kirjutasingi, et vanemad kulakud, metsavennad koguni, ning nii nagu võis hambutu ja poolpime onu ähvardada, kuis kangus käskis, mahtusin minagi kahe võimuvõitluse vahele ja läksin läbi kui prügikala võrgusilmustest. Jaan naeris ja ütles tähtsalt: „See on ajutine nähe. Loota ei maksa sul midagi.“

Meie külas elas kaks lolliksläinud naist. Üht kutsuti Sussiks, teist Lenduriks. See on õigupoolest imelik, sest just Suss kartis lennukeid ning kui selge taevagi korral hõigati, et lennukid tulevad, viskas Suss end kas või lagedale maale pikali. Suss oli suurt kasvu ilusate silmadega naine — neid silmi vaadates ei saanud ma arugi, et tema mõistusel on midagi puudu —, Lendurit kutsuti mütsi pärast nõnda, sest isegi kuumadel päevadel ei võtnud ta peakatet ära.

Lendur oli armastuse pärast aru kaotanud. Oli küll kõrgesti haritud ja õpetas gümnaasiumis koolilapsi, kuid kavaler abiellus ootamatult teisega ning Lendur tuli kodutallu tagasi. Kui nad Jaaniga bussipeatuses või poes kokku said, teretasid kättpidi. Jaan võttis koguni soni või karbuse peast, ning Lendur rääkis viljade kasvust või ilmast, mis tema meelest Jaanigi pidi huvitama.

Vahel poetas Lendur teelise jutu sisse ladina- ja saksakeelseid sententse ning Jaan noogutas mõistvalt, et siis arusaadavamas keeles edasi rääkida.

Just Lendurile oskuslikku valetamist pidas Jaan millegipärast eriti tähtsaks. Võib-olla nägi ta naise mütsikandmises midagi rohkemat kui teised, sest kinnitas alati, et kõike, mida räägitakse, ei tasuvat üldse kuulata. Kes enne oli tark ja töökas, kuulutati ametlikult rumalaks ja ahneks. Mis ime siis, et kõige narrim narr võis Jaani meelest olla austusväärne ning üldises hullumajas

ainus arukas. Riiklik kiitus haises ja rahagi haises, ning kuigi õiglust ei olnud ollagi, pidi igauks järgima südamerahu tagavaid reegleid.

Jaan naeris harva, laulis harva ning varem sageli pruugitud lõõtspill seisis kapi otsas nähtaval kohal kui vanade ja uute aegade erinevuse tunnismärk.

„Nojah, kunagi sai ju mängitud,“ kohmas onu, kui küsisin, kas see pill kuulub talle.

Muidugi võiksin nüüd rääkida, et Lenduri vilukstõmbamine, nagu Jaan väljendus, tõi karmoskagi kapi pealt alla ning mees kasvas ümber, muutudes helgeks ja optimistlikuks, nagu kirjutati minu nooreea raamatuis.

Jaan ümises mingit viisikatket ju tõesti, kui kunagise õpetaja petmisest rääkis. Nimelt oli juba vana ja talutöödeski vilumatu naine hakanud pottsepatöö õpiku järgi ehitama pliiti ja ahju. Vanad olid läbi, talv tulekul ning kas uhkuse või vaesuse tõttu ei olnud Lenduriks hüüdul kombeks abi paluda.

Poeteel oli ta Jaanilt kui viisakalt mehelt siiski uurinud, kuidas välja arvestada soemüüri lõõre, pliit oli selleks ajaks saanud juba valmis. Jaan oli siis pikalt ja laialt töö keerukusest kõnelnud, et kas ta isegi oskab või taipab, kuid vaadata ju võiks, sest eemalt ja teise jutu järgi ei mõista tema kohe mitte midagi ütelda. Lõpuks oli Jaan, kelle käed pottsepatöölegi lahti, loa saanud tehtut nõuandjana vaatama tulla.

Paar päeva oli onu naist näitliku tööga lõõride saladustesse pühendanud, nii et lõpuks pidi Lendur jahmudes ütleva: „Aga te ehitasite ju kõik nüüd ise valmis.“

Tasu üle vaidlemine võtnud aega omajagu. Jaan keerutanud nii ja teisiti, et töö ikka raske, nõuab oskusi, mida temal kui lihtmel vaevalt et on, kuid... jne., kuni teatanud huuli torutades, et oma kolm rubla tuleb nüüd ära küll. Et kolme rubla eest ei saanud tol ajal peksagi, võtnud Jaan naiselt sõna, et see mingil juhul kellelegi ei räägiks, kui palju mees temalt nõõrinud.

„Panevad pahaks, saate isegi aru.“

„Nii vähesest,“ imestanud naine ja onu vastanud, et haritud inimene ometi teab, kui vähe on vaja, et lõpetada oma päevad kusagil mujal.

„Oo jaa, oo jaa,“ oli õpetaja hõisanud. „Minu suu püsib lukus.“

„Sai päris hea pliidi ja ahju,“ muheles vanamees, kel polnud kombeks end kiita.

„Tule eile meile, siis saad tänasestki midagi teada,“ lisan mina, kui mõtlen kõikidele elulugudele, mida olen tõsise näoga rääkinud, vanematele, kes jäävadki ridade taha muigama, sest nii nemad kui mina teame neid peitemänge ja laule, mis ei muutunud ega muutugi teistele kuuldavaks.

See päev, kui sa otsustad ära surra, on üks imelik päev. Selles on kõik, millega oled tüütuseni harjunud, ja ometi mitte kõik: sina ise oled jäänud väljapoole, ja see, mida näed, on üks teine päev, sissekukkunud valgusega kuristik, mis viskab üles veidruseni huvituid kiiri. On hetki, mil sa ei usu valguse nii kardinaalsesse nihkesse ja peegli ees seistes uurid maast kerkivaid varje: valgustatud tarbetuid jalgu põrandal, kaitsetut lõuaalust, tumenenud põsenukke ja silmakoopaid, mille kohal helendavad just nagu maalitud kulmud. Võib-olla on see sinuga pisut teisiti ning valgusallikas ei anna end nii lihtsasti kätte, kuid ängi ja ükskõiksust tunned kindlasti, sulavat ängi, enesest loobunu lahedust.

Meeleolu kõigub siiski. Lõbusus õudusega pooleks, löikab su keha paberkahisevat ning tundlikku õhku. Õhk reageerib. Õhk võppub, nagu oleks tal hing.

Mäletan siinamaani vanaema haiglasseminekut — sul tuleb harjuda, et ma jälle räägin kellestki vanast ja kaugest, kes sind põrmugi ei huvita, aga ma olen tema käes nagu korv, kuhu ta kogus tulevasi päevi, mis jäid nägemata —, tookord oli vanaemal käes mehe kulunud pooltühi rahatasku ning ta kõndis köögist välisukseni ja tagasi, köögist välisukseni ja tagasi, mis oli iseenesest vägitükk, sest õhk hingas vilinal, ning vanaema kortsuline nägu oli sinakasvalge.

Rahatasku nurgad narmendasid juba, seda oli kojujääjaile põlvest põlve edasi antud, ning nüüd oli vanaema kord jätta talisman Jaanile.

„Ei, ma ei lähe veel,“ oli vanaema iga kord ukselävele jõudes ütelnud, ning kiirabiauto ootas ja Jaan seisis trepil kui post.

„Kui ma nüüd lähen, ei tule ma tagasi enam.“

Jaan vaikis. Auto ootas. Päike kerkis maja tagant ning trepp ja trepiesine moodustasid neljakandilise selgelt piiritletud varju. Niitmata aed lõhnas, võilillede kollased rattad meenusid elusat kõrbet, nagu oleks liiv kerkinud rohelistele vartele mahlakalt õitsema.

Ja siis vanaema läks ning Jaan lõi autoukse hoolikalt kinni.

Nüüd ei mindagi enam surma. Ei kutsuta õpetajat viimseks võidmiseks. Lahtilõigatud ja kokkuõmmeldud keha on juba kirstus, kui keegi vanaemaks, onuks või mis tahes sugulusastmega nimetatud olend viiakse talu kõige külmemasse kambrisse. Kuid enamasti ootab keha leinajaid kabelis, kaevatud haua lähedal, ning juba ei tea keegi, kes seal ootab või keda maetakse, sest võppuv õhuhing heiastab lahkunu kuju võilillede segitrambitud kollakas veres.

Vikatimees tegutseb segastel aegadel, kui kiiruse-aegluse mõõde ei kehti. Inimene kukub jalalt, mõtte ja tundeta, ettevalmistuseta, nagu kuulist tabatud loom. Sireenide unnates lähenevad autod, pidurid krigisevad, ukсед pauguvad, pärast kärmet surma fikseeringut lükatakse kartulikotile sarnanev keha kanderaamiga auto otsauksest sisse, uudishimutsejate pilgu eest ära.

Vahel ongi lõpp tulnud kuulist, löögist või noast. Siis läheb kauem aega, et uurida, kust, mismoodi ja kuidas on lastud, löödud või rudjutud. Askeldajate

pea kohal ja ümber moodustub tardunud verest kohkunud ring, valguseudu, mida pole aega vaadata.

Uue aja esteet seisab sündmuse serval ja ütleb silmade kelmilt kiisates: „Maksaksin mõrtsukale peale, et saada teada, mida ta tundis. See on nii põnev ikkagi. Kohut mõista on kerge.“

„Ta on siin. Ta on siin,“ tahaksin hüüda, sest esteet moonduv ütlemise hetkel habemenoaks, kuuliks või kirveks, aga mul ei ole häält, et nõnda hõigata.

Kirves kohendab salli, nõõbib mantlit, puudutab taskusse surutud kindaid. Ja läheb. Ja lähebki eemale, ilma et keegi märkaks peatada seda hingetut keha.

PRANTSUSE VAIM

Sõbranna kirjutab Pariisist, et võib spiooniks küll hakata, sest mööda liikuvat eskalaatorit ülespoole joostes oli ta komistanud ja vandunud „sitt“ prantsuse keeles. Moskvas ei vandunud ta kunagi nõnda, ju on ebaviisakaks peetud sõnadel võõrkeelsena teistsugune lõhn ja sarm. Lissaboni ja eesti tuvide kohta ei saa vist sedasama ütelda, kui sa veel ei vannu ega ela paadi all, ning vaatamata väiksemaks muutunud maailmale mängib rännuigatsus argipäevased eelhoiakud üle.

Mina elan Tartus, mis on Lõuna-Eesti üks uhkemaid külasid, sest siin tunnevad kõik kõiki ning sellest kodusest tuttavolekust räägitakse kui vaimust, milles kohtuvad mujal maailmaski tuntud ülikool ja muinsuskaitsehoold eeldavad agulid. Üks prantsuse eestlane oli Supilinnas jalutades tundnud end sammuvat maailma lõppu ning arvanud kohtavat jumalat. Ma usun ise ka, et neis just nagu mahajäetud paikades, mida me ei oska iga kord hinnata, elab ilmakära eest pakkupugenud vaim. Kui igatsuse küünised ei teeks südant nii tundetuks, vahest tajuksin samuti midagi ülemeelelist.

Kui Jaani kodu oli juba müüdüd, maja tühjaks kolitud, sõitsin paari tuttavaga öösel tagasi, sest nemad olid Mustvee kurgikasvatajate tõugu ning tahtsid osta õite tolmutamiseks kahte mesipuud.

Oli hele juunikuu öö. Õu vaikne ja salalik, mida süvendasid kindlasti kardinateta aknad, nii et ma vahtisin hüvastijätuks igäühest veel sisse, kuigi peale ajalehtedega tapetseritud seinte ei olnud enam näha midagi. Keset tuba, kus vanatädi saaniteki all tavaliselt magasin, laiutas lubjapritsmetest kirju laud, et remondimees laeni ulatuks.

Aga kui mesipuud olid järelkärusse kindlalt kohale pandud — raputamine ei oleks elupaika vahetavatele lindudele meeldinud —, tulid mulle meelde Jaani tundidepikkused heietused mesilasemade laulust, mis kostis tema kõrvu iga puru seest erinevalt.

See ei olnudki üleelamiseks kõige kurvem hetk, sest mina mäletasin

korjelindude kollakaid puhvpükse, kui nad lennuavadest sisse vupsasid. Siin õues ei olnud mesilaste usinusel enam kohta, sest uus omanik kartis nõelamist, nii et ülejäänud mesipuud pidid lähipäevadel niisama vargselt välja rändama.

Küll aga tundsin oma noori onusid ja tädisid ümber peremeest vahetava kodu hiilivat, silmad kurbusest pärani, ning korraga mõistsin, et mesilasi ümber asustades jätan hüvasti kõikide emadega, kes viis põlve on siin elanud, lapsi sünnitanud ja surnud. Veel talumatum oli kujutlus ajast, mil püssimehed kükitasid lähedal asuvas võsas või sel ajal veel tihedate hekkide taga, et tabada neid, kes ei taibanud elu lõpukski, miks kojutuleku eest tuleb maksta surmaga.

Lissabon, Pariis või Tartu ei tulnud mulle tol hetkel meeldegi, sest maa süda võppus möödanikust lahkumise agoonias ning siin–seal juba avanenud õunapuudõied tegid meeled valusaks.

Kõiges on süüdi üks Põhja–Eesti nõiaeideke, kes ei võtnud mind lapsena omaks, ütlen ma nüüd, aga väide vajab pikemat seletust.

Pärit Põhja– ja Kesk–Eestist, vastavad tasased maastikud mu hingeelule rohkem, kuid sunniviisilised koha– ja perevahetused on mu piiritunnet kindlasti avardanud määran, et kuigi kujutlen end võivat elada kõikjal, kukun lõuna–eestiliste orgude põhja kui kaevu, milles tähtede ja mägede igatsus hägustab piire ning siin–paigas–oleku paratamatuse tunnet.

Südapäeva päikeselõõsas taldu kõrvetav kruus viib mind alati tagasi sünnipaiga tolmupüüliste teedeni, kujutluseni mis tahes tundmatu paiga tulekust Eestisse.

Ja kui üks ravimtaimi korjav eideke mind oma retkedele kaasa võttis, nii et mäletan hämaralt taimede ja puude nimetamisest tekkinud kaitstuse ja kooselu tunnet, oli mul ju õieti ükskõik, kus ja kellena elasin.

Kord jättis ta mu endaga kaasa võtmata, üteldes: „Sind on pekstud ning sa ei saa enam kedagi aidata.“ Ei lugenud seegi, et nii mina kui tema teadsime, et mind oli pekstud küüditamishirmust ja ilmaasjata, kogetud vägivalda fakt ise määras mu sobimatuse millekski õilsaks.

„Sind on pekstud ning sa ei saa teisi seetõttu aidata.“ Arusaamatu lause lapsele, kel oli komme jätta meelde just see, mis väär is omaette järelemõtlemist.

Kui aastaid hiljem külastasin Jaani sünnikodu uusasukaid, kuulsin neilt, et alles 1995. aastal olid nad saaginud maha viimased valgust varjavad kuused ning leidnud kuivanud okste alt kolm õhkimata lennukimürsku. Nad olid ühtaegu kohkunud ja elevil, sest olid kodu kaitseks hekki peidetud granaate avastanud varemgi. (Ja mina neist teinud kirjanduse, pean tõetundes lisama!)

„Te ostsite nende kodu, kes allavandumise asemel eelistasid surma,“ vastasin kohmetult, mõeldes vägivalda kartvaile vaimudele, kes nõiaeidekese targal viipel olid minust teinud eneste sõbra, kuid mitte valdaja.

Kui ma olin noorem, mõtlesin inimesest kui aknast, millest vaatab välja hing. Aga inimene ei ole aken ning hing jääbki varjatuks. Võib-olla on hing mitmuslike võimaluste liitekoht, millest üheaegsuse korral midagi ei järgne. Lihtsalt oled siin ja mitmes muus paigas ühekorraga, mis tähendab lõppkokkuvõttes vaid siinolekut, paigalpüsimist, tuimust ehk koguni.

Pärast vanaema surma ei käinud Jaan mitte kuskil, välja arvatud paar lähikonna väikelinna, kust ostis hädapärased riided. Ma oletan nõnda, sest ei tea midagi täpsemalt. Need kolmkümmend kaks flanellpluusi, mis ühe pesupäeva järel õues nõõril rippusid, võis Jaan vabalt ka külapoest osta. Seal ta ikka käis, olgu jalgratta või suuskadega.

Mingi rännumees polnud Jaan ka varem. Vendadel oli kuuekümnendail aastail tükk tegemist, et Jaani majaehitusele appi saada. Kas oli põhjus sunniviisiliste sõitude tühimuses — ülekuulamisteks veeti teda nii Põltsamaale kui Tallinna — või pelguses võõraste olukordade ees, on mul raske ütelda. Jaan reisis iseendas, kui üle õuegi ei saanud kätega vehkimata ega valjusti rääkimata minna. Kolhoosiaja lõunatundideks tuli Jaan alati koju, viskas pärast sööki end keset õue selili, üks jalg teisest konksus põlvest üle, ning magas niikaua, kui pinges keha võpatusega lõtvus. Siis oligi aeg tagasi tööle minna.

„Oma õu, teen mis tahan,“ tähendas ta ning magas lõunauinakut vaid halva ilma korral toas. See lage õu ja seljaalune maalapp olid Jaani jaoks arvatavasti siis kodu, kui kõik muu tema ümber tundmatuseni muutus. Ma ei ole siiani endale selgeks teinud, milline oli aed enne neljakümne esimest suure põletamise suve või veel varem, Jaani nooruses. Rohtukasvanud vundamendikividest võisin ju üht-teist arvata, kuid küsida millegipärast ei julgenud. Varasemast ajast ei olnud säilinud fotosid ega mööblit ja kõik, mis hiljem osterud, arvestas otstarbekust, mitte mälestusi ega ilu. Puhtuse eest kandis hoolt vanaema, kes igal laupäeval vedas toad riidekraamist tühjaks, mis ei olnud teadlikku vaesust arvestades ju sugugi raske. Ma ise imestan ka, et tarvitan vaesuse sõna, sest meil söödi hästi, ei lastud ühtegi juhuslikult õue sattunud külalist kehakinnituseeta minema, ja rahapuudust ei toodud millestki loobumise ettekäändeks kunagi. Kas üldse loobuti millestki, kui ei tahetud tekkinud eluseisu muuta? Flanellsärgidki ostis Jaan vaid seepärast, et nõnda sai pesupäeva mitme nädala võrra edasi lükata.

Kui ma linnast tulin, vedas Jaan pesumasina kaevu lähedusse — elektri-juhtmete pikendustega meeldis talle õiendada nagu nüüd mullegi — ja siis kandis ta kärmel noormehesammul köögist pangede kaupa kuuma vett. Masin pesi ise, kui meie arutasime, millest kirjutas ajaleht või rääkis raadio. Televiisori ostmisest Jaan keeldus, väites, et ta on ise nii televiisor kui vaataja ja mis sest kastist tuppa tolmuma tuua.

Pärast pensionile jäämist müüs Jaan kõigepealt lehma, siis hävitas lambad ja sea, sest milleks näha vaeva, kui kolhoosikeskus on lähedal ning sealt saab

aeg-ajalt osta nii liha kui piima. Vahel ta kirjutas linna saadetud kirjaski, et lihakilole maksis nii ja nii palju või et temal kui kolhoosi asutajaliikmel kavatsetakse tõsta pensioni. Viimast etteastet Jaan enam ei näinud, sest jäi haigeks ning suri enne lõplikku ümberarvestust ära.

Taluperemehe pojale ja eestiaegsete seaduste järgi ka koha pärijale näis moonakaseisus lõbu pakkuvat. Kui ma esimest korda onu seljas vatjovkat nägin, naeris mees laia suuga, kinnitades, et vangide univorm sobib talle täiesti.

Mis näidendit ta omaette ja üksijäänult lavastas, võin vaid kujutleda. Ainus, millele Jaani etendus ei laienenud, oli töö. Kui ta veel mõnele vanast harjumusest kirveid, pusse ja hobuseraudu tegi, siis ikka nõnda, et Jaani töö hästitehtuse märk oleks küljes. Küla oli tühjaks jäänud, tellijaid tuli ette harva, nii võis mees pussi- või kirvesulamit katsetada mitu päeva. Raha ega viina Jaan töö eest ei võtnud, nii nautis ta pealtnäha otstarbetu tegevuse mängu. Mul oli alati tunne, et ka üksi olles arvestab Jaan nähtamatu pealtvaatajaga, kes pidi ju süiski olema ta enese sees, sest jumalat onu ei uskunud.

Ilmavaatlused olid ta päevakavas esikohal. Viimaste aastate päeviku-kaustikud sisaldavadki temperatuuri, tuulte suuna, vihma, lume või esimese külma saabumise teateid.

„Hallad käes,“ teatas ta lühidalt ning ma kujutlen hästi lahmaka õue kalki sädelust, millesse Jaan astus esimesed jäljed. Maailm algas ja lõppes kuusehekiga piiratud lagedal alal. Kui vennapoeg kord külas käis, pildistas ta köögiaknast kuuseheki peegelduse taustal väljavaatavat Jaani ja kuigi aknaraamid olid Jaanil kaelas kui rangid, kerkis mehe nägu esile nagu tihnikust. Valguse ja peegelduse mäng asetas Jaani ühekorraga nii maja sisse kui välja. Foto meeldis onule väga.

„Näe, mis poiss välja mõtles,“ ütles ta pilti uurides.

Poisi ema seletas seepeale, et tegu on kunstilise fotoga, mille eest tegija on saanud võistlusel preemia. Jaan kuulas vennanaise jutu kannatlikult ära, lükkas siis pildi eemale kui millegi tühise ja võõra. Korraga olid kadunud õhin, uudishimu ja uhkuski, mida ta vaadates näis olevat tundnud.

„Mul on küla kõige paremad krihvivid, et hobused libedal jääl ei kukuks. See on minu preemia,“ ütles ta rõhukalt, nii et solvunud vennanaine koputas Jaani selja taga endale sõrmega vastu laupa: igaüks pidi mõistma, et siin on tegemist mehega, kes mõistab hinnata vaid hobuserautamist.

Sel ajal käisid õedki veel kodus. Terve pere käis kodus. Igaüks rääkis, kuidas tal läheb, kuigi see „kuidas läheb“ piirdus ju enamasti seletustega, kuidas kedagi hinnatakse, ja mitte sellega, kes kui palju teenib. Teenistus oli ühetaoliste võimaluste maal enam-vähem võrdne, soovitavalt tagasihoidlik, sest muidu... Jah, mis oluks see muidu, oli sõnastamatagi selge. Kui sugulased maju ehitama hakkasid, siis ikkagi kartusest tülitada riiki, veendest, et saadakse tähelepanu vältides hakkama. Riik nõudis. Riigilt nõuda ei olnud tark. Hea seegi, kui tööd sai teha siin ja mitte Siberis.

Nüüd, mil nooremad kinnitavad nii sõnas kui kirjas, et nende lapsepõlv on möödunud olematus ja viirastusena haihtunud riigis, tahaksin kuulda Jaani

rämedat naeru ning küsimist, miks neid viirastusi siis üldse tõsiselt võeti, miks riigipiiride ja vanglate hallutsineerivatest tõketest välja ei lennatud. Tema võib nii küsida, sest on varjovka kandmisest teinud narrimängu, koduõuest ühe-mehe-teatri, mida pole vaja tagasivaadetes häbeneda või teiseks rääkida. Selles ühe mehe, ühe pere või suguselsti tõsimeelses etenduses puudus enesehaletsus. Vahest seetõttu ei tundugi onu paigaltammuv elu mulle põrmugi alandlik.

Kellega ta omaette väitles ja vaidles, tahaksin teada ju küll, kuid mu uudishimu on hiljaks jäänud. Jaan ei vasta enam.

Vastavad häbenejad ja edule pürgijad, kuid vastavad vaid iseenda, oma pereharjumuste ja sugukonna traditsioonide seest ka siis, kui end kuulutavad sõltumatuks ja vabaks.

Jaan vabastas end ümbrusest, kuid kas see tähendas vabadust? Jaan ei sõltunud majast, maast ega rahast — mingist eluhetkest alates ei sõltunud ta enam kellestki ega millestki —, aga kas see oli vabadus? Kas suremise viisi valik on vabadus? Kas ajahetkes on nõnda tunda ja mõelda üldse võimalik, kui õu säätendab hallast ning on ikka veel tarve puutumatusse vajutada esimene jälg?

Viirastusena haihtunud riik ei kummita üksnes inimestes, vaid ka raamatuis. Raamatuis eriti. Aja möödudes inimesed surevad, ununevad isiklikud mälestused ja teod. Mälutus on nagu katk, mis ähvardab teha lagedaks maa ja ei tee ometi, sest viitkümend aastat on isegi häbenejail ning ülivabadel unustada võimatu.

Paaril külastuskorral mängitasin Jaani algelisel plaadimängijal Veljo Tormise „Lindude äratamise laulu“, püüdes edasi anda kujutlust tühjast Liivi rannast, kadunud rahvast, hommikustest liivaluidetest. Jaan kuulas, pea viltu — ei saanud aru, kas Tormise muusikat, mind või mõlemaid korraga —, voodi ees oli tuhatsoosiks hiiglaslikuna mõjuv sakiliste servadega, suitsukonisid täis heeringakarp, ning ta puhmaskulmude alt väljavaatavad tumehallid silmad põrnitsesid aknast paistvat kuusehekki kui udust kerkivat imet.

Jaani silmi oli üldse raske tabada, sest ta oskas neid peita laugude alla, nii et pilgu pöördudes liikusid kulmud kui tundmatu looma katsesarved.

Nüüd oli nägu avatud nagu kujuteldav hommikune rand, millesse vaadet varjanud sakiline hekk kukkus peegeldusena sisse.

„Laul ju on,“ pomises labidatolisi käsi ristav vanamees, „laul ju on. Meie laul on vaikus, kui osata õigesti kuulata.“

•

Sinu
sammudest
kolletub rohi
igast kõõrdpilgust
rüvetub lepik ja laas
oma lõputuil rännakuil
kohta sa enam ei ühtegi looma
kõik elav lendab ja põgeneb
hirmunult sinu eel
aga siiski sa elad
elad me keskel
hingad me õhku
sööd meie leiba
tasa küsin ma endalt
kaua ometi kestab
see õudus
siin
veel

•

Sinule
kuulub juba
mu armastus
minu pisarad
naer ja mu rõõm
selle maailma
kuulsus ja au
kogu rikkus ja
sädelev kuld
ent sellestki
näib sulle vähe
sa tahad et
ainumalt sulle
kuuluks ka
minu valu
ja minu
viimane
samm

•
Peida end
haige laps
peida end kuhugi varju
sinna kuhu ei pääse
päikese surmavad kiired
rüüdeid söövitav vesi
ja löövet tekitav tolm
sa oled siin maailmas üksi
kõikide naerda ja tõugata
kunagi sina ei harju
meie eluga siin
meie oleme meie
laps sina
põgene
siit

•
Raua
kui lähendan suule
paiskub tast lunastushetk
valu mis ängitses rinnas
kusagil sügaval sees
kaugeneb kuhugi sinna
kus kumab õhtune valgus
ja terendab
viimane
jaam

6. 06. 95

•
Selles
toas on juhtunud
juba nii mõndagi
kapis on kindlasti keegi
tuhmunud peeglist jälgib mind
kellegi terane silm
nurgas varitseb iga mu sammu

tiivuliste lohedega kaunistet sirm
 täna õhtul olen ma kindel
 selles toas valitseb
 ühe tõelise surma
 ja vaikuse
 sõnatu
 hirm

16. 06. 95

Nüüd	Nüüd
lõpuks sain su	lõpuks said mu
kätte surusin su nurka	kätte surusid mu nurka
su silme ees on ainult	mu silme ees on ainult
ruskelt hõõguv rauast roop	ruskelt hõõguv rauast roop
sa jäädki sinna	ma jäängi sinna
sul pole mingit pääsu	mul pole mingit pääsu
ja igale sinu katsele	ja igale minu katsele
sealt põgeneda	sealt põgeneda
mingil viisil	mingil viisil
teeb lõpu minu	teeb lõpu sinu
raske saapa	raske saapa
julm ja	julm ja
hästi	hästi
sihit'	sihit'
hoop	hoop

meenutades Juhani Viidingut

Nüüd
 lõpuks
 jõudsin
 ikkagi Su juurde
 mu kutsuv-meelitav
 ja kõikehõlmav tuli
 mu teekond oli pikk
 ta kestis terve igaviku
 kuid viimaks täis on

saanud uuesti üks ring
ja kummalise
lumeliblikana
siit lendab
eemale mu
väga väsind
hing

4. 06. 95

•
Kui
järjekordselt
süttib põõsas
kaugel künkal minu eel
ma ruttan edasi
ei peatu ega pööra pilku
sest minu kustumatu soov on
jõuda kiiremini teie juurde
kuid samas tean et ikka
olen alles
poolel
teel

•
Merelt
hoovab
müstiline udu
maailm vaikib
jälgib ime sündi
kadunud on piirid
ruum ja ajataju
põld mis metsaveerel
kevadunes tukub
ohkab vaikselt
ootab kannatlikult
oma tundi

Uku Masing laskis kolmekümnendate aastate lõpul kõigil usundipsühholoogia seminarist osavõtvatel üliõpilastel kirjeldada oma usulisi elamusi. Neid analüüsid ütleb ta leeri tähenduse kohta, et „sääli ei ole alati tähtis pastori isik, vaid nähtavasti on veel tugevam õnnistamispäeva tseremoonia mõju. See võib olla lohutuseks tulevasile pastoreile, et nende töö pole asjatu ja näitab, et tuleks veel rohkem panna rõhku leerile, sellele puberteedirüütusele. Sääli antav õpetus peaks olema alati parim, mis pastoril yldse, sest oodatakse palju ja võetakse sageli kaasa tagavara kogu eluks.“¹ Sama meelt on Jaan Muru: „Ei tohi unustada, et leeriaeg on tähtsaim osa noorsootööst, sest noored tulevad ja annavad ennast kiriku kasvatada, sellepärast peab seda aega väga tõsiselt kasutama ja väärtuslikult sisustama. See on ainuke aeg kiriklikuks õpetustööks.“²

Paraku ei olnud neile manitsustele antud võimalust realiseeruda. Eestis kehtestati nõukogude võim. Ajalehtedes ilmusid progressiivsete kodanike nõudmisi kajastavad artiklid: „Muidugi usuõpetuse keelu alla käib ka usuline tegevus laste ja noorte keskel väljaspool kooli. Leeriõpetus peaks ära jääma, samuti laste–jumalateenistused, laste–kirikukoorid ja igasugused mõeldavad jumalasaluste võtted laste hinge pimestamiseks palvelais ja kodustel piiblitundidel. Kui laste ja noorsoo vaimu uuristamisele ka salajase usupropaganda abil tehakse võimalikult kiire lõpp, siis on meil juba paarikümne aasta pärast vaba maailmavaatega noorsugu.“³

Piiskop J. Kõpp ja peasekretär A. Roomes teatavad ringkirjaliselt 20. 12. 1940 (nr. 2182) kõigile EELK koguduste õpetajatele ja juhatustele: „I. Konsistoorium juhhib tähelepanu Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusele 16. detsembrist 1940 VNFSV Kriminaalkoodeksi kehtimapanemise kohta, mille p. 1 põhjal nimetatud koodeks on ENSV territooriumil pandud kehtima arvates 16. detsembrist 1940. Ühenduses sellega teeb Konsistoorium teatavaks VNFSV Kriminaalkoodeksis 4. peatükis leiduvad paragrahvid riigist kiriku lahutamise eeskirjade rikkumise kohta, mis on järgmised: § 122. Lapsealiste või alaealiste usuõpetuse õpetamine riigi- või eraõppeasutistes ja –koolides või selleks seatud eeskirjade rikkumisega toob kaasa —

¹ U. M a s i n g, *Usuteaduskonna üliõpilaste usulisest elust. „Usuteaduslik Ajakiri“ 1939, nr. 2, lk. 46.*

² J. M u r u, *Eestipärasest leeriõpetusest. „Usuteaduslik Ajakiri“ 1940, nr. 1/2, lk. 22–23.*

³ E. M e s i ä i n e n (Tallinna linna 4. algkooli õpetaja), *Usuõpetusest vabanemise puhul. „Kommunist“ 4. 09. 1940.*

paranduslikud tööd kuni ühe aastani. [---] Silmas pidades eelnimetatud eeskirju, teatab Konsistoorium järgmist: 1) Kuni sellekohaste lähemate juhendite selgumiseni ja teatavaks tegemiseni tuleb kogudustes lõpetada leeriõpetuse andmine alaealistele, samuti lastejumalateenistuste korraldamine.“

Ringkirjas ei mainita vanusepiiri, kus lõpeb lapse- ja alaealisus. Vahepeal saadeti kogudustele rida ringkirju, milles informeeriti nõukogude võimu edasistest korraldustest (arhiivide üleandmine, kalmistute ja hoonete natsionaliseerimine jne.). Alles 12. 03. 1941 ringkirjas (kiri nr. 259) täpsustatakse: „VI. Konsistoorium teatab sellekohaste järelepärimiste puhul, et vastavate uute koodeksite kehtimapanekuga Eesti NSV-s algab täisealisus 18-aastaseks saamisega.“

1. 08. 1940 keelati usuõpetuse tunnid ja „religioossed kombetalitused“ kõigis õppeasutustes.⁴ Leeriõpetuse andmist siiski täielikult ära ei keelatud. 25. aprillil 1941 peeti EELK Piiskopliku Nõukogu koosolek, mille otsustest informeeriti vaimulikke ja kogudusi 20. 04. 1941 ringkirjas (nr. 402): „A. II. Kiriklikkude talituste puhul üleskerkinud küsimustes asus Piiskoplik Nõukogu järgmistele seisukohtadele: [---] 2. Piiskoplik Nõukogu seletab EELK Pm. § 84 ja § 17 alusel, et leeriõnnistamine (konfirmatsioon) ühes eelkäiva ettevalmistusega on EEL Kirikule ja tema liikmetele kohustuslik kiriklik talitus, mis iseendast järgneb ristimise sakramendile ning on vältimatuks ettevalmistuseks osasaamisele Püha õhtusöömaaja sakramendist.“ Samas (lõik B. I.) tuletatakse meelde: „Täisealisuse määra suhtes vt. Kons. ringkiri 12. III 1941 nr. 259 p. VI.“ Säilinud meetrikaraamatute ja tolleaegsete leerilaste meenutuste põhjal võib aga öelda, et 1941. aastal käis leeris erakordselt palju 15—16-aastasi noori, sest kardeti — ja ilmselt põhjendatult —, et leer varsti likvideeritakse.

Saksa okupatsiooni ajal taastati osaliselt sõjaeelne olukord. Piiskop J. Köpp teatas oma ringkirjas 3. 10. 1941 (nr. 625): „I. Järelepärimiste puhul koguduse liikmemaksu, leeri ja lastetöö asjus juhib Konsistoorium tähelepanu sellele, et EEL Kiriku ja koguduste korralduse ning tegevuse aluseks ning normiks on Kirikute ja usuühingute Seadus (RT 1934. a. nr. 107) ning EELK Põhimäärused (RT 1935. a. nr. 43), kus ka need küsimused on lahendatud.“ 17. 10. 1941 ringkirjas (nr. 661) nenditakse, et „Konsistooriumil olevate andmete järgi nihkub koguduste elu ning tegevus üldiselt ikka enam normaalsetesse roobastesse“. 14. 02. 1942 ringkirjas (nr. 252) paneb piiskop ametivendadele südamele: „II. 3. Laste ja noorte hinges algatatud ning osaliselt teostatudki mürgitamise ja rüüstamise töö jälgede kõrvaldamine ning kristliku mõtteviisi ja elukäsitluse uuendamine ning süvendamine on eriline ülesanne, mille ette Jumal meid on seadnud.“

Et vaimulike manitsemine ei olnud ülearune, näitab 8. 06. 1942 ringkiri (nr. 760): „IV. Konsistoorium juhib õpetajate tähelepanu EELK Seadluste §17-le, mille järgi leeriaja normaalkestvuseks on vähemalt 60 tundi 3 nädala kestel. Leeriaja lühendamine võib toimuda ainult erilistel põhjustel, milleks on näit. surmahaigus, ootamata ärasõit pikemaks ajaks või jäävalt võõrsile.

⁴ Vt. „Riigi Teataja“ nr. 102, 13. 08. 1940, art. 1011.

Kirikuseadluste täpne täitmine ja ühtlane rakendamine üldkiriklikus ulatuses on vaieldamatuid eeldusi kiriku elu normaalseks arenemiseks.“ Veel murelikumalt kirjutab piiskop oma 4. 04. 1943 ringkirjas (nr. 414): „2. L e e r i - õ p e t u s (siin ja edaspidi sõrendused originaalis — T. P.) omandab praegu üha suurema tähtsuse noorsootöös. Leer ei tohi mitte olla aeg, mis kuidagi mööda saadetakse, vaid see peab noortele inimestele olema igatsetud võimalus ja mõjuv tõukeandja Püha Kirja tõdedesse süvenemiseks ja Kristuse osadusse kasvamiseks. Et ta seda oleks, selleks peab õpetaja kõigepealt ise tõsiselt leeri vastu valmistuma, ja nimelt võimalikult aegsasti ainesse süvenedes ning vajalikku materjali kogudes ja korraldades. Sellega välditakse olukord, kus teiste ülesannete vaheletulemise tõttu viimasel silmapilgul ollakse sunnitud astuma noorte, ootavate ja elusõna järele jänunevate hingede ette nii-üelda tühjade kätega ja, mis veel halvem, tühja südamega. Seda pidagu mees iseäranis nooremad ametivennad, kellel veel vähe kogemusi õpetamise ja hingehoiu alal.“

Saksa-aegsetes ringkirjades on mitmel puhul juttu katsetest taastada kiriklik laste- ja noorsootöö.⁵ Otsekui aimates tulevikku, kirjutab piiskop 4. 06. 1943 (nr. 906) ametivendadele: „2. K r i s t l i k u k a s v a t u s e küsimus nõuab praegusel ajal erilist tähelepanu. Kiriku ülesanne ja kohus on selle eest hoolitseda, et meie kodud muutuksid tõsisteks kristliku kasvatuspaikadeks. Sellepärast tuleb õpetajail kasutada iga võimalust kristliku kodu tähtsuse ja kristliku kasvatuspaikade ülesannete ja viiside selgitamiseks.“

Punaarmee saabumine tegi lõpu vahepealsetele võimalustele. Kiriku juhtkond ja pooled vaimulikest olid põgenenud repressioonide eest, mis oleksid neid vältimatult ees oodanud.⁶ Lembit Raid kirjeldab tollal toimunut: „Eesti NSV puhastamisega fašistlikest okupantidest kaasnes uue etapi algus usukoondiste tegevuses. Lõpu tegemine ekspuaterimisele hävitas kiriku reaktsioonilise seljataguse. See asjaolu kutsus esile suuri muudatusi kõikide usuühingute tegevuses. Vahtelt sõjajärgsetel aastatel toimunud rahvahulkade massiline eraldumine kirikust oli selle situatsiooni loogiline järelus. Eriti selgesti avaldus see EELK-s, kes oli varem faktiliselt riigikiriku seisundis ustavalt teeninud kõiki ekspuataatoreid — balti paruneid, tsaari valitsust, eesti kodanlikke natsionaliste ja fašistlikke röövullutajaid.“⁷

Muudatused pandi maksma uue võimu jõuvõtete abiga. Iga uus Konsis-

⁵ Vt. ringkirju 28. 07. 1942 (nr. 992, p. VI), 23. 09. 1942 (nr. 1184, p. IV), 29. 10. 1942 (nr. 1331 tervikuna), 15. 06. 1943 (nr. N-962 tervikuna), 27. 10. 1943 (nr. N-1473 tervikuna), 23. 11. 1943 (nr. 1573, p. V), 29. 12. 1943 (nr. 1724, p. I), 18. 04. 1944 (nr. 557, p. VIII-X).

⁶ 14. 06. 1945 ringkirjas (nr. 621) p. V loetletakse 57 vaimulikku, „kes 1944. a. kestel on ametikohtadelt lahkunud, juba pikemat aega kogudustest eemal viibivad ega pole seni oma teenistuskohustuste täitmisele ilmunud“. Volinikul on lahkunud resp. põgenemisel hukkunute nimekirjas 72 vaimulikku, vt. ERA f. R-1989, n. 2, s. 3, lk. 15-18.

⁷ L. R a i d, Teaduslik-ateistliku propagandatöö arenguhooni Eesti NSV-s sotsialismi ülesehitamise sõjajärgsetel aastatel (1945-1956). Tõid NLKP ajaloo alalt VII. Tartu, 1969 (TRÜ Toimetised 238), lk. 65-66.

tooriumi ringkiri teatas vanade keeldude kehtestamisest ja uutest kitsendustest. Juba oma esimeses ringkirjas 18. 10. 1944 (nr. 1082) pidi piiskopi asetäitja Anton Eilart, ainuke, kes jäi saksaagest kiriku juhtkonnast Eestisse, teatama: „II. Laste-, noorsootöö ja leeriküsimuses, samuti maksude asjus palun esialgu pidada silmas Konsistooriumi ringkirja 20. dets. 1940 ja 12. märtsist 1941 p. VI.“⁸

Oli aga üks väga oluline erinevus esimese nõukogude perioodiga võrreldes. Nüüd loodi kirikute jälgimiseks ja nende tasalülitamiseks spetsiaalne aparaat. Juba sõja ajal, 1943. aasta oktoobris loodi NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuv Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogu ning 19. mail 1944 samasugune asutus ülejäänud usuühingute jaoks — NSVL RKN j. a. Usukulturasjade Nõukogu (määrus nr. 572).⁹ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu korraldusega nr. 102 määrati Usukulturasjade Nõukogu volinikuks ENSV-s J. Kivi,¹⁰ VÕK-i vastava nõukogu volinikuks sai N. Karsakov.¹¹ 1946. aasta kevadel rakendati tööle nende volinike esindajad ENSV kohalikes nõukogudes ja määratleti nende ülesanded.¹²

See aparaat hakkas otseselt tegelema kirikute ohjeldamisega. „Volinike aktiivne reageerimine igale õigusnormidest üleastumisele nii usukoondiste, üksikisikute kui ka asutuste poolt süvendas kõigis kodanikes, nii ateistlikes kui usklikes veendumust selles, et südametunnistuse vabadus on kõige täielikumalt realiseeritav vaid sotsialistliku riigi tingimustes.“¹³ Nõukogude õigusnormid fikseeriti ENSV RKN 5. 07. 1945 määrusega nr. 614.¹⁴ Seal sätestati näiteks, et

⁸ Anton Eilart saatis oma teise ja viimase ringkirja 22. 11. 1944 (nr. 1184). 26. 11. 1944 läks ta arreteerimise eest varjule põranda alla. Tabati alles 1948 ja mõisteti 14. 08. 1948 kümneks aastaks vangilaagrisse, vt. ERAF (PA) SM, f. 130, s. 1562.

⁹ Vene Õigeusu Kiriku eristaatus kaotati alles 10. 05. 1966, mil loodi ühine Usuasjade Nõukogu NSVL MN juures.

¹⁰ Piret Lotman väidab oma artiklis „Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis“ [Uurimusi tsensuurist. Koostanud Piret Lotman. Tallinn, 1995 (ERRT IV)], lk. 124: „J. Kivi oli represeerimiskogemuse saanud sõjaajal aastal Rakvere Julgeoleku ülemana tegutsedes.“

¹¹ Polkovnik N. Karsakov oli tema enda käega 3. 11. 1946 kirjutatud elulookirjelduse järgi NKGB/MGB reservohvitser, autasustatud mitmete kõrgete lahingordenitega, vt. ERA, f. R-1961, n. 21, s. 6, lk. 26.

¹² Vt. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, lk. 53.

¹³ L. R a i d, Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Rmt.: Marksistlik ateism Eestis aastail 1900—1965. Tallinn, 1978, lk. 165—166. Nii astuti energilisi samme registreerimisest kõrvalehoitud koguduste tegevuse lõpetamiseks (ERA, f. R-1989, n. 1, s. 3, lk. 177; s. 4, lk. 241, 242), keelustati kontsertide korraldamine kirikuhoonetes (samas, s. 1, lk. 102, 103, 105, 107), palvemajade kasutamine koolimajadena (samas, lk. 59), kirikutegelaste tegutsemine kooliõpetajatena, kasvatajatena, koori- ja orkestrijuhtidena (ERA, f. R-1961, n. 1, s. 7 ja 8).

¹⁴ „Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend“, kinmitatud ENSV RKN esimehe A. Veimeri ja asjadevalitseja A. Berkmani poolt, avaldati 13. 08. 1945 „Eesti NSV Teatajas“ nr. 26, p. 440. See „ajutine“ juhend kehtis kuni „Usukoondiste põhimääruse“ kehtestamiseni 13. mail 1977 ENSV ÜN Presiidiumi seadlusega. „Eesti NSV Ülemnõukogu Teataja“ nr. 19 (591), lk. 403—409 (määrus nr. 222).

liikmemaksu võtmine ja liikmekaartide väljaandmine on keelatud (p. II, 6), et „III. 9. Usuühingul on keelatud igasugune tegevus, mis ei ole seoses usutunnistuse kommete täitmisega, nagu: a) usuühingute liikmete vahelise vastastikuse abiandmise ja matusekassade organiseerimine, vaestemajade, varjupaikade, lastesõimede ja -aedade avamine ja ülalpidamine, usuühingu üksikutele liikmetele materjaalse abi andmine usuühingu summadest jne.; b) kooperatiivsete, põllumajanduslike ja käsitööstuslike ettevõtete asutamine; c) igasuguste kursuste, ringide, gruppide, ekskursioonide, laste-, noorte-, naiste-ringide ja koosolekute organiseerimine; d) raamatukogude, lugemistubade ja -laudade, ühiselamute, sanatooriumide ning raviasutiste avamine ja ülalpidamine.“

„Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend“ andis võimuesindajatele paljudel puhkudel otsese vahelesegamise õiguse.¹⁵ Täieliku kontrolli alla võeti koguduste juhtkonna töö. 15. 11. 1946 ringkirjas nr. 5 (nr. 561) teatab Konsistoorium: „Vastutus valitsuse poolt antud eeskirjade täpse täitmise eest lasub koguduse nõukogul, juhatusel, õpetajal ja jutlustajal. [...] Koguduse täiskogu koosolekud tuleb registreerida kohalikus Täitevkomitees ja täiskogu protokollil ärakiri tuleb esitada Täitevkomitee kaudu Usukultusasjade Nõukogu Volinikule. [...] Koguduste juhatused esitagu edaspidi nõukogu koosoleku protokollil ärakiri kahes eksemplaris Konsistooriumile. Neist kuulub teine edasisaatmiseks Usukultusasjade Nõukogu Volinikule.“ Ringkirju lugedes näeb, kuidas volinikud kasutasid oma korralduste edasiandmiseks kirikuvalitsuse vahendamist, algul täiesti varjamatult.¹⁶

Üheks riiklikult väga tähtsaks peetud tööks oli kõigi vaimulike ja koguduseaktiivide arvelevõtmine.¹⁷ Sellel aktsioonil oli kaks faasi: esmalt üldine registreerimine, mille käigus jäeti hulk kogudusi ja eriti abikogudusi mitmesugustel ettekäanel lihtsalt registreerimata, 1947. aastal aga kirikukasutamise lepingute sõlmimine. Selle teise faasi kohta kirjutab volinik oma salajases ettekandelises

¹⁵ Vt. p. IV. 10: „Kohalikel täitevkomiteedel on õigus igal ajal kontrollida nende territooriumil asuvate usuühingute tegevust, asjaajamist ja varade seis. Sama õigus on ka NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Usukultusasjade Nõukogu esindajatel.“

¹⁶ Näit. 4. 06. 1945 (nr. 585): „IV. NSVL RKN Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Voliniku ülesandel (suulisel korraldusel) teatab Konsistoorium, et kõik koguduse organid (juhatused, õpetajad ja t.), kes omavad pitsateid, on kohustatud esitama hiljemalt 1. juuliks 1945. a. otseselt Usuasjade Nõukogu Volinikule (Tallinn, Teras tn. 14—1) oma pitsatite jäljendid (pitsatimärgid), eraldi paberil, kahes eksemplaris, kes need omakorda müütsaasutistele registreerimise otstarbel edasi saadab.“

¹⁷ Vt. 14. 03. 1945 ringkirja (nr. 292), mis edastab „Usukultuste liitude, usuühingute (koguduste), usuühingute organite ja õpetajate registreerimise korra“ ja 4. 06. 1945 ringkirja (nr. 585) p. II täiendavat informatsiooni selle kohta; uusi täpsustusi 14. 06. 1945 (nr. 621) p. I, 2, 22. 10. 1945 (nr. 947) p. 5 ja 6, 6. 03. 1946 ringkirjas nr. 2 (nr. 161) p. 1, 14. 10. 1946 ringkirjas nr. 4 (nr. 510) p. IV ning eriti kurjalt 15. 11. 1946 ringkirjas nr. 5 (561), mis tervenisti sisaldab tõsiseid hoiatusi sunnismaisuse kohta („2. Koguduse juhatusel on keelatud lubada jumalateenistust pidada isikuil, kes pole Voliniku juures registreeritud selle koguduse õpetajaks või jutlustajaks.“).

kirjas 28. 03. 1947 (nr. 330) Endel Puusepale ja N. Karotammele ilma keerutamata: „Seega on praegusel momendil praktiliseks ülesandeks lepingute sõlmimisele asumine nende „kahekümnikutega“. Praktiliselt tähendab see seda, et faktiliselt tuleb teostada usuühingute varade natsionaliseerimine. [...] Eelseisvat tööd ei saa nimetada puht vormiliseks tööks. Selle töö läbiviimine on suure poliitilise tähtsusega akt, mis peab usklikud tegelikult asetama uutele seisukohadele, peab neid aitama vabastuda faktiliselt konservatiivse ja reaktsioonilise vaimulikkonna mõju alt, peab neile andma teadmise, et nad ei eksisteeri ega tegutse mitte „jumalaarmust ja –tahtest“, vaid et nende tegevus on olnud kõigis küsimusis täiel määral ainult nõukogude korrast ja tema valitsusest. Eelseisev töö peab lõhkuma selle kirikliku tsitadelli, mis on olnud ja on praegu peamiseks nõukogude korra vastaseks kantsiks ja jääb selleks tulevikuski praeguste olukordade püsimisel.“¹⁸

Kirik oli tõesti uue režiimi jaoks veel vallutamata kants. 1945. aastal oli luterlikus kirikus 4897 ristimist, 993 laulatust ja 12 535 matust, 1946. aastal aga oli 7804 ristimist, 2096 laulatust, 13 228 matust ning konfirmeeriti 8039 noort. 1947 oli leerilaste arv veelgi suurem — 10 814. Kuigi sõjas oli kaotatud viiendik eesti rahvast, ei ole need arvud oluliselt halvemad sõjaeelsetest: 1936 leeritati 10 134 ja maeti 12 971 inimest.

Kiriku tegevuse paralüüsimiseks kasutati kahte teed: aktiivsemate vaimulike vangistamist (kokku arreteeriti 1944—1953 22 luteri kiriku õpetajat, ligi kolmandik järelejäänud pastorkonnast)¹⁹ — see vajaks omaette käsitlust —, ja järelkasvu äralõikamist, s. t. leeri piiramist. Volinik kurtis: „Kirikute töö ja tegevuspõld on alati suunatud noorsoole ja säälses tegevuses on näidatud alati erilist aktiivsust. Selles vanuses noor ei ole veel majanduslikult iseseisev, tal puudub veel kindlalt väljakujunenud maailmavaade, enda seisukohad ja tema tegevust usuküsimustes võivad mõjutada tema vanemad. Vanem põlv on aga pea eranditult seotud konfirmatsiooni teel kirikuga.“²⁰

Leeri likvideerimine oli omast kohast komplitseeritud küsimus. VÕK-i Asjade Volinik ENSV-s N. Karsakov oma salajases ettekandes Moskva Nõukogule 1. 04. 1946 refereerib pikalt Võru õigeusu preestri pahaseid seisukohavõtte ja insinuatsooni, et luterlastel on lubatud see, mis nendel ei ole.²¹ J. Kivi konstateerib 1947. aasta algul: „Senini on konfirmatsiooni eelne õppus üldiselt legaliseerimata. Kuna konfirmatsioon ise on üks põhilisi ev. luteri usu kohustuslikke usulisi talitusi, millele lubatakse usklikke vaid pärast teatavat ettevalmistamist usu- ja kirikuküsimuses, siis konfirmatsiooni eelse õppuse ära keelamine kõne alla tulla ei saa.“²² Esimeseks sammuks oli kõigekülgse informatsiooni hankimine leeride kohta ja selle hoolikas analüüsimine. Volinike

¹⁸ ERAF (PA), f. 1, n. 82, s. 4, lk. 14.

¹⁹ See arv oleks hoopis suurem, kui arvesse võtta ka need jutlustajad ja köstrid, kes pärast Siberist tagasitulemist aseõpetajatena oma tööd kirikus jätkasid.

²⁰ ERAF (PA), f. 1, n. 82, s. 4, lk. 5.

²¹ ERA, f. R-1961, n. 2s, s. 5, lk. 1—2.

²² ERAF (PA), f. 1, n. 82, s. 4, lk. 3.

üks töömahukaid ülesandeid oligi koguduste kohta andmete kogumine ja töötlemine.²³ Nii teatatakse 14. 06. 1945 ringkirjas (nr. 621): „I. NSVL RKN juures asuva Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Voliniku ülesandel teatab Konsistoorium järgmist: 1) Koguduste õpetajail, kes korraldavad leeriõpetusi, tuleb teatada enne leeriõpetuse algust Usuasjade Nõukogu Volinikule (Tallinn, Terase tn. 14—1), ajavahemikust, millal toimub leeriõpetus ja loodetav leeriõpilaste arv; samuti palutakse teatada juba alatud leeridest.“

Leeride probleemi võtab volinik tõsisemalt käsile alles paar aastat hiljem. Oma salajases ettekandelises kirjas 13. 03. 1947 (nr. 295) ENSV MN aseesimehele E. Puusepale ja EK(b)P KK esimesele sekretärile N. Karotammele (ärakiri B. Kummile) informeerib Moskva esindaja neid: „Olukorra püsivust, mis konfirmatsiooni küsimuses esines 1946. a. jooksul ja millel kõigi eelduste kohaselt on ka k. a. ning edaspidine suund, ei pea ma võimalikuks“, ja teeb teatavaks oma kavad mõningate kitsenduste tegemiseks: piirata konfirmatsiooni ettevalmistamist juunikuuga, lubades õpetada maksimaalselt kolme nädala jooksul ja tõstes osavõtjate vanusepiiri.²⁴

17. 05. 1947 ringkirjas nr. 1 (nr. 268) antakse eelhoiatust: „V. Konsistoorium soovib kogudustel ära pidada selle aasta leerid juuniku jooksul. Kavatakse leerid koondada juuni kuule, seepärast on võimalik, et teisel ajal leere pidada ei saa.“ Samas manitsetakse: „Möödunud aasta aruannetest selgub, et on peetud leeri kahe- ja isegi ühe nädala kestvusega. See pole lubatav. Kui olud nõuavad leeri pidada vähem kui kolmenädala kestvusega, tuleb selleks nõutada Konsistooriumilt luba.“ See hoiatus oli asjakohane, sest oma 14. 07. 1947 kirjas nr. 903 (vt. Konsistooriumi kiri 19. 07. 1947 nr. 441) teatas J. Kivi: „Loen 1947. a. leeride perioodi lõppenuks 13. juuli kuupäevaga üldiselt. Ühtlasi palun esitada k. a. peetud leeride kohta aruanded hiljemalt 15.

²³ Algul nõudis volinik iga kuu tegevusaruannet. 6. 03. 1946 ringkirjas nr. 2 (nr. 161) kergendatakse koormat: „2. Usuasjade Nõukogu Volinik soovib saada kogudustelt andmeid ametitalituste arvu kohta mitte enam iga kuu, vaid kaks korda aastas: esimese poolaasta kohta 15. juuliks ja teise poolaasta kohta 15. jaanuariks.“ 5. 06. 1947 (nr. 252) teatab Konsistoorium voliniku nimel, et ta ei taha enam poolaasta aruannet, vaid aasta oma. 14. 01. 1948 ringkirjas nr. 1 aga tehakse täispööre: „Usuasjade Nõukogu Volinik on teatanud, et tema enam ei vaja kogudustelt tegevusaruannet ja neid temale mitte saata.“ Ihmselt oli volinik saanud aru, et kasulikum on jätta mulje, nagu aruandlus läheks vaid kirikuvalitsuseni, ning lasta sealt endale anda kõik teda huvitav. Lugeses voliniku kvartali- ja aastaaruandeid Moskva Usukultusajade Nõukogule on aga näha, et tal on olnud kasutada väga konfidentsiaalset materjali, näit. „sõnalisi aastaaruandeid“, kus vaimulikud puistasid oma südant. Aeg-ajalt laskis ta saata endale ka erakorralisi aruandeid. 19. 06. 1946 ringkirjas nr. 3 (nr. 375) teatatakse: „VI. Käesoleva juures saadame kogudustele täitmiseks Usukultusajade Nõukogu Voliniku aruande blanketid. Üks eksemplar jääb kogudusele ärakirjaks, teine tuleb saata Volinikule, Tallinn, Kevade 7 hiljemalt 31. juuliks s. a. Voliniku soovi kohaselt tuleb aruanne saata tähistatud kirjas. Aruanne tuleb täita tindiga, selgesti loetavalt ja ühtki lahtrit ei või täitmata jätta.“

²⁴ ERAF (PA), f. 1, n. 82, s. 4, lk. 1—8.

augustiks s. a. vormi kohaselt, mis juurde lisatud.“ Selles aruandes nõuti täpseid andmeid peetud leeride arvu, aja ja õnnistamispäevade, leerilaste üldarvu ning igasuguste muude asjade kohta.

14. 01. 1948 ringkirjas nr. 1 kirjutatakse: „IV. Koguduse õpetajaid ja jutlustajaid palutakse soovitada sellel aastal leerituli jaoks noortele aegsasti asuda ettevalmistama leeri õppeainetes, et leeris saaks töötada viljakamalt ja lühikese ajaga saavutada vähegi rahuldavaid tulemusi. Leeride kohta täpsemad korraldused teatab Konsistoorium lähemal ajal.“ Neid täpsemaid korraldusi ei tulnud kaua oodata. 20. 05. 1948 ringkirjas nr. II (nr. 347) antakse edasi: „I. Usukultusasjade Nõukogu Volinik teatab järgmist: 1. Leeride perioodiks 1948. a. on ajavahemik 14. VI—31. VIII, kusjuures leeridest võivad osa võtta isikud, kes on sündinud 1930. a. ja varem. 2. Leeri õppuse ajast ja leeri õnnistamise päevast on koguduse juhatus kohustatud kirjalikult informeerima kohalikku täitevkomiteed 1 nädal enne leeriõpetuse algust (lisa: vorm). 3. Andmed peetud leeridest palun mulle esitada koguduste poolt pärast leeri lõppemist, milles oleks näidatud leeri õppuse aeg, õnnistamise aeg, kelle juhtimisel need teostusid, osavõtjate arv (eraldi mehed ja naised) ning vanuse grupid järgmiselt: alla 18. aastased (need, kes leeriõppuse ajaks ei olnud veel täis 18. a. käesoleval aastal), 18—20 aastased, üle 20 aastased.“ Konsistoorium lisab omalt poolt, et „varemteatatud leeride registreerimise kord on muudetud. Tuleb toimida eelpoolantud juhendi järele.“²⁵

Leeriõpetuse likvideerimiseni jõuti ühel ajal kulakluse kui klassi hävitamisega. L. Raid kirjeldab asjade käiku nii: „Sotsialistlikes ümberkorraldustes murti religiooni sotsiaalsed juured, hävitati need peamised sotsiaal-majanduslikud põhjused, mis olid sünnitanud usklikkust kodanlikus Eestis. Kujunesid ja tugevnesid uued ühiskondlik-majanduslikud suhted, loodi sotsialistlik baas — teadusliku maailmavaate objektiivne alus. Sellise objektiivse eelduse olemasolu põhjustas omakorda vajaduse religioonivastase võitluse hoogustamise, kavakindlamaks muutmise ning mitmekesistamise järele.“

Peab ütleva, et kiriku tasulilitamine ei läinud väga libedasti. 1949. aasta lõpul valitsenud lojaalsuse²⁶ saavutamiseks tuli täielikult vahetada välja 17. 01. 1945 Piiskopliku Nõukogu poolt valitud Konsistooriumi koosseis²⁷: 1948. aasta lõpuks olid kolm liiget arreteeritud, kolm tagandatud ja saadetud väikestes maakogudustesse.²⁸ Otsest vastupanu osutati muidugi harva, aga on üks

²⁵ Samas ringkirjas on teatatud muudki: „II. Likvideeritud on: a) Tartu Ülikooli kogudus 1. märtsist 1948. a. b) Tartu Maarja I ja II kogudus 31. märtsist 1948. a. c) Põide kogudus 31. märtsist 1948. a.“ Teatavasti olid Konsistooriumi ringkirjad salastatud — „Ainult ametkonnasiseseks kasutamiseks“, vt. hoiatust 7. 06. 1949 ringkirjas nr. III (nr. 361) — ning need ei tohtinud sattuda kõrvalistesse kättesse. 6. 06. 1950 saatis peapiiskop seoses NSVL Ülemnõukogu valimistega ringkirja nr. 1/1 (nr. 169), millel on tähistus: „Salajane“. Tartu Ülikooli koguduse konfiskeeritud kaustad anti üle RAKA-le (praegu ERA, f. 3192, n. 1, s. 7) ja sealt tohtisid neid (nii puudulikult, kui nad seal on esindatud) tsiteerida propagandatöötajad.

²⁶ Vt. ERAF (PA) SM, f. 131, n. 1, s. 211, lk. 377—381.

²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, lk. 9—14.

²⁸ Vt. voliniku aruanne ERAF (PA), f. 1, n. 14, s. 37, lk. 121.

konkreetne juhtum, kus kirikuvalitsus avaldas ägedat protesti, nimelt haridusminister A. Raua²⁹ kõne peale. A. Raud ütles: „Erilist tähelepanu nõuab meie noorsoo seas usuvastase selgitustöö tegemine. Usuvabaduse ettekäände all on terve rida ususekte alustanud rünnakut meie noorsoo vastu. Selge on, et kool pole usuliste eelarvamuste kaotamiseks nimetamisväärselt selgitustööd teinud ja selletõttu on õpilaste usulised eelarvamused paiguti üsna tugevad. Nõnda näiteks tegid õpilased Tallinna 15. kooli seinalehes inglitest juttu, kiriklike pühade ajal esineb massilisi puudumisi. Keskkooliõpilaste seas esineb massilist leeriskäimist. Usu kui ebateadusliku elemendi sissetung tuleb otsustavalt pidurdada ja asuda noorte kaitsmisele usupimeduse eest kõigi vahenditega ja igal võimalusel.“³⁰ Ettekannet arutati Konsistooriumi koosolekul 9. 09. 1947, kus otsustati protesti märgiks jätta saatmata kogudustele läkitus Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks. Läkituse asemel saadeti tervitusteogramm J. Stalinile. Piiskopi kohusetäitja A. Pähn oleks tahtnud saata kaebuse Stalinile, nii tugev oli tollal veel usk heasse tsaari, kuid teised seda kava ei toetanud.³¹ See oli igatahes tegu, mida piiskopi kohusetäitjale pärast ta arresterimist eriti pahaks pandi ja süüdistuskokkuvõttes eraldi esile tõsteti.³²

Tollal veel ei teatud, et lausrünnak kirikule ja usu väljajuurimine on viiekümnendatel–kuuekümnendatel aastatel nii totaalne, et näiteks keemiaõpetajatelt nõutakse: „Ülesandeks on kasvatada õpilasi mitte ainult ateistideks, vaid võitlevateks ateistideks, kes oskaksid oma seisukohti ka kaitsta ja teha vajalikku selgitustööd veel usukammitsais viibivate kodanike hulgas. ÜLKNÜ XIV kongress nõudis, et noortele tuleb anda teadusalaseid-ateistlikke teadmisi [---] Võitlusele kodanliku ideoloogia ja moraali mõju ning mineviku igandite vastu tuleb anda terav, ründav iseloom. Mitte enesekaitse, vaid pealetung ideoloogilisel rindel — selleks kutsub meid üles partei [sõrendused R. Tanilt — T. P.].“³³

²⁹ Eesti NSV ajalugu. III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn, 1971, lk. 732: „Raud, Arnold (1901–1962), Nõukogude ohvitser Suures Isamaasõjas, Eesti NSV riigitegelane“, lk. 619: „Seoses J. Nuudi valimisega Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi akadeemik–sekretäriks määrati 1946. aasta juunis vabariigi haridusministriks Eesti Laskurkorpuse poliitöötaja A. Raud.“

³⁰ Möödunud õppeaasta kokkuvõtted ja eeloleva 1947/48. õppeaasta ülesanded. ENSV haridusministri sm. A. Raua ettekanne ülevabariigilisel haridustöölaliste nõupidamisel 23. augustil 1947. a. „Nõukogude Õpetaja“ 19. 08. 1947, nr. 35, lk. 3.

³¹ Vt. ERAF (PA) SM, f. 131, n. 1, s. 115, kus lk. 7–11 ja 14–18 on Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi ministri kindralmajor B. Kummi ja RJM „O“ osakonna juhataja major Mõzini salajane 19. 11. 1947 eriaruanne (nr. 0–666) NSVL MGB „O“ osakonna juhatajale polkownik Dubrovnikile. Samast vabajuhtumist kannab oma ülemustele ette ka Usukultusasjade Nõukogu Volnik, vt. ERA, f. R–1989, n. 2, s. 6, lk. 122–128.

³² ERAF (PA) SM, f. 130, s. 12058, lk 4.

³³ R. T a n i, Teaduslik–ateistliku maailmavaate kasvatamisest keemia õpetamisel. Rmt.: Ateistlikust kasvatuses koolis. Tallinn, 1963, lk. 63.

Nii nagu pärisorjust ei kehtestatud täies mõõdus XIII sajandi lõpul, vaid lõplikult alles XVIII sajandil, nii ei saavutatud kontrolli inimeste vaimu üle paari aastaga, vaid selleks kulus paarkümmend aastat. 1940-ndatel kirjutas Usukulturasjade Nõukogu Volinik oma salajas aruandes: „Pastorite jutluste ja kõnede sisude küsimuse jälgimine on riikliku julgeoleku organite järelevalve all ja teostub nende poolt. Minu otseseks ülesandeks selle jälgimine pole ja tegelikult on see mul võimatu, sest ma ei oma vastavat aparati.“³⁴ Selle aparadi said ta järeltulijad 18. 08. 1968 ENSV MN määrusega nr. 214,³⁵ kui loodi linnade ja rajoonide RSN täitevkomiteede ususeadusandluse järelevalve kaastöökomisjonid.³⁶

Seesmiselt oli kiriku juhtkond 1949. aastal kõigeks juba alistunud. Kolm nädalat enne suurküüditamist, 1. 03. 1949 ringkirjas nr. I (nr. 119) deklareeritakse „Nõukogude korraga kehtestatud usu- ja südametunnistuse vabadus on annud võimaluse loobuda usukommete täitmisest ja kirikusse kuulumisest. [...] Õpetajail, kui progressiivse ühiskonna tegelasil, tuleb oma ametis kaasa aidata kodumaa ja rahva hüvanguks. Sellest lähtudes tuleb eriti nüüd, mil rahvas raadio ja ajakirjanduse kaudu on saanud teadlikuks välismaal levitatavast NSVL vastasest propagandast, selgitada koguduseliikmeile, et nad ei laseks sellest ennast eksitada ega mõjutada, vaid täidaksid oma ülesandeid rahulikult lojaalsete riigikodanikena. Teist teed ei saa olla neil, kellel on armas enda ja rahva tulevik.“ Need sõnad väljendavad täielikku resignatsiooni — ei talurahvas ega kirik pääse teerulli eest. Metsa, kuhu põgeneda, ei olnud enam.

Piiskopi kohusetäitja, kes sellele lojaalsusele manitsemisele oli alla kirjutanud, arreteriti kaks nädalat hiljem. Tema järeltulija kirjutas oma esimeses läkituses 28. aprillil 1949 (nr. 261): „Pühitseme koos kogu maailma töölisklassiga 1. maid — töörahva võitlusjõudude ülevaatuse päeva. Nõukogude Eesti elutingimused on käesolevaks 1. maiks tunduvalt lähenenud Nõukogude Liidu üldisele olukorrale. Talurahvas omas rõhuvas enamuses on hakanud töötama ühismajapidamistes ja moodustab nüüdsest peale proletariaadi väärtusliku ja lahutamatu osa. Meie maa ühtne töölisklass koos töötava talurahvaga taotleb igal alal viisaastaku plaani täitmist nelja aastaga. Partei ja

³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, lk. 26.

³⁵ Nende ülesannetest ja võimupiiridest vt. Usuasjade Nõukogu Voliniku Arhiivis (UNVA) olevaid salajasi instruksioone 2. 12. 1971 (UNVA, toimik 1971, köide II, lk. 115—117), 24. 11. 1988 (UNVA, toimik 1988, köide 3—II, lk. 5—6) jm.

³⁶ Osundan siinkohal vaid ühte löiku, mis iseloomustab „kaastöö“ laadi. L. Piip kirjutab 11. 08. 1978 EKP Keskkomitee sekretärile V. Väljasele ja ENSV MN esimehe asetäitjale A. Greenile: „Ususeadusandluse järelevalve kaastöökomisjoni liikmed peaksid muutuma „šeflusalustes“ usukoondistes väga lugupeetud ja kõrget autoriteeti omavateks isikuteks, kes seadusandluse küsimustes sügavale kompetentsusele tuginedes aitavad kindlustada (täitmise kontrolli ja konsultatiivse selgitustöö korras) seaduste täpset täitmist. Märgiti, et kaastöökomisjonide liikmed viibivad harva usukoondistes, mille tõttu pole nad veel igal pool saavutanud *u s a l d u s l i k k u k o n t a k t i* usutegelaste ja usukoondiste aktiiviga ning on seetõttu olukorra suhtes pinnapealselt informeeritud.“ (UNVA, toimik 201, lk. 77.)

valitsuse juhtimisel võideldakse kõrgekvaliteedilise toodangu eest, põllupinna laiendamise ja viljakuse tõstmise eest nõukogude põllumajandusteaduse abil. See tähendab meie elujärje ja hariduse määratu suurt tõusu vanemate Nõukogude Liidu maade tasemeni. [...] Koos kvaliteedi nõudmisega igal alal tõstame EEL Kirikus koguduse liikme taseme jälle pühakirja nõuete kõrgusele ja toimimine nii nagu toimivad kõik progressiivsed usklikud Nõukogude Liidus ja kogu maailmas.³⁷

On kummaline, kui väikese käeliigutusega leeriõpetus likvideeriti. J. Kivi kirjutas paar päeva pärast märtsiküüditamist salajase ettekande (nr. 021) ENSV MN aseesimehele A. Vaarandile ja EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele, milles juhtis nende tähelepanu vajadusele midagi otsustavat ette võtta: „Lut. kiriku leeridest suurearvuline osavõtt tõendab väga kujukalt selle usulise kombe säilumist laialdastes noorsoo massides. Kuigi leeridest osavõttu ei saa hinnata sügava usulise tunde avaldusena, siiski on ta väga mõjukaks propaganda relvaks pastorite ja kiriku käes. [...] 1948. a. vähenes leeridest osavõtjate arv ca 25 % võrreldes 1947. aastaga. See toimus peamiselt selle tõttu, et leeriõppusest osavõtu vanuse miinimum sai viidud 18 aastale. [...] Vanuse tsensuse edasise rakendamise tagajärjel täpselt 18. aastale võib vähendada leeriõppustest osavõtjate arvu veel umbes 500—1000 inimese võrra.“ Ta leiab, et „oleks viimane aeg alata laialdastes noorsoo massides vastava selgitustöö tegemine kõigi organisatsioonide kaudu, et nõrgestada selle usulise kombe täitmise aluseid“.³⁸ Sellel kirjal on kaks L. Lentsmani resolutsiooni.³⁹ Esimeses, mis on dateeritud 1. 01., antakse Rodionovile korraldus kutsuda enne 7. 04. selles küsimuses kokku A. Raud, L. Rimmelgas, A. Slutsk, J. Kivi, A. Jakobson või Sikk ja M. Laosson. Teises resolutsioonis (dateeritud 22. 04. 1949) on pliatsiga kirjutatud: „Propagandaosakonnas on läbi viidud nõupidamine. Tarvitusele võetud abinõude tulemusena — intensiivistada tööd noorsoo hulgas ja administratiivsete abinõudega (keelata ära kahenädalane õpetus enne konfirmatsiooni) — vähendada konfirmandide arvu rohkem kui 50 %.“

J. Kivi saatis 28. 05. 1949 salajase ettekande (nr. 028) EK(b)P Keskkomitee sekretärile N. Karotammele, milles teatas, et NSVL MN j. a. Usukultusasjade Nõukogu on asunud leeriõpetuse suhtes eitavale seisukohale, ja palus Karotamme põhimõttelist otsust, „et võtta õigeaegselt tarvitusele vajalikud abinõud leeride küsimuses k. a.“⁴⁰ Sellel ettekandel on N. Karotamme

³⁷ Võib näida, nagu esitaksin midagi sündmatut minevikust, mille peaks sinna jätma. Tegelikult on selliseid patriootilisi avaldusi publitseeritud perestroika ja avalikustamise algfaasis, vt. rmt.: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahulikumine. Koostaja Tiit Salumäe. EELK Konsistooriumi väljaanne, Tallinn, 1986. Seal esitatud on näiteks EELK Peapiiskopkonna Sinodi läkitus ENSV 10. aastapäevaks (lk. 60—62) üsna sarnane ülaltsiteeritule.

³⁸ ERAF (PA), f. 1, n. 82, s. 4, lk. 52.

³⁹ Täna Eesti Riigiarhiivi Tõnismäel asuva filiaali töötajaid, kes palgalehtede abil aitasid identifitseerida allkirjad. L. Lentsman oli tollal EK(b)P Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja (kinnitatud sellele ametikohale 30. 10. 1948), EK(b)P KK sekretäriks sai ta 15. 01. 1951.

⁴⁰ ERAF (PA), f. 1, n. 14, s. 37, lk. 114.

resolutsioon 30. 05. 1949: „Sm. Käbin! Mina olen selle poolt, et leeriõppusele piir panna (lõpetada). Kaaluge koos Kiviga läbi, kuidas seda teha.“ J. Käbin on kirjutanud 31. 05. 1949: „Sm. Kiviga on küsimus läbiarutatud.“

Ei olnud vaja mingeid uusi määrusi ega otsuseid, piisas vastavate seltsimeeste nõusolekust. Usukultusasjade Nõukogu volinik teatas otsekohe, 2. 06. 1949 (nr. 366) piiskopi kohusetäitjale: „Leeride asjas teen teatavaks, et k. a. alates kooskõlas NSVL-us kehtivate määrustega, tulevad jätta ära usulised õpetused esimest korda armulauale tulijatele, mis käisid leerijumalateenistuse eel, 2—3 nädalasel perioodil. Noorte õnnistamise jumalateenistus esimest korda armulauale võtmise puhul teostub üldistel alustel, mis kehtestatud ENSV RKN määruse 614 — 5. juulist 1945. a. On soovitat, et esmakordne armulauale võtmine koos piduliku jumalateenistusega teostuks 18. a. vanuse piires (minimaalselt). Et leerijumalateenistused on kogu ümbruse rahvale suureks pidulikuks sündmuseks ja sellepärast väga suure osavõtjate arvuline, siis oleks soovitat, et selle jumalateenistuse päeva suhtes oleks kooskõlastus kohalike organitega. Ma palun need põhimõtted teha teatavaks koguduse õpetajatele ja juhtida nende tähelepanu nende põhimõtete kõrvalekaldumarule täitmisele.“

Need kõrvalekaldumatut täitmist nõudvad „soovitused“ tegi Konsistoorium koguduste juhatustele, õpetajatele ja jutlustajatele teatavaks 7. 06. 1949 ringkirjaga nr. III (nr. 361), lisades omalt poolt lohutuseks: „Varemini leeride kohta antud juhendid on sellega kehtetud. Õnnistamine ei ole piiratud ajavahemikuga 14. juunist 31. augustini, vaid on lubatud ka teistel aegadel. [---] Kus leeriõpetuse algus on välja kuulutatud, seal tuleb noorte kokkutulekul selgitada nende uut olukorda. Noorte teadmiste katsumine on lubatud ja endastmõistetav. Kui noori on vähe, siis võib katsumine toimuda peale nõuete teatavakstegemist ühel kindlaksmääratud päeval kõikidele korraga, kui aga noori on palju, siis võib moodustada mõneliikmelised erigrupid, kellele teadmisi, kodust vanematelt omandatud usuõpetuses, õpetaja katsub grupiviisi, igal päeval erigruppi kokku kutsudes. Õnnistamise eel võidakse kokku kutsuda kõik õnnistamisele tulevad noored, kellelele siis seletatakse õnnistamispäeva jumalateenistuse korda ja tehnilisi üksikasju.“

Kirikuvalitsus teeb näo, nagu oleks kodudes antav usuõpetus täiesti piisav ning vajaks vaid järelekatsumist. Kümnekond aastat varem igatahes ei oldud nii heal arvamusel — piiskop Hugo Bernhard Rahamägi nentis oma aruandes: „Leeriõpilaste ülalpidamise kohta aruannetes ei ole nurisemist, küll aga kurdetakse leeritulistate väheste teadmiste üle. Usuõpetusest koolis võtavad osa peaaegu kõik õpilased, kuid „laste meespidamist usuõpetusega tänapäev enam liiga ei vaevata“, kirjutatakse ühe praostkonna aruandes, lisades selle tagajärgede kohta: „Piibli tõdede tundmine on puudulik, eriti meie haritlaste juures. Seepärast on nad sagedasti abitud usu ründamise puhul, kuigi nad ise usku ei cita. Ka leidub neid õige vähe, kes võiksid aidata kui hingekarjased oma usukaaslast, näit. haiguste puhul; häbenetakse teistega palvetada, mitte hea tahtmise puudumise, vaid tuntud vaimuliku abita oleku tõttu.“⁴¹ Aasta hiljem sedastatakse: „L e e r i õ p e t u s t peeti vähemalt 4 nädalat ja 60 tundi.

⁴¹ Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1936. aasta kohta. „Eesti Kiriku“ kirjastus, Tallinn, 1937, lk. 24.

Leeritulejate teadmised olid üldiselt väga puudulikud piibililugudes kui ka katekismuses. Sellepärast tundub leeriaeg olevat liiga lühike selleks, et leeriõpetus suudaks saavutada oma suuri ülesandeid, eriti kui võtta arvesse tänapäeva noorte vähest huvi kiriku ja usuliste ning kõlbeliste küsimuste vastu.⁴²

8. 06. 1949 saatis J. Kivi ka maakondade ja vabariikliku alluvusega TSN täitevkomiteede esimeestele informatsiooniks salajase ringkirja nr. 0416 (kiri tuli pärast läbilugemist tagasi saata!), mille esimeses osas oli juhtnõore, kuidas kimbutada surnuaiapäevade lubamisega, teine osa aga teavitab, et „käesoleval ajal ja edaspidi on keelatud leeriõppuse korraldamine noortele pastorite poolt nende õnnistamisele võtmise eel. [---] Käesolev on minu poolt teatavaks tehtud pastoritele Kirikuvalitsuse kaudu, sellepärast täitevkomiteede poolt selles küsimuses midagi ette võtta pole vaja. [---] Igast juhtumist, kus pastorid püüavad illegaalselt jätkata usulise õpetuse andmist konfirmatsiooni eel eelmiste aastate eeskujul ja kui see saab teatavaks nõukogude organitele, palun end informeerida.“⁴³ J. Kivi kasutas kompromiteerivate materjalide hankimiseks kõiki võimalusi, näiteks kord sai ta oma teises klassis õppivalt tütrelt andmeid, et kuskil tegutseb pühapäevakool, ja asus seda jälitama.⁴⁴

Ilmselt oli tõrksaid vaimulikke, sest kaks aastat hiljem, 24. 04. 1951 ringkirjas nr. II (nr. 396) korratakse: „IV. Usuasjade nõukogu Volinik on juhtinud veelkordselt tähelepanu, et kutsetöölistel tuleb hoiduda noorte õpetamisest õnnistamise eel (vt. ringkiri 7. 6. 49. a. 361 p. 1). Õnnistamisele tulla soovijate teadmisi kontrollida ülesandmisel. Õnnistamise päeva korra ja tehniliste üksikasjade seletamiseks võidakse ühekordselt kokku tulla, samuti ka kiriku ja kirikuümbruse kaunistamiseks ja taastamistöodeks. V. Noori, kes õnnistamiseaastal on alla 18 aasta vanad, ei ole lubatud õnnistamisele võtta. Põhjendatud juhtudel tuleb noortel oma koguduse õpetaja kaudu pöörduda kirjaliku avaldusega loasaamiseks mitte Usuasjade Voliniku, vaid ELK Konsistooriumi poole — näidates põhjus, miks on vajalik nooremalt õnnistamisele tulek.“ Volinik võis nooremate leerituleku tõrjumise rahulikult delegerida kiriku juhtkonnale.

Saates Usuasjade Nõukogule kirjutatud põhjaliku salaaruaande ära kirja 1949. aasta III kvartali kohta 20. 10. 1949 (nr. 060/0715) N. Karotammele, raporteerib J. Kivi võidurõõmsalt: „Peamise osa sellest aruandest võtab oma alla n.n. leeride küsimus, millest nähtub, et k. a. on saavutatud positiivseid tagajärgi selle sügavalt juurdunud usulise kombe mõju vähenemisest noorte hulgas: osavõtjate arv vähenes eelmise aastaga võrreldes ca 45 %. Kuid see ei ole veel peasi. Peasi seisab selles, et käesoleval aastal oli keelatud leeritamise eelne usuline õpetus. Seega ka need 4000—4200 leerilast oli tõmmatud eemale kolme nädalisest süstemaatilisest usulisest õpetusest sel kujul, kuidas see toimus

⁴² *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta. „Eesti Kiriku“ kirjastus, Tallinn, 1938, lk. 25.*

⁴³ ERAF (PA), f. 1, n. 14, s. 37, lk. 115—116.

⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, lk. 86.

eelmistel aastatel.⁴⁵ Küsigem: kas vähenemine oli tingitud ainult õpetuse kaotamisest või oli selle 3162 noore hulgas, kes 1949 suvel leeri ei tulnud, ka paar tuhat Siberisse küüditatud leerialist?

1949. aastal likvideeriti talupojad kui klass ning murti kiriku vaimne selgroog. Oleks aeg arhiivimaterjalidele toetuvate uurimuste najal kummutada Lääne sovetoloogide eksiarvamus, nagu poleks sõjajärgsel kümnendil kiriku suhtes midagi olulist ette võetud.⁴⁶

Konfirmatsioon kui kiriklik talitus jäi esialgu alles ka siis, kui talle eelnenud katehees kaotati. Sõna „leer“ on teatavasti laen saksa keelest — *Lehre* tähendab nii õpetust kui ka õpetamist. Tava kodunes siinmail pietismi ja ratsionalismi ajastul. 1730. aasta paiku annab Eestimaa konsistorium maksva kirikuseaduse põhjal korralduse, et noortest inimestest, kes lugeda ei oska, kedagi armulauale ei võetaks. 1735 korratakse seda käsku. Ka keelati laulatamast pruutpaare, kes loetamisel ei osanud lugeda ega teadnud viit peatükki katehismusest. Samuti sunniti neid, kes lugeda ei osanud, mitu korda leeriõpetusele tulema. Mingil kombel toimis see koguni eugeeniliselt, sest vaimsete puuetega isikud ei saanudki abiellumisõigust. Leeriõpetus täitis tollal köstrikskooli aset. Eestimaa eeskuju avaldas mõju ka Liivimaal, kus esialgu üksikud kirikuõpetajad hakkasid toimima samal viisil, kuni hiljem see sai tavaks igal pool.⁴⁷ Koolide edasise arengu ja diferentseerumisega teisesenes loomulikult ka leeriaja ja -õpetuse sisu ning tähendus.⁴⁸

„Siis tuli murrang. Sotsialismi ülesehitamise käigus ja selle tulemusena muutus inimeste mõtteviis, muutus suhtumine kirikuga seotud traditsioonidesse. [...] Leer lakkas olemast enese näitamise ja piduliku uhkeldamise paigaks. Leeriskäimine muutus mahajäämuse tunnuseks.“⁴⁹ 1957. aastal loodi puberteediriiituseks Eestis Ida-Saksamaa *Jugendweihe* eeskujul „noorte suvepäevad“, usuõpetust asendas teaduslik ateism ning võitlevaid ateiste koolitati pidevalt kaheaastasel spetsiaalkursusel. EKP Keskkomitee lektor V. Ehatamm nentis 1981. aastal rahulolevalt: „Üksnes mullu peeti üle 4000 ateismialase loengu, mis on märgatavalt rohkem kui eelmistel aastatel. [...] Esimesed EKP Keskkomitee ateismikooli õppegrupid alustasid tegevust aastal 1962. Sellest ajast on vastava kursuse läbi teinud ligi 800 inimest.“⁵⁰ Sellest

⁴⁵ ERAF (PA), f. 1, n. 14, s. 37, lk. 173.

⁴⁶ Isegi nii autoriteetne mees nagu Toivo U. Raun väidab oma 1991. a. ilmunud monograafias „Estonia and the Estonians“, Hoover Institution Stanford University (Studies of Nationalities in the USSR Series), lk 188: „The Soviet authorities did not single out religion or the churches as objects of particular concern in the first postwar decade. [...] There was no frontal attack on religion, and no militant propaganda of atheism developed. The Soviet regime, perhaps busy with more pressing matters, opted in this period for a war of attrition with religion.“

⁴⁷ P. Põld, Eesti kooli ajalugu. Redigeerinud Hans Kruus. Tartu, 1933, lk. 47.

⁴⁸ T. Paul, The Importance of Confirmation in Estonia. „Panorama. International Journal of Comparative Religious Education and Values“. 5. kd., nr. 2, talv 1993, lk. 38–42.

⁴⁹ K. Viimसार, Luterlus enne ja nüüd. Tallinn, 1969, lk. 82.

⁵⁰ V. Ehatamm, Ideoloogiatöö oluline lõik. XXVI Kongressi suuniste järgi. „Rahva Hää!“ 12. 05. 1981, nr. 111, lk. 3.

järgmisest etapist peaks kirjutama omaette loo.

Eesti luterlikus kirikus toimunud muutus on ehk kõige selgemini näha kui kõrvutada mõningad arvud:

aasta	ristitud	laulatatud	maetud	annetajaid
1927	12 592	5817	15 054	212 366
1937	11 437	6227	11 997	272 340
1947	8859	2687	8863	155 390
1957	7341	3851	7002	170 922
1967	1113	286	5051	106 700
1977	617	205	4085	70 443

Aastaks 1986 oli järele jäänud 49 354 annetajat ja nende arv ei olnud ka 1995. aastal suurem kui 55 058. Kuigi nüüd enam keegi ei keela kehtestada kiriku liikmemaksu, ei ole seda EELK-s sõandatud teha kartuses, et see vähendaks veelgi nende arvu, kes praegu on sümboliseerivalt kirikuga seotud. Varemete taastamisel peab olema eriti ettevaatlik, et nad hoopis kokku ei kukuks.

Vello Salo on väitnud, et ateistliku repressioonitöö tulemust võib nimetada küllaltki kesiseks ja ajutiseks, eriti kui silmas pidada selleks rakendatud tohutut jõukulu. Hans Hansen väidab koguni: „Kommunistlik režiim suutis rahvast küll eemaldada kirikust, mitte aga oluliselt usust. Rahva südames on usk püsinud ja püsib edasigi. Pole kahanenud ka inimeste ootus, et kirik senisest aktiivsemalt aitaks leida teed kristlikule maailmatunnetusele.“⁵¹

Küllap on siiski õigus praegusel EELK peapiiskopil Jaan Kiivit juunioril: „Nõukogude võimu 50 aasta jooksul langes koguduste elus osalevate inimeste hulk eestlaste seas alla 5 %. Vähemalt kaks sugupõlve eestlasi on kasvanud üles ateistlikus koolis ja ühiskonnas. Kodu oli reeglina jõuetu andma kristlikku kasvatust, et mitte viia lapsi skisofreenilisse olukorda. Kirikul oli laste ja noorte kasvatamine keelatud. Selle tagajärjel võib rääkida eestlaste enamuse täielikust usulisest kirjaoskamatuses. Kristliku usu sisu ja põhitõdede tundmine on äärmiselt puudulik. Paljude jaoks on kristlus, *new age* ja idamaised usundid kõik üks samaväärne usk. Keelekasutus on rikutud. Ei tehta vahet usu ja usundi vahel, vaid pannakse kõik, mis on religioosne, ühte patta. [...] Nüüd, kus osa eestlasi — reeglina perekondliku traditsiooni põhjal — pöördub kiriku juurde tagasi, ei ole kirik võimeline andma korralikku ristimisõpetust noortele ja täiskasvanutele. Pikaks ajal getosse tõrjutud kirik ei suuda kiirete

⁵¹ H. H a n s e n , *Eestlaste usklikkusest*. „Eesti Kirik“ 14. 06. 1995, nr. 24, lk. 6.

sotsiaalpoliitiliste muudatustega meie ühiskonnas sammu pidada. Käibele on tulnud mõisted nagu „kiirristimine“ ja „kiirleer“.⁵²

Leeris käis 1993. aastal 4472, 1994. aastal 4156 ja 1995. aastal 3998 inimest, nendest tuntav osa eakad, kes omal ajal seda ei julgenud või ei saanud teha. Kiriklikult maeti 1993. aastal 4585, 1994. aastal 4961 ja 1995. aastal 4804 inimest. Need arvud kõnelevad ise enese eest. Võib-olla oleks kunagine rahvakirik sama kaugele jõudnud ka ilma nõukogude võimu ponnistusteta. Aga minu meelest on põhjust rööbistada üleüldist sekulariseerumise trendi urbaniseerumise omaga. Ka Põhjamaades on viimase sõja järel kahanenud maarahvastiku arv ja talupidamisega tegelejate hulk, aga sealne asjade käik on olnud ometi tublisti teistsugune kui tänasel Eestimaal küüditamise ja kollektiviseerimise tagajärjel.

⁵² J. K i i v i t , *Luterlik identiteet täna ja homme. Kaasettekanne dr. Andrés Reussi referaadile Soome–Ungari–Eesti teoloogide konverentsil (Otepääl 28. augustil). „Eesti Kirik“ 15. 09. 1993, nr. 37, lk. 4.*

1995. aastal ilmunust võttis Rahvusraamatukogu arvele järgmised 46 eesti autorite luuleraamatut:

- Contra. Ohoh! Eesti Luuleliit.
Andres Ehin. Teadvus on ussinahk. UusMeedia.
Maria Elise. Valged väljad.
Fagira D. Morti. Libamaailm.
Ivar Grünthal. Neitsirike. Koostanud Hando Runnel. Ilmamaa.
Miina Hint. Kui sa tahad tantsida, siis tantsi. MR.
Viljar Kaarna. Tuulelembest, tuuletõmbest. Eesti Luuleliit: Anamnesia.
Anne Kahro. Helesinilane.
Kalender-päevik Merike Borodin-Prose luuletustega. Koostanud Ene Kenkmaa. RE Stuudio.
Jaan Kaplinski. Mitu suve ja kevadet. Kai Pu lini ja Su Dong po luulet ja märkmeid kirjutas, tõlkis ja pani kokku Jaan Kaplinski. Vagabund.
Kauksi Ülle. Agu ni Eha = Morn and Eve. Inglisekeelse ümbre pandnu Jonathan Roper. Elmatar.
Silvia Kelle. Loitsud koduvänaval.
Emmanuel Kirss. Kaugused kaovad. Jarvi.
Imbi Kolkkanen. Mina ja maailm. Mind & Mind Ltd.
Ella Kraav. Lihtsad värsid.
Helle Kreekman. Elujoonel sillerdab päike.
Hasso Krull. Swinburne. Biograafiline sari kahes osas. XXX.
Ülle Lätte. Ärkad unest ja näed. Seitung „Vooremaa“.
Merle Lemberg. Öhtu Love Streetil.
Renna Mändmets. Kaldaliiv.
Erich Meerja. Ilmavaatleja.
Peeter Novod. Vaene väike härra Huu.
Vallo Nuust. Et vaadata merd.
Valli Olli. Laulev pensionär. Luuletusi pensionipõlvest 1994—1995.
Virve Osila. Hingelind. Urmas Alenderi mälestuseks. Toimetanud Ülo Alo Võsar.
Tiiu Otstavel. Olgu pila. Satiiriline luule. Kooliprii.
Artur Pihlapuu. Püramiidi siluett. Valik luulet 1941—1989. Koostanud ja toimetanud Viljar Ansko. Anamnesia.
Ena Pöder. Kirjud kindad. Koostanud ja toimetanud Ülo Alo Võsar.
Kertu Ruus. Aeg jookseb; Aet Süvari. Lilled vangile.

Uno Schultz. Igat augustiööd. Uppsala.

Ahti Seller. Noh?!/ Kah? Kupar.

Sõnarine. Eesti luule antoloogia. 4. kd. Koostanud Karl Muru. Eesti

Raamat.

Sass Suuman. Targemat ei ole. Elmatar.

Tarmo Teder. Taevatule valgel. FC Boheem.

Maria Teiverlaur. Sibul silmas. Epigramme. Maarja.

V. Tormimath Karje. Tiitellehel V. Tormimat, iga luuletuse all V. Olup.

Kooliprii.

Karl Torro. Valge tee. Võõrsil kirjutatud luuletused. Toimetanud Juhan

Saar.

Ants Tosin. Kalkvelolek. Toimetanud Mart Mäger, Ülo Alo Võsar.

Ants Tosin. Naljarisk. Toimetanud Mart Mäger, Ülo Alo Võsar.

Mats Traat. Armastuse päev. Luuletusi tartu murden. Kupar.

Albert Trapeež. Häälightsusi ja sõnu. Poem 13. häälele. Hingetõmme
aastaist 1984—1985.

Enn Uiibo. Testament. Valik luulet 1930—1965. Koostanud Merike
Riives. Anamnesia.

Irja Vaher. Hunt kuu poole ulub.

Hannes Varblane. Vihkamiseta. Umara.

Leelo Vau. Enesest läbi.

Elo Vee. Völavalgel (luuletusi 1990—1994). Tuum.

Erinevalt raamatukogust ei pruugi ülevaate kirjutaja sugugi kogu seda
trükitoodangut luulena võtta — nagu kes tahes lugeja teeb oma valiku.

Raamatuid on kaugelt rohkem ilmunud, kui eeldada osanuks. Kartus, et
kirjastused luulekogude väljaandmisest kui kasumit mittetoovast loobuvad, et
oma värsse jäävad üllitama vaid asjaarmastajad, on ilmselt alusetu.
Rõõmustavalt on leidunud ka sponsoreid (RE Tallinna Sadam, tootmiskoondis
„Rakvere“). Kultuurkapital on toetanud suurt hulka luulekogusid, Kultuuri- ja
Haridusministeerium mõnda. Osa raamatuid on väga ilusad (kirjastused
„Vagabund“, XXX, „Elmatar“, „Ilmamaa“). „Sõnarine“ on äpardunud
väljanägemisega — paber on vilets ja kirjanike autograafid kumavad kõikjal
portreedest läbi.

„Sõnarise“ 4. köite ilmumisega jõuab lõpule eesti luule antoloogia, ja
vahest ka üks ajajärk eesti luules. Luuletajaid, kes viimasesse köitesse on mah-
tanud, on palju — 62, aga paljud on ka välja jäetud, nii et sissevõetuid tuleb
lugeda parimaiks. Tagakaanel on üle korratud veel 28 nime, mida võiks ehk
võtta kui parimatest parimate loendit. Ja sellele ongi väga raske vastu vaielda.
Antoloogia on rõhutatult objektiivne ega reeda koostaja maitse-eelistusi. On
avaldatud kahetsust, et mitmed viimastel aastatel alustanud pole sinna jõudnud:
Elo Vee, Triin Soomets, aga tundub, et ega nad kuulugi sinna, nad ongi juba
väljaspool.

Ilmunud on kaks mahukat luulevalimikku: Ivar Grünthali „Neitsirike“ ja

Enn Uiibo „Testament“. Need mõlemad toovad tänasesse päeva luuletusi, mis põhiosas on kirjutatud palju varem: „Neitsirike“ koondab luuletusi aastatest 1940—1991 ning „Testament“ 1930—1965. Enamik Ivar Grünthali luuletusi on varem kogudes ilmunud, aga kodu-Eestis seni vähe kättesaadavad olnud, Enn Uiibo luuletused on suuremalt jaolt varem ilmunud. Teostuselt on Grünthali raamat küll võrreldamatult täiuslikum kui Uiibo oma. (Kirjastus „Ilmamaa“, kujundus Ilmar Kruusamäe.)

Eelmise aasta kõige huvitavam raamat oli minu jaoks Hasso Krulli „Swinburne“. Sellele on kirjutatud ka möödunud aasta kõige huvitavam arvustus — Tõnu Õnnepalu „Loomingus“ nr. 11. Autor juhatab „Swinburne“i“ sisse järgmiste sõnadega: „Oleme teinud katse projitseerida väljavalitud materjal korraga kahele taustale: üks neist on Swinburne'i kaasaegne moodsa prantsuse kirjandus [---]. Teine on meie endi kohapealne kirjanduslik kontekst, eesti luule kogu tema põgusas arengupikkuses jm. lähedasemat ning mõistetavat.“

Luuletuste sõnad on liikumises; usus ja teadmises, et nad ei ole fikseeritud, kõigile ühese tähendusega märgid, vaid trigerid, nad vallandavad elueal või sajanõudega kogunenu, ja vabanev on etteaimamatu, juhitamatu:

Nagu Kundera ütles. Tšehhi keeles. Ja Shakespeare ja Saussure kiitsid takka, nii et olemise koda kõmises.

Objektiivsusele on vastandatud subjektiivsus. Ei ole olemas eesti luulet, on üksiku (minu) mälus hulpivad read, nüüd juba segi muukeelsetega. On minu muljed ja mälestused, eelistused, kiindumused, eelarvamused.

Hasso Krulli keel pole salakeel, see on avatud kõigile kaasalöömiseks, aga vaevalt võiks leiduda kaksiki, kes seda ühtmoodi kuuleksid.

Tännu Yummalale, jälle täys. Ega ole näitaja,
kelle kulu ja kirjadega. Pikk ja sametpehme, Rohh-linnu noka
sarnane (põletatud) nina, huuled, otsaesine, laud, juur,
laup, kulmud, lõug, sama nina, kõrvad, silmad. Need on
merineitsilt. Juuksed: muidugi mitte sinised, rohelised,
kollased, punased muidugi. Rossetti uid võib-olla.
Vaadata: nende silmadega, ega see ole suurem kunst, aga ega ta
pole ka nali.

Andres Ehini „Teadvuse ussinahka“ oli samuti ääretult põnev lugeda. Kui Krulli puhul oli üllatav viis, kuidas ta ütles, siis Ehini puhul see, mida ta ütleb.

Juba hiilivad lähemale ühesilmsed unenäod
pussnoad ja püstolid hammaste vahel
et tappa mu teadvuse päevakoera
Juba sahisevad noad läbi teadvuse

värvikireva ussinaha
Juba on mõrtsuklikud unenäod
alateadvuse kollakasrohelise plögaga
kokku määritud
Aga teadvuse tühjad kestad
need kirevad ussinahad
korjatakse hoolikalt üles
tulevaste põlvede poolt

Ehin pühendub materiale ehk elususe pulbitsevatele ollusele, mille valitsemist ta möönab. Ehk toidab teadvust, mille ta ussinahana endalt maha ajab. Oma elu ei saa me naljalt üksteisele edasi anda, aga sellelt koorunud ussinaha — sõnad — ehk küll. Aga päris puhtaks sõnu ei saa, elususe ollus jääb neile külge:

põnev udu pörkab igavast kirkusest
rikošetina tagasi
Udutaja ise ei jõua omaloodud udule
muidu järele
kui otse minnes
ja kirkuse juurde viivat haaki
vahele jättes

Nii ta kääritab ja kergitab seda mulksuvat ja kobrutavat, otsekui mõnes paremat sorti õudusfilmis, kuni see kõik üle ujutada töötab.

luidras rahus
puhkavad ka paksude
luukered

nende kunagine paksus
hõljub uduse legendina
haudade kohal

sügisesed männid surnuaial
tilguvad otsekui
rasvapirukad

Morbiidsusesse kaldumast takistab siiski eneseiroonia:

silmades ehtsa eestlase
külm hullus

Tervitatav on, et lehekülje lõpus on tähistatud luuletuse poolelijäämine ja järgmise alguses jätkumine.

Kauksi Ülle „Agu ni Eha“ viib mõttele, et selles pealkirjas on viide Faehlmanni kunstmuinasjutule, et Kauksi Ülle kõneleb meile ka ehk kunstmuinasjuttu. Üldiselt kõneleb ta üle juba kuulnud jutte (Säidse pääsápikut ni Lumivalgõkõnõ; Orheus ni Euridiike; Säicme vele sysarj), aga ta kõneleb neid üle rahvalauliku viisil, omalt poolt lõppu midagi lisades või ära võttes. Eks keel, mida ta kasutab, ole ka kunst, vägisi kirjavandud võro keel. Tulemus on siiski sümpaatne — nagu Faehlmanni juttki.

Piinlik on, et ingliskeelne tekst on tõesti arusaadavam kui võrukeelne. (Ehkki minugi vanaema sündis Rõuges.) See tekitab sellise kurva tunde. Nagu ei olekski tagasiteed, nagu oleks ees vaid Euroopa, nagu kuuluksimegi juba sinna ja esiemade kõneldu peakski jääma arusaamatuks. Võibolla annab süüd transkriptsiooni kaela veeretada, võibolla on kirjakeel võro keele suhtes siiski ülekohtune, on liig — ongi võro keelele otsetee inglise keelde? Võibolla pole kaugel aeg, kus kogu eestikeelne luule ilmub kakskeelsetes väljaannetes — et eestlasest lugeja aru saaks.

Võrukeelne tekst on igatahes intelligentsem kui ingliskeelne. Kauksi Ülle on toetanud müüti meie erilisusest ning paremusest indogermaanide üle:

aq elo kuratj
vahepääl vasj

But life (damn it)
in the meantime messed everything up

(Andrõs ni Ülle)

Ni tä kuningatütürid ni
vürstitaarõ kai ni küsüt
ni kullõlj a kulbiga paistu
et illo ni hääd oli jaet
a luidsaocaga tarkust.

He considered all the princesses
and duchesses, he questioned
and cross-questioned them, but he concluded
though they'd been born happy and born rich
they'd not been born wise

(Kuning ni Türik)

Ka Mats Traadi „Armastuse päiv“ on murdeluule.

Ma lää emä nink esä manu
tartu kiilde paku.
Tuu om üits illuss minek — niigu
tõiste ilmajakku.

Mats Traat on väga eestilik kirjanik — on ennekõike seda. Tema tekstid pöörduvad minevikku, kõnelevad isa ja emaga, tuletavad midagi meelde ja taastavad kuuluvuse oma rahva sekka. Liidavad su aegade taha.

Mia sõida nüid valgen laivan
nink purjit ei oleki säääl.
Et purjit es oleki pääl —
mia mõtli, et ole jo taivan.

Ei kangembat tuuleviinast,
mes enge puhast ku väits.
Kõik mure minemä läits,
ma prii ole süämepiinast.

Mia mõtli, et ole nüid taivan,
ei ollev jo kurjust säääl.
Meil purjit ei oleki pääl.
Mia sõida nüid valgen laivan.

Mia sõida nüid valgen laivan,
pää purjun nink miil nii ää.
Ei tiiaki, kohe ma lää.
Mia onte kõrd valgen laivan.

Kõik need kujutlused, tajud ja igatsused on väga ligidased, on väga omad: kevade elevus, hirm hukkuda suvepõuas, sügisest tusast talve lootusetusse. Sellele igapäevasele on antud ometi ilus, pidulik mõõde, mis tekitab korraga uhkust muidu nii harilikuna tunduva üle — iseendaks olemise, siinolemise üle. Mats Traadil on julgust olla kurb. Tugev, julge ja kurb.

Jaan Kaplinski „Mitu suve ja kevadet“ koondab kahe autori — Kai Pu lini ja Su Dong po „luulet ja märkmeid“, nagu tiitellehel seisab. Kai Pu lini ja Kaplinski eluloo ühisjooned lubavad eeldada isikute samasust. Luuletustes ja märkmetes, mille kirjutamisaeg ja tihti ka —koht on täpselt märgitud, on palju viiteid paikadele ja sündmustele, mis on ühtmoodi tuttavad kõigile seda keelt kõnelejaile — ja veel enam on viiteid kaugetele aegadele ja paikadele ning isikutele, kellest selles keeles eriti palju just kõneldud pole.

Õieti tundubki, nagu kõneleks Kai Pu lin rohkem nende kaugetega, eemalolijatega, kellega ilmsi kokku ei saa; ta nagu saadaks neile — liblikaile,

ammusurnud hiina luuletajaile, esimestele inimestele Aafrikas — sõnumeid siitpoolt. Teavitaks neid toimuvast. Ja enda olemasolust.

Kui Jumal on sinuga kõnelnud,
kuidas saad veel kõnelda inimestega?
Jääb ainult tõlkimine.

Ta näib uskuvat end kuuluvat pigem kaugele kui lähedale, pigem nende kui kaasaegsete hulka. Ja ta näib uskuvat, et Jumalale on ühtviisi (eba)oluline kõik toimuv, nii ei sõelugi ta argipäevast midagi välja, ei eelista üht kogemust teisele:

Mu luuletused ei ole tihti luuletused, nad on osa suurest armastusavaldusest maailmale, pikk poeetiline nimekiri inimestest ja asjadest, kes-mis mulle meeldivad.

Aga see kõik ei ole siiski mingi rahulik mediteerimine, mingi loid rahulolu, sest:

Igast luuletusest jääb arm nagu kukkumisest kivisel teel või noaga sõrmelõikamisest.

Võibolla on siis asjadegagi nii nagu kehaga, mida märkab ainult valutavana:

Tervet keha pole olemas. On vaid ruum,
on ulatuvus, otsatud võimalused,
see, et saad puutada seda kasetüve seal,
minna tassida kraavist välja suure valge kivi.
Haiget keha on kõik täis — tuba, õu,
kaevutee, kõrge maja ja pleekind taevas.
Haige keha on nii suur, et kõik puudutab,
riivab ja osatab teda. Aia ääres õõtsuv kuuseoks
tuleb aknast sisse ja kisub naha marraskile.
Tuulepesas kiikuv tuul tuleb ja puhub rinnust läbi.
Pääsukese kilked tabavad sind pähe kui vasaralöögid.
Õo vajub kui märg vana tekk üle silmade ja suu.

Ja ülesloetud asjadki on need, mis nii või teisiti haiget teinud — mille kadumise märkamine haiget teinud —, märkamine, et nad ei jää vaatajaga:

Olen olnd maailmas nagu turist muuseumis, olen püüdnud ahmida endasse midagi tuhandete vitriinide sisust, jätta midagi olulist meelde. Kuid pärast, kui aeg saab täis ja valvur ütleb, et muuseum suletakse, on seda, mis meelde jäi, ikka lootusetult vähe.

Sass Suuman, nagu Kaplinskigi, ei tegele luuletamisega:

Aga inimene tahab suhelda
Võtan paberilehe

Ülestähendatut
Võetakse luule pähe

Suuman väljendab arvamusi ja seletab oma seisukohti, peamiselt kunsti kohta. Ta naerab eesti ja euroopa kultuuri kokkupuudet:

avangardistid oleme
Ja vilistades tuleme
Säält Lääne-Setumaalt

Sass Suuman nagu Kauksi Üllegi ei tunne aukartust võõra ees. Võibolla ei pea ta eesti oma asja ilmtingimata paremaks, aga võõra imiteerimine ei paranda seda ka kindlasti, vaid teeb lihtsalt koomiliseks.

Suuman raamatus on üles loetud suur hulk nimesid (Viidalepp, Ernst Kirs, Hoidre, Ago Markvardt, Murutar, Otniell Jürissaar, Mutt, Ringo Ringvee, Ain Kaalep). See muudab raamatu eriti suhtlevaks. Osa luuletusi ongi vastused kellegi poolt kunagi öeldud repliigile (Sass su nägu / On vastik vaadata), osa on arvamused kellegi loominguist (Ringo Ringvee). Mõni luuletus on ainult üks rida: KÕIK ÕPETAVAD LUULETAJAT. Ei taha õpetada, ütlen lihtsalt, et „Targemat ei ole“ on väga huvitav raamat oma ükskõiksuses mis tahes kaanonite vastu, ja ta oli möödunud aastal üks väheseid, mille põhitoon oli rõõmus.

Hannes Varblase „Vihkamiseta“ on eelkõige loits, on rütm, on sõna vastuseadmine pimedusele ja külmusele.

kurbus kägistab kahe käega
õrnus vägistab ühega
palju päevi on elatud aastas
ellujäämist ei üheski

Seda, kui pahasti võib luuletaja ennast siin tunda, kirjutab Varblane kõige ärevusttekitavamalt lahti.

JOOKSEB
su elu kui poomisnöör
läbi luhtumistest

Kogu on väga ühtne, peaaegu nagu üks pikk luuletus, pikk hingetõmme

läbi pika ja pimeda Eestimaa öö, kus tüdruk pakub küll soojust, kuid ei tee ööd valgeks.

Raamatu pealkiri on „Vihkamiseta“, aga see on eksitav, mingit leiget taltunud rahusõnumit see ei sisalda. Avaluuletus algabki Jumala trotsimisega:

vihkamiseta siinilmas
mina kirjutand pole ridagi,

aga vihkamine on nii intensiivne, et võiks sama hästi ka armastuseks hõigatud olla. Nimi ei muuda sisu. Selles mõttes on pealkiri täpne. „Armastusega“ kõlanuks kui ebasiiras kirjasaba: With love. Ilmaolemistunne on valdavam kui millegi omamine — hõõgav ilmaolek, milleta võiks siin surnuks külmuda.

Elo Vee hirmutab mind. Ta on väga tugev ja mõjub igal juhul ka siis, kui ei meeldi; ta astub väga ligidale, aga see, mis ta ütleb, on võõras, ja sugugi mitte trööstiv, pigem vastupidi. Ihutud teravaks, ihutud relvaks. Appi on võetud midagi võõrast, mis eesti keelde üldse ei kuulu — kõik need pesutarid, petisetarid, sooeristused, mida eesti keel ju ei võimalda. Kogu see vahetegemine ja needmised, mis sellesse keelde varem ei kuulunud — nüüd aga, pärast Elo Veed, küll. Nüüd on ta siin sees, ja sinna pole midagi parata. Ühesõnaga, ta ei too keelest välja mitte seal varjuvat, vaid poogib sinna külge midagi võõrast; iseküsimus, kust see pärit on.

ilus, kohutav, ja kaunilt keevaline on mu
suhe Kõrgusesse, kisun Põrgusse ta,
hingemere põhja haaran embusesse,
tirin Taevasse ta oma Sõna kannul —
see me Suhe: jaa, ei ainsat ööd, ei päeva —
kauge, igavene — rüüstan sinu sulamisi temas,
viibimisi, valet — kõiki sügiseid ja kevadeid, mil aina ootasid, end võidsid
valusalvil-salasalmit —

paljastama tulen — kuulub mulle, Minu,
ja kui puutud — sureb.

Erich Meerja „Ilmavaatleja“ on väga sümpaatne ja aus kogu. See on eesti luule peajoonel, mõjub usaldusväärseks ka neile, kelle luulemaitse peamiseks kujundajaks on olnud emakeele õpik. Siiski ei mõju ta jäljenduslikult, vaid autori tugeva isiksuse kindlat kohalolu on igast luuletusest tunda.

Mu luulelind siis alles munast koorus,
kui mööda sai mu esimene noorus.
Lend algas madalalt ja aegamööda,

viis kõrgest, moodsast luulest
alt ja mööda.

Lind metsa ligi hoidus,
käis mööda pidukärast.
Laul oli laadilt heitlik,
tal puudus õige sära.

Oo igikestev kohin,
ürgrahutus ja ränd...
üks väike tiivasahin,
üks kiire möödalend.

Ajal, kus enamik luuletajaid endale või Jumalale või kitsale sõpruskonnale kõneleb, on Erich Meerja see, kellest usuks, et tal võiks suurem lugejaskond olla.

Veidi pettumust valmistas Tarmo Tederi „Taevatule valgel“. Luuletused (dateeritud 1975—1995) on väga kõiksugused. Tarmo Tederi jutud on huvitavamad olnud, ehkki ainevald kohati kattub:

Läbipaistvaks nälg, luuka narmais
padja alla kerjat marku peida
pidžaamal tääki kanna tänavail!
Kopse rögista ja klunksi „Frigot“
salapüügilt lõhenoosi tassi
luni hašišit, poisse peldikus passi!
AGA SITASTI ÄRA LUULETA!

Valli Olli üllitise pealkiri „Laulev pensionär: luuletusi pensionipõlvest 1994—1995“ häälestas miskipärast ootama lapsepõlvemälestusi karjapõlvest või heietusi sügisese hääbumise ilust, aga sisu oli küll midagi seesugust, mida poleks selle pealkirja alt oodanud:

Saatanal on käsi
mis iialgi ei väsi
ta haarab
kõrist
vitust
munnist
anna ainult käsi
sunnik
see Saatanal ei väsi

Meenub Jakob Karu, kes hoiatas, et kõik pensionärid ei pruugi sugugi vastata meie stampettekujutusele härdusele kalduvast ja Muhu susse tikkivast memmest. Tõepoolest, miks peaks pensioniiga muutma inimesed leebemaks või rohkem üksteisele sarnaseks, kui nad on keskealiste või noortena? Üldmulje raamatust jääb siiski nukker, ehkki pensionäri usk vägisõna väesse on suur. Lugejani ei kandu mitte vägi, vaid nõrkus, mis sunnib vägisõnu appi võtma.

Albert Trapeeži „Häälitsusi ja sõnu“ kirjutamisaeg on dateeritud 1986. aastaga. Eks see ole nagu vanglaluuletustega, mille mõju oma ajas võib ju praegu püüda ette kujutada, aga teada seda ikka ei saa. Aga kas ongi mõtet püüda luulest poliitilisi hoiakuid sõeluda. Isegi nende seal olles peaks tähenduskiht sügavamal paiknema. Ja ega luule nii poliitiline olegi. Imestad rohkem eesti keele üle — mis sõnu selles kõik on! Mis siis juhtub, kui nad üles loed?

Räägite eesti keelt
 [- -]
 öelge
 vitt
 puts
 üks puts puha
 öelge
 hatt
 lits
 hoor
 öelge moor
 nõiamoor
 vanamoor
 semafoor
 Õpetatud Eesti Seltsi segakoor

Sõnadest saab kõiksugu asju kokku panna, enesetunnet kergitada (Geeniuse hommikusöök), neid saab ka mäluda, kuni nad kokku sulavad, saavad vormituks savihunnikuks, millest uusi asju plätsida:

martsipan
 matsutan
 portselan
 patsutan
 martsipan
 märts
 portselan
 ports
 martsilan
 portsepan

martsiports
 portsumarts
 kortsmoorik
 vurtsvasser
 safran

Sõnad on lahti riidetatud kuni häälightsusteni, nagu pealkirigi töotas.

Sõnavalik on ju suguluses Valli Olli omaga, aga suhtumine sõnadesse, nende mõjujõusse meenutab pigem Sauterit.

Ahti Selleri raamat (või raamatud?) „Noh?!“/„Kah?“ hakkab kahest otsast peale, kõik rekvisiidid on mõlemas otsas, nii et võimatu on ühte teisele celistada — kumb siis nagu enne peaks tulema? Ka T. Kallase sõna-sõnalt kattuvad kaitsvad järelsõnad saavad raamatu keskel ühel leheküljel kokku. Järelsõna poleks pruukinud nii õigustav olla („Tema värssides pole algaja rabedat õhinat. ...Seller [on] rohkem mõnest teisest uustulnukast ehedalt tema ise.“). Seller on tõepoolest omanäoline autor. Tema raamat jääb kindlasti meelde, juba oma vaimuka kujunduse poolest. (Ja mulle veel sellepärast, et jäingi uskuma, et tegemist on kahe eri raamatuga, ja ostsin poes kaks eksemplari „Noh-Kah“i“).

Abivalmiduses tukkuv nupp
 tuhmjalt helkleb
 oma olemist austades
 lülitusplokil
 Meelitab näpuliigutusele
 pingi mõlgutusragina
 rohmaka mõnu mullimaailma ärataja
 Kes üsna säästlikult
 (sest utiline plaan ei ole
 tema juhis)
 ümberteljepöörlevaid treib toorsõnu
 toortähtedest
 toretsevaiks värssideks

Higine on luuletaja elu
 eriti hommikul
 kui ollakse noorusest võetu

Seller näib suhtuvat keelde nagu legoklotsidesse. Tulemus on tihti vaimukas. Erilisi hingepiinu ta ei põe, või vähemalt ta ei jaga neid. Luule on mäng, mida ei saa ülearu tõsiselt võtta. Üldtoon on vabastavalt kerge ja rõõmus. Ei püüagi midagi ära öelda.

Imbi Kolkkanen tundub ennast palju tõsisemalt võtvat. Temagi laseb end tagakaanel kiita, aga võibolla tema puhul see nii mittevajalik polegi — raamat ise kiitvaid lauseid ütleva ei sunniks.

Jõuluõhtul ma mõtlesin
 et armastust ei ole
 üksi ma koju tõttasin
 ja maailm oli suur ja kole
 kuid kodus oli piparkoogi lõhn
 ja soe piparmündi tee
 kartulisalatit tahtis mu kõht
 ja raadiost „White Christmas’t“
 lauldi veel ja veel.

Naiivsus ja primitiivsus on kuidagi forsseeritud. Mõjub nagu keskealise kirjutatud pingutatult noortepärane tekst.

Palju parema mulje jätavad debütandid Aet Süvari ja Kertu Ruus, kes on ühiste kaante vahele pannud kumbki 12 luuletust. Aet on avaldanud oma 13—17-aastaselt kirjutatud luuletused ja Kertu esimesed luuletused on loodud veel aasta nooremana. Mõlemad tüdrukud kirjutavad hästi, nende tekstid on puhtad ja siirad:

Päikene paistis kord vangis
 ühe süüdimõistetu pääle.
 Mees tõstis pea ja ta kongis
 üks lill hakkas kasvama jääle.

Ka südame ümbert tal jää
 hakkas sulama tasapisi.
 Sel südamel oli nii hää —
 kui veri ei määrikski käsi.

Lill päästis kroonlehed valla,
 sest mees oli süükoormat kand’.
 Ja nüüd selle päikese alla
 pidi sündima andeksand.
 (Aet, 16-a.)

Ei kujuta ette, et abolitsionismi võiks veenvamalt väljendada.

Aeg jooksis.
 Nagu vesi jões.

Kord seinu mööda küürutades,
 kord ülal laes.

Ja jooksis meie südames
 kui suure kella sees.

Aeg jooksis.
Ikka samm meist ees.
(Kertu, 17-a.)

Muidugi on 12 lapsea luuletust liiga vähe, et saada selgust kirjutajate tegelikus suutlikkuses. Uusi tekste nendelt jään küll huviga ootama.

Vallo Nuusti raamatus „Et vaadata merd“ on mõned huvitavad kohad:

Tüdruk mustas Jumalat maalís
ja Jumala surmvalget salli.

Üldmulje on siiski häirivalt tuttav — nagu oleks enamikku neist tekstidest juba varem mõnest teisest raamatust lugenud.

Fagira D. Morti esikteose „Libamaailm“ mõjuvaim lõik oli viimasel leheküljel, kus autor enesest kõneleb. Vahest võib temalt edaspidi proosateoseid oodata? Tema kõnelemislaad ongi pigem jutustav:

Kui põgened, saab
sellest Su töö. Kui jääd, saab
sellest Su põrgu.

Kuigi tundub, et kõik vähegi luuleks liigitatav on ka ära trükitud, meenub möödunud aastal peaaegu kohtuprotsessini küündinud luuleskandaali osalise Priidu Beieriga seoses, et suur osa tema luuletusi — ja väga huvitav osa! — on ikka veel ainult käsikirjas (ja Matti Miliuse mälus). Need on kaks Matti Mõguči kogu: „Mina — Eiffeli torn“ ja „Mina — metsikuim mehike“. Priidu Beier on jäänud ka praegusel ajal avaldamata luuletajaks, leheveergudel pilgatavaks *persona non grata*'ks, ja ma ei teagi, kes peaks hea seisma nende kogude ilmumise eest. Kultuurkapital? Kultuuriministeerium? Oma õigust Matti Mõguči autorinimele on Priidu Beier püüdnud edutult kohtu kaudu kaitsta. On temast saanud Frankenstein, kelle loodu pöördub ta enda vastu?

Võibolla siiski ei olnud möödunud aastas oluline kõik eelkõneldu, võibolla jääb see aasta müllu vaid Juhan Viidingu surma-aastana. Miski pole kunagi enam päriselt samamoodi, iga pärastise teksti puhul tuleb arvesse see, et tema seda enam ei loe.

On üks hulk inimesi, kellele luule algab ja lõpeb temaga, minagi. Aga et mind keegi pole volitanud, saan ma rääkida vaid enda nimel.

Sellepärast et ma mäletan esmalugemise hetke, esimest meeldejäanud teksti ja imestamist selle kohal. Seal algas, sinna lõpeb minu tekstimõistmine —

õigemini, seal algas mõistatahtmisest loobumine. Erinevalt koolis õpetatust: et igal tekstil on mõte, mida on võimalik seletada, lahti mõtestada. Viidingu tekstidega on teisiti. Kunagi pole olnud sedavõrd tähtis see, mida oli mõeldud, kui see, mida on öeldud. Aga see ei pruugigi selguda kohe, see on jäänud ikka ootama oma hetke, et siis mälu põhjast kerkinuna riimuda selle hetkega. Ja nii saab tähenduse hetk, mitte rida. Read on omasoodu. Nii on võimatu seletada mis tahes sõna lahti mingis muus kontekstis peale isikliku hingamise.

Luuletajad lahkuvad. Põgenevad kehtinud keelest. Ainult et me ei taha seda märgata, ei taha sellest teada. Kui ka luuletaja otsesõnu ütleb, et ta ei taha enam kuuluda selle rahva sekka, et tal on siin hirm — siis ikka püüaksime seda kuidagi mahendada, väita, et see oli kogemata või juhuslikult nii öeldud. Ja sinu jutust otsitakse kõike, kuid ikka muud kui seda mis seal sees.

Või millal on prohvetid heade sõnumitega tulnud.

Iseküsimus on, kas nad mingitki lootust jätavad, kas mingitki meelesparandusteed näitavad.

Eesti luule nii nagu kogu kirjandus töötab saada muuks — nagu Õnnepalu 1995. aastal on korduvalt kirjutanud kirjanduse kui institutsiooni lagunemisest, võimu mahapanemisest, pihustumisest. Kirjandus on muutumas varjatuks, kättesaamatuks, jälitamatuks. Kirjandus on põranda alla minemas. Ja sellest, mis asju ta seal ajab, ei saa me enam teada.

Hirm on, kui luuletaja, noor ja andekas, kurjas mustas kuues õelalt ühmab: sõnad on saamatute eneseteostus, võtab oma ammu, ja läheb. Sõnade maailmast välja.

esti proosa on just nii suur või nii väike, et võimaldab kirjutada proosaülevaadet. Heal juhul teha neid isegi mitu, Tallinna ja Tartu oma või „Loomingu“ ja „Vikerkaare“ oma.

Kui Eesti Kirjanduse Seltsi mullusel ülevaatekoosolekul oli Epp Annus proosavaatluse lõpetanud, küsis Jüri Ehlvest, millist meetodit ettekandja kasutas. Küsimus, mis nutika ja tasakaaluka ettekande järel mõjus tött-öelda norivalt, ei olnud ilmselt sellisena mõeldud. Küllap vaidlustas küsija pigem kirjanduse hindamise maitseotsuse põhjal, aastaülevaate kui seesuguse, ülevaate tegija hindaja rolli astunud reeturina, mitte kui konkreetse esineja. Sest kirjelda aasta jooksul ilmunud teoseid kuidas oskad, võrdle kodumaist kirjandust rakuga maailmakirjanduse organismis (Epp Annus), olümpiaga, mänguväljakuga või millega tahes, teoste ja kirjanike jagamisest teatud tunnuste põhjal, määratlustest ja hinnangutest on raske mööda pääseda. Ajalooline, poeetiline, värske, ajaviiteline, huvitav, postmodernistlik jne. — ikka on tegemist hinnanguga. Meetodi(te) valdamine, isegi usk selle valdamise vajalikkusse on eesti kirjandusega tegelejail tõepoolest enamasti nõrk. Olgu peale selle põhjused liiga pikas teada-tuntud ainuõige meetodi valitsemise ajas. Muidugi on meetod XX sajandi lõpul nii kunstis kui ka teaduses see võlukepike, mille õige kasutamine otsustab üsna palju.

Jüri Ehlvest leiab („Kultuurileht“ 24. IV 1995), et eesti arvustuses valitsevad valdavalt 70-ndad aastad. Tegeldakse ikka veel tegelase karakteriga või isegi koondportreedega, kirjanduskriitika ning -teadus sarnanevad religioosse müstikaga ning J. Ehlvest — hüüdjä hää kõrbes — räägib sellest, et eesti kultuur võiks vajada õpetust, kuidas mingit teksti lugeda. Kuidas saada kätte see, mis tekstis tõepoolest on, ja kuidas seostub tekst lugeja lakkamatu tekstiga, mõtlemise või sisekõnega ning kuidas ta võiks lugejale (konkreetsel juhul J. Ehlvestile) korda minna. J. Ehlvest pakub novelli või romaani tüüpi teksti mõistmiseks võimaluse leida sealt mingi figuur või nipp, mis ei ole väljaspool, vaid sisaldub temas endas. Seega osutab Ehlvest ühtaegu uskriitikale, strukturalistlikele meetoditele, narratoloogiale ja lõpuks isegi retseptsiiooniestetikale. Asi ei ole ju ühes küsijas, vaid vana probleemi taastõstatamises. Kirjandusliku teksti hindamine aga on nii kirjanduse kui ka lugeja põhiküsimus.

XX sajandi teine pool püüdleb suurema tolerantsi poole, kuid, kummaline küll, sageli toob see kaasa kirjandusteadlase ja tavalugeja järjest suurema kaugenemise teineteisest. Teose retseptsiiooni olemuslikud elemendid on teos, selle vastuvõtja ja lugeja ootushorisont ehk kommunikatsiooniolukord. Uurija

seisab selles lapidaarses skeemis lugejast pisut kõrval ning tal on oma ootushorison.

Aasta kui tingliku ajalõigu jooksul ilmunud kirjandus on juhuslik teostekogum. Aastaülevaade on žanrina olnud peaaegu iseseisev, mingi (valik)inventuuri kommenteeritud nimestik, valdavalt konservatiivne, traditsiooniline, kirjutajakeskne, kuid kõigele vaatamata tuleviku vaatekohalt tänuväärne ja vajalik informatsiooniallikas. Ülevaate kirjutaja on enamasti see haruldane lugeja, kes on kohusetundest tutvunud kogu aasta proosaga. See ongi tema impressioonide õigustus.

Läinud aasta jooksul on tähele pandud, et eesti kirjandus ei ole kuigi oluline, ei ulatu keskmesse, on ühiskonna tähelepanust palju kaotanud ja omaette jäetud. Põhjuselegi on meie tärkavas turumajanduses osutatud ja see on lihtne: kirjanduses liigub vähe raha. Elevus, mis valitseb kunstigaleriide ja näitusesaalide, üksiküritajate ja rühmituste ümber, lahvatub kirjanduse puhul suunamata ja juhuslikult. Eri kunstiliikide retseptiooni on omavahel problemaatiline võrrelda. Kas kogub mõni üleskiidetud näitus suurema hulga vaatajaid kui mõni algupärane teos lugejaid ning kuidas jaotub see ring geograafiliselt, vanuseliselt ja sooliselt?

Raamatuturg on Eestis igatahes rikkalik ja väärtkirjandust seal enneolematult palju. Seega mõjutab eesti kirjanduse vastuvõttu praegu kõige rohkem tema koht täiesti muutunud raamatuturul ning sellest tulenev varasemast suurem oht jääda marginaalseks või hoopis märkamatuks.

Kaupluselettide järgi otsustades ja kirjastuste arvule mõeldes on selge, et raha liigub ka raamatumaailmas. Iseasi, et eesti kirjandust see oluliselt ei mõjuta, sest eesti kirjanik ei ole tavaliselt kaubamärk. Ja kui ongi, siis ei ilmne see alati veel raamatu välimuses ja hinnas. Mis ei näita muud kui kirjastuste ebaprofessionaalsust. Erandeid on mõistagi igal pool: „Vagabund“, „Tuum“, „Ilmaa“, „Eesti mõtteloo“ sari (mille editsiooniline külg ei vasta enamasti kavatsuse suurejoonelisusele), üks „Varraku“ tõlkesari.

Muidugi hakkab meilgi kujunema praktika, et kirjanikul on oma kirjastus ja nende kaubamärgid on seotud. Autsaiderid kirjastavad ise. Kaunis keeruline on saada kokku nimekiri aasta proosaraamatutest: ilukirjanduslik proosa, mälestused ja mõned ebamäärases žanris teosed (kas ja kui see on kirjandus, siis kelle jaoks?). Traditsiooniliselt on osa 1995. aasta raamatuid ilmunud 1996. aasta algul. Loetellu on lisatud E. Vetemaa 1994 ilmunud „Risti rahvas“, mis jõudis kauplustesse tegelikult alles millalgi 1995. a. I ja II kvartali piiril.

Ave Alavainu. Prügimägi. Faatum.
 Viljo Anslan. Siniste põldude orjad.
 Jaan Ellen. Kuhu kõik nad jäid?
 Artur Erich. Pärast äikest. Eesti Raamat.
 Karl August Hindrey. Aovalged aknad. Virgela.
 Teet Kallas. Jää hüvasti, mr. Shakespeare. Kupar.
 Jaan Kaplinski. Jää ja Titanic. LR, Perioodika.
 Arno Kasemaa. Rannamännid II. Olion.
 Arno Kasemaa. Oli see armastus. Eesti Raamat.

- Heino Kiik. Murrang (Aasta 1986). Õllu.
Heino Kiik. Fataalne optimist (Aasta 1987). Õllu.
Selma Kissa. Hajunud vikerkaar. Kupar.
Andrus Kivirähk. Ivan Orava mälestused ehk Minevik kui helesinised mäed. Päevaleht, Rahva Hääl.
Jaan Kross. Mesmeri ring. Kupar.
Madis Kõiv. Kolm tamme. Studia memoriae III. Õllu.
Vello Lattik. Laul märast tumepunasest ja mustast täkust. Olion.
Kati Murutar. Abitu. Faatum.
Mihkel Mut. Üleminekuag. Kupar.
Mihkel Mut. Inglismaa päevik. Kupar.
Arvo Mõttus. Hulkuri valss.
Endel Nirk. Siin maa peal II.
Talvo Pabut. Surma suflöör. Faatum.
Juhan Paju. Lasud kodutänavas. Kupar.
Merle Pajula. Ruunimärgid. Eesti Raamat.
Robert Pajumägi. Vahtralehed lumel.
Wilhelm Palo. Kaks romanssi viiuli saatel.
Aino Pervik. Üks hele valge tuvi. Eesti Raamat.
Rein Pöder. Imelik vang. Eesti Raamat.
Ott Raun. Kuningas, kes tahtis olla narr. Eesti Raamat.
Raivo Seppo. Hüatsintsõrmus. Kupar.
Leo Sinilaid. Kümnendal sajandil.
Ville Sonn. Võõras. Elva, Marek Soonpuu.
Tarmo Teder. Kurat kargas pähe. Eesti Raamat.
Rein Tigane. Tundeline teekond.
Juhan Toomepuu. Varavalgest õhtuehani. London, Boreas Publishing House.
Eldor Traks. Valu värv on punane.
Lii Unt. Nemed on võitjad. Kupar.
Peeter Urm. Dorfi suvi. Eesti Raamat.
Arvo Uustalu. Kasside salapärase kadumine. Faatum.
Albert Uustulnd. Kui jumalad nutsid. Eesti Raamat.
Arvo Valton. Unehäired. Kupar.
Ott Varangu. Abielumehe pihtimus. Kuldsulg.
Elo Vee. Ingelheim. Eesti Raamat.
Enn Vetemaa. Risti rahvas. Kupar.
August Vilidu. Sõjavang nr. 717162. Stockholm, EMP ja Välis-Eesti.
Toomas Vint. Kojamehe naine. Varrak.
Engo Väljaots. Elamisele raisatud aeg.
Tõnu Õnnepalu. Hind. Tuum.

Tuntud autorite kõrval torkab selles nimekirjas silma mitu uut nime. Väliseesti raamatuid on tõenäoliselt ilmunud ainult kaks ja needki mälestused. Mälu, mäletamine, minevik ja selle lõpunirääkimatus on jätkuvalt teema, mis iseloomustab lõppenud aastat. 1988. aastani surutise all hoitud mälu kergitab

pärmina eesti ilu- ja ajalookirjandust ning enne seitsmekümnendaid sündinud põlvkondade kollektiivne mälu elab kindlasti veel vähemalt kümnendi — sajandi ja aastatuhande lõpuni. Vahest aitab uuesti „puhtaks leheks saada“ maagiline numbrivahetus, mis asetab kõik olnu eelmisesse sajandisse, selle keskpaika või teise poole. Minevikuteemalisi teoseid võib siduda Eldor Traksi mälestusteraamatu pealkirjaga — „Valu värv on punane“. Mälestused, ajastudokumendid ja elulood vajaksid õigupoolest omaette käsitlust, sest nende taotlused ja tase ei ole hästi võrreldavad. Nendest on oma dokumentaalsuses mõjuvamaid Jaan Elleni „Kuhu nad jäid“ II osa, mis koos 1994. aastal ilmunud I osaga esitab Võrumaa inimeste ilustamata tõsielulood. Selle kõrval asub E. Traksi nimetatud raamat. W. Palo ja R. Pajumäe raamat on suunatud mingile perekondlikule koguduseringile, sisaldades pedagoogilise õpetusivaga mälestusi. A. Mõttuse spordimehe autobiograafia oli isegi „Faatumi“ romaanivõistlusel ära märgitud, A. Vilidu sõjavangi mälestusi pakuti omal ajal Eesti Kirjanike Kooperatiivile, kuid jäid siiski trükkimata. Kõik need raamatud võivad olla kasulik või õpetlik lugemine, belletriseeritud on siiski ainult Selma Kissa mälestused. 1924. aastal sündinud hilisdebütant on oma teose algusesse kirjutanud selgituse: „Kõik sündmused selles raamatus on ka tegelikult olnud, kuid tegelaskujud on autori fantaasia, nii et igasugune sarnasus tõeliselt elanud inimestega on puhtjuhuslik.“ See on minavormis romantiline jutustus tütarlapsest, kes peab lahkuma okupeeritud Narvast, kaotab armsama ja võtab jõudumööda osa võitlusest Eesti vabaduse eest. Satub Sudeedimaale, kust jõuab Baierisse ÜRO põgenikekomitee hoole alla. „...mõtlesin nii paljule, kõigele, mis oli minust maha jäänud: oma nooruse õnnelikele päevadele, inimestele, kes mulle nii kallid olid olnud, kohtadele, mis olid saanud südamelähedasteks. Kaotada kõik see, kuna inimene armastab vabadust? Kas oli see kõik seda väärt olnud?“ (Lk. 214—215.) Muidugi on S. Kissa teos lektüür XIX sajandi kasvatuslega tütarlastele. Praegu USA-s elava autori puhtsüdamlikkus ja pretensioonitus mõjub liigutavalt, nagu usaldataks lugejale vana armastuskiri või loetaks ette „Looduse“ kuldraamatut“.

Üsna samal viisil kui Selma Kissa (kõik sündmused on tegelikkuses olnud, kuid tegelaskujud fantaasia vili) iseloomustab „Mesmeri ringi“ Jaan Kross: „romaniseeritud memuaarid nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan“. Ka aeg, mida käsitletakse, on seesama. Mõistagi on kirjaniku professionaalsus ja sündmuste mõtestamine siin hoopis teisest klassist. Kust algab fiktsioon, provotseerib Jaan Kross. Kas loob fiktsiooni EÜS-i nimetamine „Amicuseks“? Mõne küllalt läbipaistva ajaloolise tegelase esitamine kirjandusliku (fiktiivse) kujuna ja teiste, veelgi episoodilisemate esinemine oma pärisnime all? Kas on Tartu ja Tartu topograafia — aga mitte ainult kitsalt Tartu, vaid Eesti topograafia —, tõelised sündmused ja inimesed vaid lava, millel suurema üldistuse või lihtsalt tegevusvabaduse pärast liiguvad kirjaniku loodud tegelaskujud? Ja millisena näeks seda lava ja neid näitlejaid saksa, inglise või soome lugeja, kellele EÜS-i või teisi reaale enamasti olemas ei ole? Ka eesti lugeja, kellel seost ei teki (kui seesugune muidugi selle raamatu kätte võtab)? Nimi on ainult märk, loeb vaid see, mida selle märgiga tähistatakse, mis vaim see on, mis ajas ja ajaloos liigub ja millest see ajaloolavastus räägib. On kõrvaline

küsimus, kuivõrd panoraam koosneb *fiction*'ist ja *non-fiction*'ist. Olgu see küll asjassepühendatuile huvipakkuv.

„Mesmeri ring“ on romaniseeritud memuaarid üsna samasugusel määral kui „Wikmani poisidki“. Teoseid ühendab nende peategelane Jaak Sirkel ning ajastu vaimu rekonstrueerimine. Kross näitab lugejaile veel kord, mis toimus, ent enamgi, kuidas seda läbi elati. Ajaloo ja kultuuriloo keskmesse toomisele puhtilukirjandusliku fabuleerimise ees osutab ka „Väljakaevamiste“ ja mitmete novellide ühise tegelase Peeter Mirgi asendamine Jaak Sirkliga. Meie ajaloo ühe kõige valusama perioodi hinguse tabamine tollel ajal kujunenud põlvkonna maailmapildi kaudu täidab kindlasti paljude lugejate ootused. Krossi talendi austajad leiavad mitmest varasemast romaanist tuttavad ja endise osavusega laotud ehituskivid, taas on kahe mehe vahel ka peibutav naine. Kui „Mesmeri ringist“ ei saa kogu rahva romaani, siis samal põhjusel, miks Wikmani poisid ei tähenda meile päris seda mis Paunvere poisid. Mitte kõik Paunvere poisid, need õpetaja Lauri ja Julk–Jüri kasvandikud, ei oleks mahtunud läbi Wikmani kooli sõela. Meie kollektiivses teadvuses saavad „Wikmani poisid“ ja „Mesmeri ring“ ilmselt suurema märgilise tähenduse kui teised selle aja kirjanduslikud käsitlused. Kindlasti rohkem kui B. Kangro hoopis modernistlikumas võtmes Tartu sari, mis räägib ju peaaegu sama põlvkonna kujunemisest ja purustamisest. Jaan Kross kõneleb eesti rahvusliku intelligentsi ühe põlvkonna saatusest. Ajaloolisest tragöödiast, ajaloo ironiast, ajaloo kiretusest. Kas see põlvkonnanaegemus juhib resignatsioonile või selginemisele? „Väljakaevamised“ ei olnud punkt, punkt ei ole ka „Wikmani poisid“ lõpetav klassikaaslaste kohtumine ega „Mesmeri ringi“ Jaak Sirkli tagasivaatehok Stockholmis 1969. aastal. (Kuiigi kõigi nende teoste lõpp sisaldab teatud puanti.) Punkti me alles ootame.

Endel Nirk kirjutab rohkem kui ainult ühe generatsiooni lugu. „Siin maa peal“ käsitleb eestlas(t)e saatust rahvusriigi sünni ja huku kaudu, alustades esimeses köites Esimese maailmasõja eelõhtust ja jõudes teise osa lõpuks 1968. aastasse (III osa katkendeid oli 1995. aasta „Loomingus“). „Siin maa peal“ II osa tundeline raskuspunkt asub samas saatuslikus ajaperioodis 1940–1945. Romaan koosneb kahest kontrastsest jaost. Esimene jutustab ühe Valgamaa küla kaotustest kahe okupatsiooni ajal, mil inimelu hinnaks oli kuul või mürsk, pealekaebaja sõna või lausa juhus. Järele jäävad suitsevad varemed. Jutustuse vaoshoituses on salajast kirge, kaua vaikinu ikka veel meeletlikku küsimust maailmale: mille eest ometi? mida te tegite, inimesed! Romaani teine pool on kiretuvõitu minavormis jutustus, pakkudes ühe ellujäänu rõõmutuid mälestusi. Annus Põrk lõpetab sõjajärgse Tartu ülikooli ajaloo-osakonna, kaitseb kandidaadikraadigi ajastunõuetele vastaval konjunktuursel teemal, kuid siis tuleb vaimse ärapööramise hetk, voolujoonelise tee vabatahtlik katkestamine ja virelemine ausa tagasihoidliku arhiivitöötajana. Analoogiliselt Jaan Krossiga on Endel Nirgil läbisegi reaalsed sündmused ja tegelased ning väljamõeldud tegelased ühes nende isiklike probleemidega. E. Nirgi romaanist võib leida üsna palju verbaalset arveteklaarimist minevikuga (näiteks lk. 211). „Eht parteisekretäri roll on muidugi hoopis rafineeritum ja ma ütleksin isegi spirituaalsem: ei plaanitse ta ju sinu kallal isiklikku füüsilist pederastiat, vaid

vaimset, ja selle eest siis ka grupiviisilist, permanentset ning totaalset.“ Registreeritakse silmakirjalikkust ja lauslollusi ning halli argipäeva valet. Annus Põrk tunneb end lüüasaanu positsioonil, ta on oma sisepagenduse ise valinud, kuid ei suuda oma valikuvõimaluste vähesust unustada. Ta hingel on tema põlvkonnale tasumata arved. Nii on temagi üks nendest, kelle peale Mihkel Mutk (vt. „Inglismaa päevik“) järgmise generatsiooni formaalse üldistusega mõtleb:

„Bussis kanduvad mõtted Eestile. Nukraks teeb, et terved põlvkonnad peavad praegugi jääma ajaloorataste vahele. Nad lihtviisi jäetakse oma elulistest šanssidest ilma, ja mis eriti kohutav — keegi pole otseselt süüdi, see on ajalooline paratamatus.“ (Lk. 44–45.)

Mälu ja ajalugu koputavad seega peaaegu iga üle kolmekümnese eestlase südametunnistusele. Maailm ei jaks meid kuulda, meie lugu aga on ikka veel rääkimata. Muidugi võib seda lugu ka hoopis teisel moel esitada. Kodutehtud seiklusjutud maalt ja merelt ammutavad Eesti pöördelistest aastatest sama lõppematult, kui nõukogude filmikunst sõjasündmuse ekspluateerides. Siin võib nimetada A. Kasemaa „Rannamännid“ II, A. Uustulndi „Kui jumalad nutsid“, ka Juhan Paju metsavennalugu „Sünnipäev“ kolme põnevusjuttu sisaldavast raamatust „Lasud kodutänavas“.

Pikk hüvastijätt minevikuga vajas ilmselt juba ammu võõrandumist absurdi kaudu, nii nagu kõik sõjadraamad ja –tragöödiad on enda kõrvale vajanud sõdurikomöödiat, mõne vahva sõjamehe pajatusi. See vahva sõdur vabadusvõitluse väljal on Ivan Orav. Temagi mälestused algavad saatuslikust 1939. aastast, millal võisid „ühel hommikul paljud varased jalutajad näha suurt linnuparve, mis oli moodustanud taevasse sõna „Brežnev“.“ Selles lauses on kindlasti nipp, kuid „Ivan Orava mälestuste“ laused on analoogilisi nippe pilgeni ja lausa üle ääre täis. Absurd, grotesk ja mäng klišeeliku mõtlemisega on võrreldavad Priit Pärna filmikeelega. Eesti Vabariigi, nõukogude perioodi ja uue iseseisvusaja klišeed segunevad manglevalt, kolm keelt sulavad ühte lugeja vastuvõtuvõime piiril. Hiidföljeton algus on sädelevam kui tühimuse märke reetev lõpupool, tekst kindlasti rikkam kui televersioon, mis eri keeletasandite värvirikkust ei saagi vist tabada. Andrus Kivirähki andes on oskarsulilikkude pajatuse spontaansust, kuid ta hüperboolid on peadpööravamad ja jämekoomilisemad. Meetod iseenesest ei ole uus, sära sellele annab fantaasia tulevärk, mis groteskseile pöörasustele vaatamata ei libastu ometi vulgaarseks ja kõigile sildikleepimistele vaatamata ei kleebi päriselt ühtegi silti, ei ole õel. See on uue põlvkonna eelis.

Suure sõltumatuna tegeleb mälu ja minevikuga Madis Kõiv. „Kolm tamme“ on „Studia memoriae“ III osa. Madis Kõivu meetodi või teksti — aga tema puhul on see peaaegu üks ja sama — kirjeldamine oleks tautoloogia. Mäletamine on nende mineviku-uuringute tagasiulatav jõud. Asjad ja olukorrad „lõövad hõõguma“, selle hõõgumise sõnastamine on Kõivu tekst. See on lõputu lähenemine, minek „tähestusest hõõguvamate tähestusteni“, sisenemine, sest mälu pildid on nähtud seestpoolt, mäletaja poolt. Olgu teemaks Valga, olgu ajaks aegade voolamine üksteisesse, kestev sügis, lõputu pildi sisse minek.

Niiis ei saa eestlane vabaks minevikust, sest minevikuta ta lahustuks ja

lakkaks olemast. Kaasaja teemadel kirjutamine ei ütle iseenesest midagi teoste kohta. Kaasajast on nii Tõnu Õnnepalu „Hind“ kui ka Ott Varangu „Abielumehe pihtimus“. Esimene vaatleb inimese eksistentsiaalseid probleeme, teine tänapäeva pensionäride rahamuresid. Üks on nn. süvakirjandus, teine puhtalt ajaviiteline.

„Hind“ on romaan, mille puhul ootushorisont pärast „Piiririigi“ tormilist edu oli eriti kõrgel. Eduka debüüdi järel on raske kirjutada lugejale pettumust valmistamata. Tõnu Õnnepalul see õnnestus (vahest nimemuutuse tõttu?). „Piiririik“ tegeles idaeurooplase ja Euroopa suhtega, „Hind“ vaatleb indiviidi ja maailma suhet. Peategelase Joonatani olulisim küsimus on, kas haigus on temas või maailmas. See on hamletlik küsimus, ja samamoodi, mitte ainult lacanlikult, vaid ka hamletlikult saab vaadelda küsimust teisest, kohustust olla teine, igatsust teise järele, ka teispoolsuse puudutust. Mis on Õnnepalu tegelase tõeline hääl? Mis on teesklus, kuidas peab olema, „kui ta ei saa käia liha teed, kui ta ei tunne vaimu teed“? Joonatan ei suuda maailma omada ega vallutada, ei suuda „destilleerida säravamat maailma“ ega maailmast vaba olla. Seega jääb üle maailm, ühiskond, riik reeta, põgeneda, välja astuda.

„Hind“ on täis nippe, võtmelauseid, kardinaid. Nippe ei pruugi seega olla ainult üks, üks võib juhtida järgmisele ja nii edasi. Kriitika on juba osutanud „Hinna“ Joonatani nime vaevale, otsinud Joonatani nime intertekstuaalseid seoseid eesti kirjanduses ja leidnud kõigepealt Bernard Kangro Joonatani trilooogia („Joonatan, kadunud veli“, 1971, „Õo astmes x“, 1971 ja „Puu saarel on alles“, 1973). Kangro kadunud veli Joonatani kaotatud hingepide on muidugi kodumaa, kuid iseenast otsib ka tema. Joonatani ja kodumaa suhte kaudu „Hinnale“ lähenedes kuulub tõepoolest just Kangrole see kadunud tekst, millele Õnnepalu enda oma kirjutab, nagu on osutanud Toomas Liiv. Kuid Joonatani nime vaevale viidates olen juba vihjanud ka Ene Mihkelsoni „Nime vaevale“ ja Mihkelsoni Joonatani–Jooni kujundile. Mihkelsoni Joonatan on õpetaja, kes Joonana on valaskala kõhus. Valaskala tähendust ei ole raske taibata, sest Mihkelson tegeleb aja ja ajalooaga. Õnnepalu Joonatani jaoks aeg ühes ajalooaga ja riik samastuvad. Neist saab maailm.

Mihkelsoni, Kangro ja Krossi tegelased on seotud minevikuga. Minevik on vaev või lahtiharutamata sõlm, mis ei lase kergeteks ja vabaks saada. Idaeurooplase alaväärsusena ulatub minevikku ka „Piiririik“, kuid „Hinna“ Joonatan ei tegele enam maailmas süüid otsides maailma minevikuga. Või siiski? Kui painaja on liha tee, mis hämustab vaimu teed, siis liha ja vaimu vastandusele on rajatud kogu Euroopa kristlik kultuur, kristlik minevikupagas, milles iga vabanemine ja võit on samuti kaotus või hind. Nii vabanetakse mällu ulatuvast ajaloo painest, et langeda olemise vaeva üleüldse.

Hoopis ühemõttelisemalt on liha ja vaimu võitlus teemaks Toomas Vindi „Kojamehe naises“, mille postpuberteetikut tegelane on paanikas, sest instinktid varjutavad mõistuse ja ründavad raevukalt respektieritud tabusid. Ka Vindi kangelane jälitab teist: „Ma mõtlen, et sellest hetkest peale, kui mu vanemad otsustasid mind viieaastaselt kooli panna, sai alguse selle teise elu, kes ma ise ei ole...“ (Lk. 24.) Romaani tegevusaeg on täpselt fikseeritud ja selle aja neutraalne vihjeline juuresolek pingestab teost. Antakse mõista, et kodu oma

väikekodanlike väärtushinnangute ja sotsialistliku edasipüüdlikkusega varjutas iseenda hädadega üksijäetud nooruki elu ja teravdas ta seksuaalprobleeme. Pealkiri „Kojamehe naine“ viitab madalale, sellele, „millest avalikult ei räägita“. Romaan mängib tihendatud tempos läbi rea arhetüüpseid situatsioone. Kirjanik on olustikudetailide ja meeleseisundite täpne kirjeldaja, kes oma tegelast vilunult eksponeerib. Moraalita ei saa läbi temagi — nimelt lõpupeatükis, mille tegevus toimub 15 aastat hiljem. Sest mis muu kui hinnang väljendub järelpilgus blaseerunud küünikule, kelleks on saanud kojamehe naise poolt meheks tehtu. „Nii, nüüd on pihhiisa juures käidud, patud andeks saadud, aga pihhiisa teab natuke liiga palju säärast, mida nagu iseendalegi hea meelega ei tahaks tunnistada.“ (Lk. 143.) Pihhiisa on päevik ja muidugi armas lugeja ja kriitik. Tahtmatult meenub katse aiapäkapikuga ning kiusab aimdus, et muu hulgas on kirjanik korraldanud lugejale ka väikese katse. Katse edukusele osutab see, et „Kojamehe naine“ oli üks kõige rohkem retsenseeritud teoseid. Peale mõne erandi ruttas kriitika näitama oma mõistmist ja tolerantsi. Ja miks mitte, sest Toomas Vint on kunstitegemises oskuslik, ta moraaliotsustused on ambivalentseid ja hoopis peidetumad kui Peeter Sauteril, kes nimme kirjutab sellest, „millest avalikult ei räägita“. Ma pean silmas novelli „Kõhuvalu“ („Vikerkaar“ nr. 8).

Sauter on maailmaparandaja, kes tahab ümber pöörata kõrge ja madala keeles, kes tahab poetiseerida või, õigemini, normaalsele kohale asetada sigitamise ja sünni. Ootame, millal Sauter jõuab surmani. Jaan Kaplinski on juba 60ndail kurtunud: miks kirjutatakse nii palju surma- ja tapariistadest ja nii vähe sünni omadest. Samad probleemid olid mäletatavasti ka prantsuse eksistentsialistidel ja Simone de Beauvoir on kirjutanud väga täpse, ka eesti keeles ilmunud jutustuse „Väga kerge surm“.

Jaan Kaplinski „Jää ja Titanic“ kuulub ilmselt rohkem esseistika kui proosa valda. Hea raamatu puhul pole see oluline. Kui Önnepalu tegeleb mina ja maailma vastasseisuga, siis Kaplinski püüab seda oma proosas ja luules ületada, osutades, et kõik on sama, kõik on ühes. Tärkava salati lõhn, tilluke ämblik, põhjavajunud „Titanic“, mängiv laps ja kirjutav mees. Viib kokku argipäeva ja maailmakõiksuse, laseb neil ühte voolata, minevikul olevikku, kaugel lähedasse. Ka tema tunnistab: „...ma kirjutasin ja kirjutan kõige rohkem selleks, et hakkaks kergem, et saaksin jälle elada, magada ja süüa. Võibolla tahan ma kirjutamisega ka kuskile jõuda, kuid see kuskil ei ole midagi kindlat ja olemasolevat.“ (Lk. 76.)

Eesti kaasaegse elu varjatud võimaluste teemal fantaseerib Teet Kallase „Jää hüvasti, mr. Shakespeare“. See on lõbuga loetav teos, kus šaržisse lõikub satiiri ja mõnusas följetonistlikkuses kangastub äkki ohuromaani pisut hüsteeriline vari. Teet Kallas esitab rea üsna äratuntavaid, ja enamikus üsna sõbralikke šarže eesti kirjanikest. (Vahest peaks tulevastele põlvedele talletama võtme, sest poole sajandi pärast võib olla raske mõistatada, kes on kes. Samas aitaks T. Kallase sõnajoonis ühe või teise kirjaniku maist kuju elavamalt silme ette manada.) Tabav olustikukujutus ja teatud sotsioloogiline lähenemine on Teet Kallast alati iseloomustanud. Juba „Heliseb-kõliseb“ ajast on ta ka vaimukas fantasöör. Kui Eesti kultuuripoliitikasse stoilise rahuga suhtuda, võib „Jää hüvasti, mr. Shakespeare“i“ nautida võrreldavalt Astrid Reinla kodaniku-

lugudega. Pealegi on romaanil leidlik ja puänteeritud kompositsioon.

Läbinisti tänapäevas, näiteks möödunud suves on ka Lii Undi „Nemad on võitjad“. Seesuguseid romaane nimetati vanasti suvitusromaanideks. Selle žanri tugevuse tagavad karakterid ja olustiku kujutamise oskus. Lii Unt saab mõlemaga hakkama, kuid Hindreyl tuli see omal ajal pisut paremini välja. Enne seda oli ta muidugi juba mitu raamatut kirjutanud.

Aino Perviku „Üks hele valge tuvi“ on romaan nõukogude ajal toimunud reisist või tagasivaade sellele reisile. Ka Pervik püüab puändiga lõpetada, kuid otsad jäävad siiski lahti. Sõidul Ungarisse ja tookord veel õitsvasse Jugoslaaviasse painab reisiseltskonda küsimus, kes on grupi nuhk. See on teose süžee, intriig, probleem. Peategelase unenäod osutavad kujundite semantika avardamisele. Muidu on jutustus ilma selle salapäraga, teispoolse varjuta, millega A. Perviku vahepealsed novellikogud mängisid. Unenägusid kasutas teksti organiseerimise võttena Ene Mihkelson „Nime vaevas“ ja tundub, et mõnigi autor on proovinud käia selle romaani juures õpireisil. Mida kõike Mihkelsonilt õppida, ei ole kriitika seni analüüsinud. Eks igaüks nopi, mida oskab. A. Pervik toob niisiis kirjandusse nuhihirmu kui sotsialistliku fenomeni. Kadunud ühiskonna valet ja silmakirjalikkust kujutatakse siiski pigem olustikuliselt kui jõuliste kujundite kaudu.

Lineaarne KGB nuhi ülestunnistus on Ville Sonni „Võõras“, piiratud ja lihtsameelse Martin Võõrase eneseõigustuslik pihtimus. Kuidas mind värvati, miks ma nõustusin, mis ma tegin. Ja järeldus: „Aga kui ma teatan vabadusvõitlejatele oma julgeolekutööst ja palun leida jõukohast tööd vabadusvõitluses. Kui ma kaitseliitlasena võitlen Eesti iseseisvuse eest, saan surma või haavata, siis on see ju kahtlemata lunastus.“ (Lk. 86.) Autori ja peategelase vaatepunkt kattuvad, haiguslugu on aimatav, kunsti ei sünni.

Mihkel Muti „Üleminekuage“ eksponeerib autori tugevaid ja vähem tugevaid külgi ühtviisi. Siin on vaimukaid novelle ja vaimukaid, aga kerglasevõitu, anekdootlikke või följetonistlikke lugusid. Kõigele vaatamata (või just seetõttu) on Muti juturaamatut mõnusam lugeda kui Arvo Valtoni (neo?)realistlike ja kahtlemata õpetlike karakternovellide kogu „Unehäired“, mis meenutab ajuti pisut Arvo Mägi novellistikat. Valton ja Mutt kirjutavad meelsasti naistest, sageli üksikutest. Valton kirjeldab situatsiooni pikemalt-laiemalt, Mutt kontsentreerub rohkem valitud detailidele ja toob situatsioonikoomika või tragikoomika nobedamini esile. Kumbki ei armasta moraliseerida. Mõlemad on mõõdukalt ühiskonnakriitilised, Valton kriitilisem ja jahedam, ilma Muti hasardita. Valtoni koomika on edukalt toetunud absurdile, realistlikus laadis on ta veidi dotseeriv.

Kui ma söandan öelda, et nimetatutest rohkem meeldis mulle lugeda M. Muti „Inglismaa päevikut“, siis on see puht maitseotsustus, mida võiks püüda põhjendada reisipäeviku loomuliku, sujuva ja pretensioonitu esitusega, mis võtab lugeja otsekui käekõrvale ja lubab tal kõiges osaleda.

Rein Tigase „Tundeline teekond“ tegeleb agentide, värbajate, kahestunud minaga — segaselt, keerulises vormis ja raskesti taibatavate kavatsustega. Raamatu päevikulehekülgede kohta on (autori poolt?) tagakaanele tähendatud: „Ehk on nad kirjutatud selleks, et ennast õigustada ja sõbrale solki krae vahele kallata.“ Ning loodetud, et siirus on vabandus. Kuid mille vabandus?

Selle kõrval on Arvo Uustalu „Kasside salapärane kadumine“ („Faatumi“ romaaniivõistluse II auhind) hoopis kindlakäelisemalt läbi viidud sürrealistlik nägemus lähiminekust, millest julgesti eksponeeritakse igasugust solki. „Realismi oskab igaüks kirja panna [---], aga proovige midagi välja mõelda, rüvetatud pinnalt õhku tõusta ja alles seal lämbuda.“ (Lk. 157.) Minategelasel on „sõjaväest krooniline angiin ja surmav mädanik veres ning mitte ainult veres“. See ei lasegi tal õhku tõusta, ta lämbub kesk kusipükse, kanalisatsiooniuuke, prügimägesid, hullumaju, debiilikuid ja pätte, lohutades end, et on haiglane inimene või selliseks tehtud. Seega taotleb olla ühiskonnakriitiline. Teda painab tunne, et kõik on juba olnud. Tema jaoks pole vahet, kas pätt on miilits või politseinik, kas solgiauk on kadunud või teisev riik, kangelane ületab pidevalt „sitareast moodustunud takistusriba“ (lk. 149). Muide on kangelane kirjanik, kes kirjutab teost prussakatest. Ta arvab, et ühiskond ei respekteeeri teda vääriiselt.

Prügemägi Ave Alavainu „Prügemäes“ on Uustalu prügemäe kõrval armas ja poeetiline paik, kus viinalembesed provintsi-intelligendid end vabalt tunnevad ja maailma asjadele asjade maailmast rippumatu pilgu heidavad.

Uustalu universaalse eituse taustal on Alavainu jäägitult elujaatav ja reipalt lobisev. Teos sai „Faatumi“ romaaniivõistlusel tagasihoidlikult ära märgitud.

Taotluselt kuulubki Alavainu „Prügemägi“ salgamatult ajaviitekirjandusse. See sõna on meil põhjusest hinnanguline ja seotud eelarvamusega, nagu seisaks ajaviitekirjandus nn. päris kirjandusest väljaspool. Piiriala ajaviitekirjanduse ja J. Krossi, E. Mihkelsoni või T. Önnepalu teoste vahel on avar, piirid hajuvad. Ajaviitekirjanduse kirjutamine eeldab head žanritunnetust, professionaalsust ja võib anda kirjaniku teostele väga tugeva kaubamärgi. Laad nõuab olustikutäpsust ja näiteks Teet Kallast võib enamasti tulemuslikult just ajaviitekirjanikuna vaadelda.

Kaubamärgi väljatöötamisega tegeleb edukalt Kati Murutar. „Naisena sündinud“ oli selles suunas kobav katse, milleks valitud mitte kõige paremini läbi mõeldud vahendid. „Abitu“ on märksa väljapeetum, kuid pisut üle usutatavuse piiride. Olustik, usutatavus, individuaalsus ja romantika on mõned ajaviitekirjanduse atribuudid. Seksuaalelu räige ekspluateerimine kuulub mujale, näiteks sekspoodi. Või esitatakse väga oskusliku psühholoogilise lahtiriietamise kaudu.

1995. aasta paeluvaim ajaviiteromaan on konkurentsilt Vello Lattiku „Laul märast tumepunasest ja mustast täkust“. Selles on põnevust, tugevaid tundeid, kaasajaprobleemide halisemata esitamist ja kuritegusid. Intrüügi ei kanna siiski mõrvad, vaid armastus. Tapmist esitatakse loomuliku omakohtuaktina. Traditsiooniline ajaviiteromaan suhtub kuritegudesse tavaliselt õiguslikumalt, kuid Lattik on ikka silma paistnud isikupärase sotsiaalse analüüsiga. Kõnesolevas teoses pakub ta hädalistele mitu julget retsepti. Tegevus on dünaamiline, esitatud vaheldumisi jutustaja ja emma-kumma peategelase positsioonilt. Lattik on julgelt sisenenud turumajandusse.

Lattiku kriminaalsete sugemetega romaani kõrval on žanripuhtad kriminaaljutud ilmunud J. Pajult, M. Pajulalt, T. Pabutilt. Oskuslikem neist on J. Paju.

Ajaviitelised taotlused kannavad ka Viljo Anslani marinistikakogumikku „Siniste põldude orjad“, milles tavapärasest nõukogude publitsistikast vürtsikamaid olukirjeldusi nõukogude meremeeste elust. Artur Erichi „Pärast äikest“ kuulub olustikulisse, n.-ö. tõsielulisse ajaviitekirjandusse.

Peeter Urm on kirjanik, kes valdab traditsioonilist jutustavat pikka proosat, armastab kirjutada tugevatest karakteritest. Huvitavam sellest, kuidas ta kirjutab, on see, millest ta kirjutab. „Dorfi suvi“ räägib armastusest ja suvest maalilisel saarel. Sellel laadil on jätkuvalt nõudlust lugejate seas.

R. Seppo õudusjutud on žanritunnustega raamat. L. Sinilaidi raamatukese kohta on seda raske öelda. Kuuluks nagu algelise ulme hulka. Engo Väljaotsa labaselt madalas üllitises on kunstitaotluslik ainult pealkiri. Kui kunsti teeb näitusesaal, võib-olla teeb kirjanduse ükskõik mille panemine kaante vahele?

Tavaliselt alustatakse aastainventuuri tippudest ja lõpetatakse sõnatu kokkuleppe alusel hierarhias kõige madalamatega. Lõpp kaob olematusesse.

Et inventuur ei lõpeks seebikarpide ja tikutopsidega, jätkem lõppu mõned teosed, mis ilmestavad omal moel eelmise aasta eesti proosat ja — kõik väga erinevad — on autorite loomingus olulisel kohal.

Heino Küge päevikuid ei ole seni mainitud, kuid neist ei saa vaikides mööda minna. Tegemist on suure projekti eelviimaste osadega. Päevikud, mälestused, kirjad on ajaloo elav kroonika. Mida rohkem, mida omanäolisemaid on võimalik avaldada, seda rikkam on ajaloo- ja kultuuridokumentide valik. Merle Karusoo rääkis möödunud aastal unistusest anda trükis välja kõik eesti päevikud nii eesti kui ka inglise keeles, et olla rahvusena maailmale avatud. Idee on paeluv isegi siis, kui paratamatult saaks välja anda ainult valikugi.

Enn Vetemaa „Risti rahvas“ käsitleb Jüriöö ülestõusu. Vähem siiski ülestõusu, mida selle romaani järgi õieti ei toimunudki, küll aga XIV sajandi Eestit kui inimliku komöödia teatrilava. Vetemaa suhet ajalosse iseloomustab iroonia. Ta ei reprodutseeri ajaloolist keskkonda — vähemalt ei püüa ta seda eriti detailtruult teha —, ei esita ajaloolist kostüümidraamat. Küll on ta autorihoiakus analogiseerimislusti. Tegelaste iseloomudes domineerivad teatud põhilised loomuomadused: usalduslikkus, teadmisharu, inimtunnetuse piiridele püüdlemine (Tanel) või kadedus, lõbujanu, ahnus, künism (Bartholomäus Hoeneke). Seega on mängus mustad ja puhtad loomused, head ja kurjad jõud. Nende vahel on suur mängumees Kuusiku Helmoldus de Zaghe. Vetemaa esitleb iga uut tegelast mõnuga, vaimukalt ja sõnaleidlikult ning unustab nad seejärel sageli oma ajaloolaval kuhugi nurka seisma. Kui kirjanik laseb oma tegelase kõnet kommenteerida hinnanguga „on mehel ikka sõnad“, siis sama võib vaimustunult öelda kirjaniku leidlike detailide ja sõnaliste avastuste kohta. Sõnalise pildi loomine on mäng omaette, milles ajaloolise töepäraga vabalt mängitakse. Kalkunid kloostrioes tõestavat Ameerika avastamist Erik Punase poolt, taimed, road, rõivad, pruugid ja tõved on just sellised, mis terviku autori jaoks värvikamaks teevad. Ajuti piilutakse tulevikku: „kus võis Tanel teada, et ligi poolsada aastat hiljem...“, või: „kui tulevikus peaks mõni Uku või Hando tema vaimusünnitisi lugema“. Irooniata pole mitmed nimedki, näiteks inkviisitor isa Boncoeur jne. Vetemaa tunneb rõõmu keskaja mängudest ja kratt Peetrus gutseb jälle, ehkki teda päris näitelavale ei lubata — nii võiks selle

kelmiromaani või ajaloorüüs tragikomöödia kokku võtta.

Rein Pöder on kirjanik, kes end kunagi oma raamatute tegelaste hulgas ei reeda, kes valib prototüübid ja aine võimalikult kaugelt ja eri kohtadest, mütoloogiast, kirjandusloost ja mujalt. „Imelikku vangi“ võiks tinglikult nimetada ajalooliseks romaaniks, kuid ajalooüldmõistet huvitab autorit ikkagi vaid tegelase käitumine. Ajaloolisteks kulissideks on 1924. aasta detsembrimäss ja Nõukogude saatkonna isoleeritud elu. Venemaalt tulnud mees, kes end päästab põgenemisega saatkonda, on omamoodi nõukogude Kaspar Hauser. Teda matnud tagasihoidlik töömees on seevastu vaba inimene. „Imelik vang“ on teos valikuvabadusest ja pakub distantseeritult kiretu, ent tasakaalukalt uuriva vaate kummagi mehe sisemaailma.

Tarmo Tederi „Kurat kargas pähe“ asetub T. Önnepalu „Hinna“ ja V. Sonni või R. Tigase teose vahele. Nii nagu Önnepalu Joonatan otsis haigust eneses või maailmas, küsib ka Tarmo Tederi romaani Larats Kannel: „Olen ma haige kala, mürgivetikas või lihtsalt hädavares ses totaalsetes umbtuisis?“ (Lk. 82.) Joonatan vastandub riigile kui ühiskondlikule regulatsioonimehhanismile üldse, Larats Kannel ei leia kohta ühes riigis — Nõukogude Eestis. „Nagu totaalsetes kummis, tasalülituse hangunud poorides lämmatasid riigiidee sund ja seadused tõelist mõttevärskust ja igasugust vabadust.“ (Lk. 61.) Ühiskond annab Laratsile väga kitsad valikuvõimalused. Ometi kuulub ta nende hulka, kes tahaksid valida ja pühenduda. Larats pühendub armastusele ja ideele, sest ta leiab mõttekaaslased dissidentide hulgast. Pühendumise tee on armutu. Larats satub vanglasse, seejärel kaotab lennuõnnetusel naise ja tütre. Ring ta ümber sulgub, on ainult eksistentsiaalne tühjus ja üks väljapääs — vabaturm. Joonataniga võrreldes ebaküps ja kultiveerimata nagu Sonni ja Tigase tegelasedki, on Larats Kannel ühiskonnas nende antipood, isegi märter. Jumal ja ühiskond panevad ta väljakujunemata isiksusele, relvitule ja väljatõugatule, liiga raske koorma. Hiibina üksi jäetud, ohverdab ta põletusaltaril iseenda.

Larats Kannel on eesti proosa esimene tõsiseltvõetav dissidentist tegelane. Ta protesti põhjused, ta hariduse puudulikkusest tulenev kobamine, naiivne õiglusejanu, tormakus ja vastu müüre minek on sümpomaatilised. „Kurat kargas pähe“ on olemuselt eksistentsiaalne kurbmäng, ühiskonna- ja saatusedraama, kuid rafineerimata, kunstiliselt puhastamata, ühetähenduslik, kuidagi juhuslik ja üksi kõigi nuhijuttude seas nagu Larats ise paljakäsi maailma kurjuse vastas. Ometi on ta kunstiliselt ebaühtlaselt struktureeritud ja sõnastatud tekstidest mõjusaim. Paraku ei kutsu pealkiri lugema.

Ott Rauna „Kuningas, kes tahtis olla narr“ on seevastu järjekindlalt struktureeritud modernistlik tekst, mis mitmesuguste arhetüüpsete situatsioonide kaudu vaatleb põhiliselt mehe-naise suhteid, nagu seda on varem teinud näiteks Arvo Valton. Nii üritab Raun jõuda oma reisiga isa-ema maailma, lõpust algusesse. See reaalne maailm, napid pildid isast-emast, on selged ja ilusad, reis iseenda ja vanemate juurde kaudu inimlike võimaluste, leidlik.

Elo Vee väike proosaraamat „Ingelheim“ sisaldab lühilugusid ja stilise kooliloo (ühiskonna mudeli?) „Ingelheim“. Elo Vee on teadlik, et proosa on sõnakunst, milles teksti organiseerimine on olulisel kohal. Ta ei taha jutustada lihtsalt lugusid, vaid tähendusrikkaid lugusid. See läheb tal enamasti korda.

Ja lõpuks kaks raamatut, mis nagu ei kuulukski eesti 1995. aasta proosasse. Ometi on nad tähenduslikud. Üks neist, K. A. Hindrey „Aovalged aknad“, on kirjutatud 1943. aastal, seisnud kirjastuses 1944. aastal ja ilmunud esmatrükis alles nüüd, 50 aastat hiljem. Sisuliselt on see 30–ndate kirjandus, formaalselt sajandilõpu esmatrükk. Niisugusena Eesti Vabariigi kirjandusliku järjepidevuse kandja. Suhe rahvuslikku ärkamisaega, millest teoses räägitakse, on teisenenud, kontekst on muutunud, kuid mitte väga palju. Hindrey romaan suhestub kõige enam ta enese lapsepõlvega, ta mälestusraamatutega, Esimese üldlaulueo aegset Tartut nähakse kõrvaltvaataja silme läbi. Sündmusele lähenetakse ja päriselt ei jõutagi keskmesse. Kas ei ole siin võrdlusvõimalusi Kõivu tekstidega? Erinevus on peamiselt selles, et Hindrey pidev lähenemine keskmeele algab kaugelt väljastpoolt, Kõivu lähenemine algab seestpoolt, sündmusele lähemalt, seda teeb osavõtja, mitte vaatleja.

1993 ilmus Stockholmis ja 1995 Eestis Helga Nõu romaan „Inimvare- sed“, millest 1993. aasta kirjandusülevaade mööda läks. Helga Nõu on eesti proosa kindlakäelisi uuendajaid. Esmatrüki puhul ilmusid Eestis mõned arvustused, kordustrükile ei juhtunud vastukajasisid märkama. Teistest väliseesti raamatute kordustrükkidest erineb Helga Nõu romaan aktuaalse dialoogi- valmiduse poolest. Teoses on olulisel kohal reetmise ja süü aegumise, unustuse teema, üksikisiku ja temale vaenuliku grupi suhted, iseenese leidmine. Ja samuti nuhi või salakuulaja avastamine, selle avastuse vajalikkus või ebaolulisus individuaalse vastutuse vaatepunktist. See on kahe vastandliku süsteemi vahelise sõja lõpu lugu, mis meenutab viimaseid Teist maailmasõda käsitlevaid romaane. Vastasseis ja vanad arved on muutumas marginaalseks. Tahaks unustada, armastada, vabaneda, kuid ei jaksa, vanad köidikud on kadunud, kuid nende jäljed on alles. Juba on väliseesti kirjandus kodueesti uudishimu jahutamiseks liiga leige, lugeja otsib enneolemata tõesid või maailma- (s. o. televisiooniserialide) tasemel ajaviidet ega pane tähele tõsiselt esitatud küsimusi.

1995. aasta proosa silmahakkavamad tendentsid olid jätkuvalt mälu ja ajalugu, kirjanduse märgatav ajaviitelisustumine, ajakirjajuttude arvu kasv. „Loomingu“ ja „Vikerkaare“ kõrval avaldasid novelle „Favoriit“, „Kultuuri- leht“, teisedki. Ajakirjandusproosal on oma spetsiifika, oma žanrinõuded. J. Ehlvesti põhjamaisest painest kantud psühhoanalüütiline proosa ei ole meelelahutuslike väljaannete jaoks. Vähemalt mitte enne, kui autor saab väga kuulsaks. Vaimukas, puänteeritud või sotsiaalselt terav ajakirjaproosa eeldab käsitöömeisterlikkust, ka maneristlikku lihvitust. Elitaarsem proosa võiks seevastu proovida lüüa kontseptualistlikkusega.

Eesti praegune proosa mõjub hajuvalt ja on keskmata, umbes nagu traditsiooniline ühepajatoit, mille põhiline komponent või etalon tundub ikka veel olevat pikk psühholoogiline romaan. Sellele lisaks euroopalikke vürte ja kaasagegsemal viisil kokku seatud komponente. Osalt päris arusaamatuid aineid, mille koht mõnes teises katlas. Ei paista rühmitusi, organiseerivaid, suunavaid, epateerivaid, väljakutsuvaid keskpunkte. Küll aga indiviide. Kui midagi on kollektiivselt või rühmiti, siis on see kirjastustes. Kas nemad vastutavadki verevahetuse eest?

MEELE KESKENDAMINE

Ü

kskõik millele ma toetun, ikka satun lõputusse ja meele side üksmeelega katkeb, mistõttu pean arvama, et tugi on segase meele kaaslane. Aga paraku on mul mõistus ja hing, mis mõlemad kisivad lõputuse poole — ning seetõttu ei saa ma kuidagi läbi toetumata. Toed on justkui kargud, mis aitavad kuristiku serva pidi edasi komberdada, seda kindlamalt, mida paremini ma suudan kasutada mõlemat karku. Ülim, mida ma suudan, on valida sedavõrd väärtuslik tugi kui võimalik.

Missugused toed on väärtuslikud, kui ma meelestun saavutama üksmeelt maailmaga? Niisugused, mis kahandavad vastuolu meeles ja suunavad mind lähemale keskteele vastandite vahel — vastuoksuslikud kütked, mis kahandavad kütkestumist. Aga kas saab ette kujutada tuge, mis kaotab iseennast? Küllap saab, nii nagu saab ette kujutada ükskõik mida! See on tugi, mis hõlmab mitu tuge — piir, mis ühendab mitu piiri, märk, mis ühendab mitu märki. Seob toed kokku ja ületab nad, sest asub teisel tasemel.

Selle ettekujutuse põhjal märkan ka teed sihi poole: tugede abil, mis asuvad kõrgema meeles seisundi tasemel, vabastan end madalama meeles seisundi tugedest. Ent kuigi märkan, ei suuda ma toimuvat seletada — sest kui tugi ületab toed, siis ületab ta ühes sellega ka iseenese ehituse ja muutub üheks toeks paljude hulgast, mis seejärel omakorda kokku seotakse ja ületatakse järgmisel tasemel asuva toe poolt. Ning nii juhtub taas ja taas, lõputult.

Iga teinegi seletus suubub lõputusse. Ainus pääsetee on vaadata julgelt silma kahekordsusele, mis kätkeb kõiges, mida puudutab mõistus — miski toimub meeles ja samas ka meelt vaatlevas meeles —, ning tunnistada: ma vabanen tugedest, kui ületan nad järjest ja korraga. Mis on niisama meelevaldne kirjeldus kui kirjeldus meeles seisundi olemasolust. Kuid just niiviisi keskendub meel ja ma lähenen keskteele.

Järjest ületan toed, mis hoiavad mind ühe kindla tunde küljes, olgu see siis kas naer, nutt, viha, iha või mis tahes muu, mul on neid lõputu hulk. Kõigepealt kustutan oma meelesolu madalamad kihid, mis on segaste piiride räga, seejärel ka kõrgemad, selgepiirilised kihid. Kuni viimaks ületan viimased toed ja meel saab selgeks.

Korraga ületan toed, mis hoiavad mind ühe kindla taseme küljes, mis on segaste piiride räga, väljendagu seda ükskõik milline tunne, kas naer, nutt, viha, iha või mis tahes muu, kõik nad on ühesugused. Asendan nad tuge dega, mis köidavad mind selgemate piiridega meelesolu külge, väljendagu seda mistahes tunne. Kuni viimaks ületan viimased toed ja meel saab selgeks.

Seegi seletus, et meel saab selgeks, on ebatäpne, sest siis peaks leiduma ka selge meeololu, ent ikka ja jälle avastan oma meeololust läbisegi kahesuguseid tuge- sid — ühed neist tuleb ületada korraga, teised järjest —, kusjuures kõik see, mida pidasin meeoluks, osutub vaid tunnete seguks, millele olen andnud suvalise nime. Ning kui ma kiindun mõnesse tundes, mis näib eriti meeldiv ja selge, siis kinnistan veel enam toed, mis seda hoiavad, ega pääse edasi.

Enamgi: ma ei suuda lõputult hoida oma meeles ühtki tunnet, ka mitte puhtaimat rõõmu. Sest mida enam ma sellele keskendun, mida põhjalikumalt mõistus seda jälgib, seda enam see tunne kaob, muutudes märgiks mõistuses — aina täpsemaks, samas aina sisutumaks. Aga kui ma ei keskendu, vaid üksnes janunen oma tunnet, kuhjuvad tuge- de kõrvale üha uued ja uued toed, piirates meelt, kuni selgest rõõmust saab segane rõõm, mis vaheldub arusaamatul kombel kurbusega, ning mind vapustab vastandlike tunnete tulv, ma olen märkamatu- lult langenud tagasi.

Tuge- de tõttu on paratamatu, et meeololu ikka ja jälle vaheldub — kuid see, mis vaheldub, ei saa olla täiesti selge. Siiski ei tasu lasta end meeleselguse vähesusest heidutada, sest niikaua kui avaldub meeololu, saab meelt kesken- dada, ja see on igaihe võimuses. Nagu kõigel, on keskendumisel kaks külge, neist üks mõjub rohkem hingele, teine rohkem mõistusele.

Esimesel juhul otsin pidevat — sukeldun kogu hingega meeoludesse ja kustutan nõnda oma meele. Ma ei keskendu mingitele asjadele ega märkidele meeles, vaid tervikule, muutes tähendusvälja üha terviklikumaks — ning seda enam üleneb meeles seisund, kuigi ma ei pruugi seda märgata. Kui kaovad piirid, siis kaovad omadused, välised asjad, tunnused. Kuni meel rahuneb, sest kaovad vastuolud. Sel kombel saan üle halvast oma meeles: lakkan sõltumast välise maailma mõjust, mille on tinginud minu ettekujutus maailmast.

Teisel juhul otsin märgilist — vaatlen mõistuse abil meeolusid kõrvalt ja kustutan nõnda oma meele. Ma keskendun kõigele, millel on kuju, hõlmates korraga aina suurema tähendusväljaga märke. Püüan määratleda tugesid ja neist vabaneda: mõistan, et meeololu tekitavad asjad ja märgid, mis on vähe- püsivad ning üha muutuvad ja lagunevad — ja kõigest sellest tuleneb ahistus mu meeles. Et vabaneda isiklikust suhtest asjadesse, pöördun aina rohkem üksmeele poole, mis on tühi — ning kui ma tahan seda märgata, üleneb mu meeles seisund. Mida täielikumalt ma tuge- dest vabanen, seda vähem piire seab meel meeolusse, kuni rahuneb, sest ületab teadmatuse. Sel kombel loon head oma meeles: süvendan õiget meelestust.

Ent üks ei tohi varjata mu meeles teist! Kuidas saab jõuda sihile lõputult vaid piire kustutades või lõputult vaid kindlaima- id tugesid püstitades — sest kui on lõputus, siis ei leia nulli. Üks külg viitab pidevusele, teine tükeldatusele, üks viitab püsivusele, teine muutusele. Meeololu muutub pidevalt, kuid samas tükeldab mõistus meeololu seisunditeks ja tuvastab, mis on vahepeal muutunud. Hingelist ja mõistlikku keskendumist võib harjutada eraldi, ent kui ma tõesti püüan jõuda üksmeeleni, pean nad ühendama, sest meeles seisund on nende koostoime vili, tee läheb keskelt.

Tee läheb küll keskelt, kuid see on õige vaid niisuguste vastandite puhul, mis asuvad ühel ja samal tasemel, nagu mõistus ja hing või märk ja tunne. Sest ühtlasi püsib meeles ka teine, kõrgem tase, mis hõlmab need vastandid endasse ja tingib suunatuse, tehes võimalikuks ühe vastandi kasutamise teise vastu. Nagu sõnade abil õpetades kasutatakse üht märki teiste vastu, samamoodi saab kasutada üht tunnet teise vastu, näiteks meeldivat ebameeldiva vastu. Vastandus kestab seni, kuni ükskord kustuvad kõik märgid ja tunded.

Ometi, kuidas saab üks meeleolu teise vastu, kui nad on vastandipaar ja tingivad teineteise, kas ei ole see kõigest ettekujutus? Tõesti, see on ettekujutus — ent siiski väärtuslik ettekujutus, sest parandab meeleolu. Mis annab meeldiva tunde? Mitte üürrike rõõmuhoog, vaid püsivalt süvenev keskendus, mis avaldub aina suurema selgusena meeles, meeleolu jõuab üha kõrgemale tasemele. Seega on mõistlik tõsta üks tase teisest kõrgemale: ma tunnistan meeldiva meeleolu kõrgemaks kui meeleolu, mis on meeldiva ja ebameeldiva segu. Püüan saavutada meeldivat ja vabaneda ebameeldivast, kustutades viimast mõistuse abil — selgub, et mõistuse kustutusvõimes peitub ka väärtuslik joon. Aga et ebameeldiv ja meeldiv moodustavad paari, siis kustutan paratamatult mõlemad.

Tulemuseks on meelega keskendumine: ma saavutan uue taseme. Uus meeleolu ei pruugi küll olla täpselt niisugune, nagu ma ennist ette kujutasin — aga kas ma üldse oskasin midagi väärtuslikku ette kujutada? See on sama kui kaotada meelega ja maailma vastuolust segane meel ning seeläbi sulada ühte maailmaga, mis ei pruugi olla too maailm, mida meel ette kujutas, vaid midagi muud.

Õigupoolest on meel alati keskendunud, kas või vähesel määral: iga seos vastandite vahel on keskendus. Vaevalt vabanen sellest kunagi täielikult — mõtlemine on keskendamine, tegutsemine on keskendamine, kõik mu eluavaldused on keskendatud, lõppude lõpuks sisaldab keskendumist iga toiming, kui tal ei ole ka üldse tegu juurdlemisega, ja selle kaudu võib üleneda meeleseisund. Meeldivad toimingud keskendavad meelt, ebameeldivad lõhuvad. Ebatavalisel juhul võin ma jõuda keskteele ka ilma teadliku keskendumiseta, õpetuse juhtnõore kasutamata — labidaga kraavi kaevates või süües, kui üksmeelega saavutamiseks jääb puudu just see. See juhtub siis niisama tahtmatult nagu päris alguses, pärast sünnihetke, kui mu keskendunud meel muutus aina hajavamaks ja mõistlikumaks.

Ometi on juhtnõor — ehkki niisama suvaline kui meeleseisund — väärtuslik tugi, sest tõsisest õpetusest, kus vastandmärkide eraldamise ja ühendamise põhimõtted on täpselt välja töötatud, kätkeb ta endas meelega keskendamise väge. Vägi tuleb esiteks sellest, et juhtnõori abil on meelt keskendanud paljud inimesed, aidates oma kogemustega seda lihvida. Mida täpsem juhtnõor, seda vägevam on ta toime — ta on samasugune ehituskivi kui õpetuste kesksed mõisted, mis on peaaegu äärmuseni puhastatud arusaamist hägustavatest kõrvaltähendustest. Teiseks sisaldab juhtnõor seda kasutanud vägilaste väge, nii nagu mõistegi saab väge juurde, kui seda kasutades on

vägevad tulemused — sest siis ei ole ta enam pelk märk, mitte ainult kest, vaid saab avalikuks ka tema sisu.

Lõppude lõpuks on ka õpetus ise vaid märk, mis omandab sisu kasutades — ta on küll ühendanud paljud mõisted, juhised ja järgijate väe, kuid üksinda siiski vaid kest. Ent mida rohkem inimesi ja mida paremate tulemustega seda märki kasutab, seda vägevam on märk, kujundades vägeva meelestuse.

Meeleseisundi ülenemine algab sel silmapilgul, mil tekib soov ületada meelestus lõhkuda maailm asjadeks. Teisisõnu siis, kui ma meelestun ületama vastuolud ja soovin leida kooskõla maailmaga. Siiski on see vaid üürrike üksmeele hetk, mis tõuseb esile segaduse keskelt, samas variseb meel taas ahistuse kuristikku, sest ma ei oska oma seisundit hoida. Kuid nüüd ma vähemalt mõistan, mille suunas püüelda — ja kui ei peakski jõudma sihile, on juba sihi väljahüüdmine tegu, mis aitab kaasa meeleparandusele. Sest see on teadlik otsus: leidub ka midagi muud kui maine tase.

Pealegi saan sealtpeale määrata mõistlikult kindlaks oma meeleseisundi ning võrrelda seda eelmisega, mis mul oli. Kui ma võrreldes märkan, et olen tugedest vabanedes kahandanud vastuolu meeles ja asun keskteele lähemal kui seni — ja leian selle olevat hea —, siis lisab see indu aina tihedamalt seostada vastandmärke ühtseks tähendusväljaks, üha selgemaks saab maailma asjade ühtsus. Mida täielikumalt kooskõlas maailmaga ma kulgen, seda vähem on piiratud, rahutust ja tagasilööke, seda vägevam on meel ja püsivam see, mida rajan. Sihile lähenedes joonistub välja meeleseisundite tee kooskõla poole — meele keskenduse tasemete tee. Maailm, mida ma näen, muutub üha sellel teel, kuigi tegelikult ei muutu — ja sedagi ei saa ma väita.

Vägi kasvab sellest, et meel meelestub üksmeelele ja keskendub. Mida täielikumalt suudan mõista vastandite ühtsust, seda suurem on vägi meeles. Mida täielikumalt suudan kasutada kaht vastandit kui üht, seda suurem on vägi tegudes. Sest kaks vastandmärki, mis on omavahel seotud, ei lagune lõputusse — mis ei lagune lõputusse, see sisaldab väge.

Ometi, miks ma püüan leida kadunud üksmeelt maailmaga? Sest see püüdlus on omane ainult inimesele: üksmeel on inimese loomulik siht. Ning mul on kurb vaadata sääraseid, kes piirduvad läbikäidud teega ja isegi ei kavatse saavutada mõistusejärgseid meeleseisundeid. Mõnel neist on üpris vahetu ja terviklik, ometi ebamäärane ja algeline meeleolu nagu loomal või nõrgamõistuselikul, veel rohkem on sääraseid, kes arvavad, et just see asi, mida nad silme ees näevad, ongi maailm — ja ometi rebis asjalik inimene äsja tüki välja tõelisest olemasolust ning kivistas selle oma niigi kivises meeles. Häda talle, kui ta peab meelde ehitatud aja ja ruumi ristandeid tegelikkuseks, sest mida ebatäpsemad on ta meeleanndmed, seda veidramaks osutub ta tegude tagasiside. Ta on justkui pimeduses kobaja, kes takerdub igas ootamatus olukorras: kord naerab, hetk hiljem aga juba nutab asjade üle, mida arvab nägevat. Nagu kellapendel kaldub ta kord ühele, kord teisele poole, lõpetades viimaks segase ja kurnatuna. See on

inimene, kes langeb tagasi segasesse meeleseisundisse niipea, kui lakkab püü parandada meeleolu — mina ei ole ometi selline!

Aga teistsugune olen vaid siis, kui püüan saavutada kõrgemaid meeleseisundeid, seega ei ole mul sellest pääsu, kui ei taha oma elu mõttetult raisata. Märkan, et minu kõrval on ka teisi teekäijaid — õigupoolest kõik, kes ei tarvita mõistust üksnes asjalikel eesmärkidel, arvaku nad ise mida tahes. Oleme omavahel erinevad, iselaadi omadustega, ning üheskoos moodustame ringi ümber keskkoha, sest ükski meist ei ole veatu. Aga see, kelle meeleseisund on kõrgem, on keskkohale lähemal. Me tuleme igauks ise suunast keskkoha poole — ja seal ongi kesktee, mis isegi ei ole tee.

Märkan sedagi, et ka minu enda omadused moodustavad ringi, sest ükski neist ei ole veatu. Paremad omadused on keskkohale lähemal kui teised. Kui suudan ületada halvad omadused, siis tõmbub ring koomale. Kui suudan ületada kõik omadused, siis ei olegi ringi — ega ole ka kesktee enam, vaid on tühjus, mis on üksmeel.

Äkki ma mõistan, miks tundus arengukõver nii arusaadav ja miks inimesed on meelestatud tõlgendama ümbritsevat ning mõõtma asju ja nähtusi, koguni iseend just sellise kõvera abil — enamasti kõik, mida uuritakse, joonistub välja nagu kausi läbilõige. See kõver tähistab joone ja ringi kahekordsust: joon ja ring on kaks algkujundit, kõver nende ühendus. Joon sisaldab meeleolud seisundite reana ja on lähemal mõistusele, väljendades neid tugesid, mida peab ületama järjest — kui õnnestub mõni ületada, siis lõputu joon väheneb. Ring sisaldab kõik meeleolud üheskoos ja on lähemal hingele, väljendades neid tugesid, mida peab ületama korraga — kui õnnestub mõni ületada, siis lõputu ring väheneb. Joon on tee, mis viib lõputult edasi, ring on tee, mis pöörleb mööda nõiaringi — keskteele jõuan siis, kui ületan nii joone kui ringi.

Nõnda siis püüan järjest ületada tugesid, mis heidavad mind üha ühest meeleolust teise. Viimaks hakkavad vahelduma senisest selgemad meeleolud, ma tunnen, just nagu oleksin pööranud ebameeldivad meeleolud meeldivateks, korraga ületan kõik ühele tasemele kuuluvad toed ja jõuan teise meeleseisundini.

Järgnevalt kustutan ka meeldivad meeleolud, sest needki on seotud tunnetega, mis hägustavad kesktee ning tõmbavad kae meele ja maailma vahele, nüüd on nemad pendlikaare ebameeldiv pool. Seetõttu meelestun järgnevalt ületama igasuguseid meeleolusid: meel keskendub meeldivatele meeleoludele — aga kõik meeleolud on meeldivad, sest ma märkan neid just sellisena — ega eksle enam, vaid rahuneb, pendli kõikumine väheneb, mu meel märkab selgesti kesktee. Selline on kolmas meeleseisund.

Märkan, et kõiki mu seniseid toiminguid on juhtinud meele mina-põhimõte, kõik märgid, ka kõige meelepärased, olen kogunud isikliku meelestuse vahendusel. Lõpuks tuleb kõrvale heita viimane tugi ja ületada õpetus, sest seegi on kõigest meeleolu — ka kesktee-õpetus on võnkumine ümber keskkoha —, alles siis lakkab igasugune meelestus ja meel kirgastub. Maailm on mul meeles ehedal kujul ega teki tavalist meeleolu, mis oleks rõõmus

või kurb, vaid ma toimin kooskõlas maailmaga: minu meel ja maailm on üks. Üksmeel on neljas meeles seisund.

Niisiis, keskteeni jõuab see, kes ühitab oma meeles kaks vastuolulist külge — kujundena on need joon ja ring. Joone kujul saab näiteks kirjeldada seda, kuidas ma loon endale mõistliku ettekujutuse maailmast: see on masina tuimusega üksteisele järgnevate lülide rida, mis algab meele ja maailma kokkupuutest ning viib järelduse tegemiseni või mõne teise teoni. See joon on lõputu, sest viimasele lülile järgneb omakorda järgmise rea esimene lüli, kuivõrd tegu tuleneb meelestusest, meelestus viib omakorda teoni ega toimu vähimatki arengut. Ent sama hästi on see joon ka ring — nõiaring, sest midagi ei muutu, ma kõnnin ringirast.

Ometi suudavad mõned välja rabelda. Kuidas on võimalik muutus selles, mis näib täiesti ettemääratu? Seega peab mõistuse lülilise masina kõrval olema ka midagi muud, mis vabastab nõiaringist, tema vastand: pidev ja hingeline. See vastand on õppimine — juhtnõoride märkamatu toime. Kui ma järgin vägevaid juhiseid, siis kasvab meeles vägi ja ma saan maailmavaatest paremini aru. Joon muutub kõveraks, ring, mis mahutab mu meeoleu, tõmbub kokku. Kusjuures need õpingud ei ole tavalised. Sageli ei õpetata sõnadega, vaid õpetaja kallab oma õpetuse meelest meelde, ka raamatusõnad mõjuvad pigem kui meel, mis voolab meelde, ning õpetaja kehastab õpilasele üksmeele taset. Muutus tuleneb sellest, et mul on kõrvuti maise tasemega, mis koosneb järjestatud lülidest, pidevalt meeles ka üksmeele tase.

Üksmeel on vastuoksuslik: ise püsiv, kuid teeb võimalikuks muutuse. Ringi ringi järel laskun üksmeele tasemelt suhtelisele tasemele, paradiisist pattu — rebin end pidevalt üksmeelest välja ja teen eimiskist miski, mis on asjalik, sest mul on selleks meelestus. Samas rebin end pidevalt ringist välja ja teen miskist eimiski, mis on vägev, sest mul on selleks meelestus — üksmeel ei lahku minust ka siis, kui üha uued ja uued märgid ladestuvad meelde. Nõnda ripun ma oma meeles üksmeele ja maise taseme vahel, kuulumata täielikult kummassegi.

Ma muutun sedavõrd, kuivõrd märkan teates, mille saan maailma kohta, viidet üksmeelele, sellele märkamata, mis on kooskõlas kõiksuse põhimõttega meeles — mida mõnikord hüütakse jumalikuks. Tänu üksmeelele tükeldan ma maailma teisiti kui esialgu kavas. Seejärel muudan mõistuse abil märkide asendit meeles ning jõuan teisele järeldusele kui esialgne meelestus: ma vaatan maailma selgemalt kui enne, mu meelestus tükeldada meele ja maailma kokkupuudet sisututeks märkideks väheneb. Järgmisele ringile asudes olen meelestatud juba uutmoodi.

Aga kuidas saab meeles seisund langeda? See juhtub siis, kui inimene surub alla teadmise üksmeele tasemest. Võibolla arvab ta tundvat isegi heameelt, ent tegelikult tunneb ahistust. Mida ahistavam on ta elamus, seda madalamale langeb meeles seisund.

Lüliline masin väljendab meele püsivat alust, juhtnõoride toime muutust.

Üheskoos teevad mõistus ja hing võimalikuks arengu — nad muudavad meelestust leida märke maailma kohta ja neid seostada, märgid moodustavad meeles aina ühtsema tähendusvälja. Iga juhtnõor parandab mõnda meeleseisundi tahku, õpetus tervikuna parandab kogu meeleseisundit.

Kui mul on meelestus täiustuda, loobun ühel hetkel süüvimast mõistuse sügavusse, mida ma nagunii täiuslikult kätte ei saa, ning tegevus muutub üha sujuvamaks, iga tegu on eelmisest vahetum, aina rohkem kooskõlas maailmaga. Kuni viimaks lakkab igasugune meelestus ja saabub üksmeel — lakkab ringkäik ja saabub toimimine.

Kuid pääseb üle sellestki tasemest: meeletu tasemeni, kus ei ole meelt ega maailma. Meeletut taset seostatakse jumalaga, ta osutub niisama määramatuks kui üksmeele tase maiselt tasemelt vaadates. Sest mis on vastandid sel juhul, kui kaks on üks?

Sellest tasemest saigi inimene alguse. Ja sinna püüab ta tagasi. Ta hakkab püüdma siis, kui on sellest tasemest väga kaugele jäänud. Siiski jõuavad sihile vähesed, teised peavad ikka ja jälle tagasi langema, sest ei ole piisavalt palju kogunud varasemas elus või ei suuda kogetust teha küllalt sügavaid järeldusi. Ometi on suur ka meeleseisundi väike paranemine. Ehk õnnestub järgmisel korral.

6

KÖLBLUS

Kuigi leidub üksainus maailmavaade ning kõigi vägevate õpetuste läte ja suue on sama, tasub ometi tundma õppida selle erinevaid avalduskujusid, nii selleks, et leida sobivaim, sest üks keskendub rohkem hinge, teine mõistuse küljele, kui selleks, et osata eraldada väärtuslik väärtusetust.

Suuri lahknevusi tekib kas või sellest, et rahvad kasutavad erineva ehitusega keeli. Kui juba kaks inimest taipavad õpetust erinevalt, sest kallavad oma meelega sellesse ainukordse sisu, siis seda enam ei loe ühes keeles koostatud õpetust samal kombel teise rahva liige, ning ka tõlked erinevad omavahel. Ometi ei pruugi kujuneda täielikku segadust, sest avara meelega inimene suudab alati käsitada sõnu kujunditena ja süüvida takistustest hoolimata õpetussõnade sisusse. Mõistete ja seoste nihkumisest tingitud veidrused võivad koguni heita valguskiiri, mis avardavad tähendusvälja ning annavad väga omapäraseid tõukeid maailmavaate mõistmiseks.

Igakuks võib minna ka mööda omaenese rada, ja kui see rada osutub viljakaks, siis võivad sellele asuda ka järgijad ja nõnda rajatakse uus õpetus. Õpetuseratta on kõigil aegadel veerema tõuganud üks inimene, niisugune, kes seostab mõistend ja kujundid tähendusväljaks uuel viisil, nii et nende varjust välgatab selgus — aga selleks peab tal olema erakordselt vägev meel, sest tuleb

olla vägevam kui väge kogunud õpetussõnad ja juhtnöörid, mida on kaua järele proovitud.

Ent ka tähendamissõnad vananevad, kunagi hakkab algne vägi paratamatult kahanema, sest märgiline ehitis on vaid õpetuse keeleline tuletis, selle mõisted ja kujundid suhtelised. Teised, kes tulevad kannul, parandavad küll sõnu, ei tõsta aga õpetuse taset, sest see pärineb täiusest. Ebatäiuslikena soovivad nad selgust, ent külvavad segadust: koostades harilikele inimestele seletusi, töötlevad nad õpetust nii põhjalikult, et see tardub, ning korrastavad sedavõrd, et õpetus laguneb koost. Mis on suhteline, seda saab alati välja sopistada suunas, mis ei tundu küllalt selge. Osa soppa täpsustab õpetust, osa hägustab — ja needki ühe jaoks täpsustavad, teise jaoks hägustavad, nende meeles, kelle meelelaadiga need ei haaku, kasvab seletustest määramatus.

Kõik, milles vaimsed õpetused ei ole üksmeelel, on suhteline. Aga mis on suhteline, see on kõrvaline, kuigi tähtis — nii nagu ka sõna on küll kõrvaline, kuid tähtis.

Sageli on suhtelised põhimõtted õpetustes sedavõrd täpselt välja töötatud ja kooskõlastatud, et jätavad loomuliku seadustiku mulje, mõnikord öeldakse koguni, et nad saadi jumalalt. Neid koostades on mõeldud eelkõige niisugustele inimestele, kes kunagi ei mõista õpetuse täit tähendust, kuid ometi võivad mingil määral täiustuda — ja see tuleb kasuks nii neile endile kui ka teistele nende ümber. Üks osa suhtelisi põhimõtteid püüab lihtsate hingepugevate sõnade ja toimingutega tekitada inimese sees jumalateenimise hardust, luua hingelist suhet jumalaga, ilma et tarvitseks juurelda õpetuse üle, märk on selles märk, mitte rühjus. Teine osa püüab korrastada suhteid inimeste vahel, manitsedes heale ülalpidamisele ja andes juhtnöörid, kuidas peab maisel tasemel käituma.

Need seadused, mille vastu eksimist loetakse patuks, on kõlblus. Suunatud pigem ühiskonna kui inimese heale käekäigule, mõjutab kõlblus ometi iga inimest. Sest mida enam on kõlblus kooskõlas üksmeelega ja mida kõlblisemad on inimesed, seda enam on ühiskond korras ja seda kergem on elada. Seda suurem on ka tõenäosus, et leidub inimesi, kes asuvad meele korrastamise teele, sest neid ei tapeta kui logardeid, heal juhul pälvivad nad isegi au — nagu võib lugeda tarkade elukirjeldusi mitmetes raamatutes —, ja kergem on leida ka õpetajaid.

Kuidas eraldada niisugust kõlblust, mis loob korda, muudest seadustest inimeste vahel? Korda loova kõlbluse põhimõtteks on: kõik, mida teed maailmale, teed endale, nii hea kui halb tasutakse sulle kätte. See kehtib ühtviisi nii igal tegutsemishetkel kui ka elu kokkuvõttes. Inimesel on siis vähemalt see tugi, et tema head teod ei ole asjatud, vaid kunagi lunastab neid vääri tasu, isegi kui korralik elu ja üksmeelepüüdlused ei vii kirkastuseni. Samuti sisaldab kõlblus karistusi neile, kes ei ole küllalt pingutanud või on teinud kurja.

Näib, nagu ühineks siin kõlbluse põhimõtte täiustumise põhimõttega, milleks on: ma saan täiustuda vaid omaenese tegude viljana. Sest märkamine sünnib meele ja maailma kokkupuutes, seega olen alati osaline selles, mis juh-

tub — kui olen meelestatud heale, siis märkan ja teen head, kui halvale, siis märkan ja teen halba. Kas siis tõesti on võimalik ühitada maine tase ja üksmeele tase, kas tõesti saab ilmutada üksmeelt märgiliste põhimõtete kujul ja tuua jumal maa peale?

Paraku ei saa seda väita! Kõlbluse kooskõla üksmeelega ei ole piisav tingimus — kuivõrd teel üksmeelele tuleb ületada ka kõlblus. Täiustudes ei või kunagi olla kindel, et kõik, mis ma teen, tuleb mulle tagasi, sest ükskõik kui tugevasti ma ka tahan, ikka ei suuda ma tõusta teisele tasemele omaenda tahtel. Näivalt võin teha kõik õigesti, aga nurjun, samas võin olla laokil, aga just see viib kirkastuseni.

Isegi kui olen oma meele väga hästi selgitanud, on tahe ise plekk sellel, ja lõpuks tuleb ületada ka täiustumise tahtmine nagu kõik muu. Igaüks, kes püüab teadlikult kirkastuse poole, põrkub vastuoksusele: ma tahan, aga ei saa, ma ei taha, aga saan.

Mida täpsemini on kõlblus välja töötatud, seda ühtlasem ta on. Ta on koguni sedavõrd ühtlane, et seadused, mis kehtivad inimese eluajaks, tingivad järeldusena ka kujutelma sellest, mis saab inimesest pärast surma. Või on vastupidi — kujutelm surmajärgsest tingib eluaegse.

Parimal juhul on kõlblus üldine väärtushinnang, mille järgi on täiustumine alati parem kui mittetäiustumine: ma võin iga oma teo puhul loota, et kui see on õige, siis pärvin ka õige surma. Ning kui uskuda surmajärgsesse, siis pärvin õige surmajärgsegi — mis on eriti oluline sellepärast, et surm kuulub nende sündmuste hulka, mis määravad inimese maist elu kõige rohkem, ta on sama arusaamatu kui sünd, aga märksa teadlikum sündmus ja alles ees, tekitades seetõttu määramatust. Kõlblus seletab surma inimese jaoks ära ja kergendab meelt, õigupoolest saabki kõlblus alguse sellest, et mõistlikult ei ole võimalik vastata, miks üks tase muutub teiseks.

Kuigi kõlblusseadused on suhtelised ja vägivaldsed, nii et nende jumalikku õigsust on raske põhjendada, naaldub kõlblus ise kindlale toele — surm on see hetk, millal saabub üksmeel maailmaga.

Aga see, mis naaldub toele, ei asu üksmeele tasemel, vaid vastuoludes. Ja tugi tingib ka järelduse, milles samuti sisalduvad vastuolud. Enamasti on järelduseks, et üksmeel laguneb pärast surmahetke taas: ka siis on inimesed ja asjad. Kõlbluse põhimõtte järgi saabub pärast surma elu tagajärg — õiglane tasu eluajal toime pandud tegude eest, mis on omal kombel samuti elu.

Just erinevused surmajärgse seletamisel peegeldavad kõige selgemini õpetuste suhtelist lahknevust üksteisest. Igaüks saab valida endale sobiva õpetuse ka selle põhjal, mida ta arvab surmast ja millist tagajärge loodab oma elule.

Näiteks väidab mõni õpetus, et kõik teod on arvesse võetud ja ükskord saabub lunastuse päev. Surreid inimesed kuhjuvad — sünnitakse küll erineval ajal, kuid lunastus saabub kõigil korraga, senikaua elatakse teistsuguses, surmajärgses

maailmas, eri ajastute inimesed üheskoos. Pärast surma on inimene enamvähem samasugune kui eluajal — märkav.

Et head teinu märkaks enda ümber head ja halba teinu halba, siis jagatakse inimesed surses kaheks: head lähuvad taevasse jumala juurde, halvad põrgusse kuradi juurde. Siin sisaldub kõlbluses hirm — ma ei pruugi saada ära valitud.

Kui sellisest kõlblusest tuletada õpetus — mis on küll vaid kujutus, sest õpetus oli enne kõlblust —, siis on selle järgi maailm olemas iseseisvalt, ilma inimese meeleta, aga inimene asub maailma meele sees. Maailm säilitab endas kõik sündmused ja areneb kuni loomuliku lõpuni, millal saabub viimane päev.

Seesugune seisukoht on vastuolus väitega, et maailm ja inimese meel toimivad koos, ning kui õpetus püüab olla kooskõlas kõlblusega, on tal maailmavaates piirang: üksmeele saavutas üksainus inimene, kes seetõttu oli jumalik. Teised võivad üksnes püüda olla temaga sarnased, sama tasemeni ometi küündimata.

Õpetusel oli ka erikuju, mis väitis, et inimesel on siiski võimalik ühineda jumalaga ja olla püsivalt üksmeeles. Sellest ilmnes, et ei ole mingit tähtsust, kuidas sured, vaid tähtis on see, kuidas suudad kasutada oma võimalusi elus. Surma võib heita peast, sest see on sama hoomamatu kui sünd! Kes suudad tulla oma eluga täiuslikult toime, saavutab üksmeele — ja ületab surma.

Kõik on samasugused kui õpetusele aluse pannud jumalapoeg.

See erikuju suruti maha, sest ületas kõlbluse, mis oli õpetuse levitajatele tähtsam kui õpetuse tähendus. Kuid maise kõlbluse rõhutamine tõi õpetuse põhimõtted maa peale ning põhjustas vastuolusid ja vaidlusi, kuna iga märki võib tõlgendada lõputult.

Teine õpetus väidab, et inimene sünnib ümber ja see toimub vastavalt sellele, kuidas ta on ennast ülal pidanud — head tehes võib järgmises elus loota paremat lähteseisundit, halba tehes võib sündida ka muuna kui inimesena.

Mida rohkem on korras meelega inimesi, seda sügavamalt areneb ühiskond ja seda suurem on järeltulevate põlvede võimalus täiustuda, sest nad sünnivad heas keskkonnas. Nii et jääb mulje, nagu sünniks ümber aina rohkem inimesi, kes on eelmises elus tehtud heade tegude viljana kasvatanud endas väge. Inimese ümbersündi ei tarvitse ühiskonna arengut seletades üldse uskuda, see on oluline kui lohotus.

Usk ümbersündi seostab võrdlemisi osavalt inimese eluaegse täiustumispüüdluse, lohotuse võimaliku nurjumise puhul ja üldise kõlbluse: ma kogen igas elus head või halba ja sõltuvalt sellest, kumma jälgi juhtun koguma rohkem. Suren küll näiliselt puhta lehena — nagu ka sündisin —, kuid pärast surma on minus alles kõik eelnenud kogemused ja ma sünnin ümber, kandes need omadused uude olevusse — nagu ma ka sündisin näiliselt puhta lehena, aga siiski meeletusega. Kui usun ümbersündi, võin loota uut võimalust, kui mu püüd selles elus ka nurjub.

Usust ümbersündi tuleneb väide, et suuremate eeldustega inimene peab jõudma elu jooksul paremate tulemusteni, et täiustuda samavõrd kui halvemate eeldustega inimene. Kui kaks inimest saavad võrdse tulemuse, aga ühe

lähteolukord oli halvem, siis on ta tõeliselt saanud parema tulemuse ja pälvib parema ümbersünni, sest püüdluse edukus kajastub meeleseisundis. Aga kes on sündinud eriliste eeldusteta ja püüab usinalt täiustuda, see pälvib järgmise elu alustuseks paremad eeldused, mis on meelestus, ja tal on suurem võimalus püüelda täiustumise poole.

Ometi, kui inimene teeb pidevalt head ja kõik tänavad teda selle eest, siis ei pruugi ta sugugi pälvida kirkastust ega isegi parandada oma eeldusi järgmiseks eluks, sest võibolla ta ongi sisimas silmapaistvalt hea, lihtsalt sündis säärasena — siis ei kaasne heategudega ta meeles täiustumist. Ta võib olla lahke annetaja näiteks seetõttu, et on sündinud rikkas peres ja võib seda endale lubada, tema meel sellest ei muutu, ta märkab maailma ikka ühtmoodi ega pääse välja tükeldamise ringist. Annetuse vaene vastuvõtja võiks teistes oludes olla temasarmane ja annetaja ise almusepaluja.

Samasugune on inimene, kellel on sünnist saadik täiuslikud eeldused kirkastuda, kuid kes ei kirkastu. Kui ta sooritab heade tegude kõrval mõne halva, siis pälvib ta edaspidi halvema ümbersünni.

Niisiis, täiustumise eelduseks on muutus meeles. Kui keegi ületab oma meeles kitsiduse ja saab niisama lahkeks kui lahke, on ta rebinud end märkamise ringist välja ja sisenenud sellesse uuel moel, tema meel on muutunud. Mida rohkem ringist väljarebimisi, seda suuremad muutused meeles — seda nii heas kui halvas suunas.

Usk ümbersünni väidab, et kõik, mida teen, on arvel, kuid mitte viimase päeva lunastuses kunagi teadmata kauges tulevikus, vaid juba järgmise sünni juures. Nii nagu mu tänased vaevad tulenevad eelmisest elust, nii manan halvasti toimides välja uusi vaevu järgmiseks eluks. Ning ma pean olema hea, et üldse sündida jälle inimesena.

Kuid miks püüelda vahetu maailmataju poole, kui see surres saabub nügi — miks üldse püüelda? Vahe on siiski olemas: igasugune üksmeelest lähtuv kõlblus väidab, et elu on võimalus, mida saab kasutada nii hästi kui ka halvasti, ning ei ole sugugi ükskõik, mida inimene ette võtab. Üks on see, kui inimene püsib kogu elu vaid madalate meeleseisundite tasemel, teine on see, kui ta saavutab aegajalt kõrgemaid seisundeid, ja kolmas on see, kui ta saavutab püsiva kooskõla maailmaga eluajal. Viimasel juhul lakkab meelestus ning inimene ei sünni ümber, talle ei ole tarvis ka kõlblust, sest ta ei olene sellest, kuidas teised temasse suhtuvad. Seevastu see, kes saavutab üksmeele surres — sama märkamatult, nagu ta sündides selle kaotas —, minetab selle järgmisel silmapilgul, mis teda tabab järgmises kehas, ning temale on kõlblus väga oluline, sest tema seisund ei ole surres päriselt sama kui sündides — lisandub elus saadud kogemus.

Kui väita lunastusõpetuse kombel, et inimene sünnib eelneva meelestuseta, siis sõltub kogu tema edasine saatus esimesest kahestumisest meeles — see on ainus valik, edasi toimub kõik selle põhjal, mis vastasündinu kord valis.

Aga kes ei taha anda saatust otsustada imikule, selle jaoks on ümbersünni käepärane seletus — siis saan väita, et sündides kohtun maailmaga näiliselt küll vabalt, kuid mul on selleks meelestus, mille loob eelmiste elude, peamiselt

eelmise elu surmaeelse hetke kogemus, pannes meele tükeldama maailma just sel viisil, nagu ta seda teeb. Ja hiljemgi varjutab mind kõikjal, ka uuega kokku puutudes, varasema kogemuse kae, mistõttu ma tavaliselt ei vaimustu ega torma ka ülepeakaela õnnetusse, vaid loon meelestuse põhjal endale asjast ettekujutuse, mõnikord tabava, mõnikord mitte.

Surm katkestab tükeldamise ringi vaid hetkeks, see jätkub samal kombel uues kehas. Ent elusid mööda tagasi minnes peaks kätte jõudma hetk, millal oli inimese esimene sünd, millele ei eelnenud ühtki surma ega meelestust — ikka oli kusagil esimene valik. Seega ei ole ka usk ümbersündi rohkem väärt kui muud kõlbluse seadused — ta aitab elu korralikult seada, ei muud.

Pealegi võib juhtuda, et surm ei katkesta lülide masina tööd viimase lüli kohal — kas sel juhul ei alustagi inimene oma elu meele ja maailma kokkupuutest, vaid mõnest tükeldatud osast, näiteks märkide seostamisest? Lülid on ajaliselt välja venitatud, ühe ringi pikkus on üks hetk. Aga ka hetke saab jagada. Samuti saab ühel hetkel olla meeles mitu asja, millest ühel on parajasti käes tükeldamise lõpp, teisel alles algus, nii et meel võib sisaldada korraga kas või lõputu hulga rattaid ja lülisid, moodustades ruumi täis piire ja segadust. Seega jääb lülideks jaotamine samade karide taha, mis kõik vastandusele pörkuvad, aega ja ruumi sisaldavad asjad, ta on üksnes abivahend.

Ümbersünniõpetuse ületab arusaam meele ja maailma kooskõlast. Et saavutada üksmeelt, pean ületama oma varasema elukogemuse, olgu see pärit siis sellest või mõnest varasemast elust. Kuhu elukogemus kaob? Ta tekkis eimiskist languse teel kui sisu ja kuju ühendus — samal kombel kaob ta tõustes samuti eimillekski. Kui ületada sisu ja kuju, on kõik ületatud.

Kes ületab sisu ja kuju vastuolu, selle käitumine muutub lihtinimesele määratuks, sest ta ei järgi ühegi välise kõlbluse, vaid üksnes üksmeele eeskirja, olles vaba aja ja ruumi lummusest. Kõlbluse tasemel joonistub see välja kui armastus või kaasaelamise võime, piirdumata ometi sellega. Armastus on see vaid sellepärast, et loomulik toimimine maailmas paistab vaatajale just niimoodi. Kaasaelamine on see vaid sellepärast, et kirkastunu mõistab teist inimest täielikult, kuna tema ees puudub piiride kae. Kuhu ta läheb, seal tärkab elu, kõik, mida ta puudutab, saab osa tema väest, kõik, mida ta teeb, õnnestub. Ta ei vali midagi, vaid toimib õigesti. Ta ei mõtle isegi sellele, et on kirkastunud, seda mõtlevad teised, kellele see on tähtis. Teda ei saa käsitada kõlbluse ega ühegi teise mõõdupuuga, teda on võimalik vaid uskuda.

See, kes kohtab vägilast ja teda usub, saab ka ise vägevamaks. Kusjuures uskuda ei tule sõnu, sest keegi ei ütle, mis on õige, mis vale — aga see, kes näeb ja kuuleb, mõistab sellegipoolest, mis on õige, temas ärkab iva, mis on meis kõigis, ning kasvab üksmeeleni. Sest vägilase meel, mis on üksmeeles maailmaga, kõlab siis kokku inimese üksmeelega. Sellest kõlast ärkab inimeses äratundmine, et ta on sünnist saadik kandnud endas elamise sihti ning see siht on puhastada oma meel, ületada meele ja maailma vastuolu.

Mu ema on mulle alati õpetanud: ära tiku esile, poe varju, siis ei ole sa teistele tülik ning sul endal on lihtsam elada! Ema ei kirjutanud korteri- ega toetusavaldusi, ei käinud ülemuste kabinettides mangumas ning loomulikult andis see tunda meie elujärjes. Mu isa oli hoopis kange mees — oma uhkuses ja suurejoonelisuses põlgas ta mangumist ja kõiki ülemusi. Nende mõlema moraalne valik on (oli) loobumine, nad on (olid) luterliku kasinusõpetuse kütkes.

Oma esimest toetusavaldust oli mul väga piinlik kirjutada, heitlesin sellega terve nädalajagu päevi. Nägin kunstnikust sõbra käes tema nn. CV-d. Ta oli selles üles lugenud kõik oma koolid ja auhinnad, näitused, teened ja ametid. Ja inglise keeles kõlas kõik uhkemalt, nagu oleks tegemist liialdamisega. Isegi tühipalja Tartu Kunstikooli nimi oli Art College of Tartu, mis mulle ja minu meelest välismaalaselegi tähendas sügavaid teadmisi ning stiilseid hooneid põetud murul, aga mitte ühekorruselist puumaja tuhajuhanist riigikukataja Hans Heidemanni nimelisel tänaval, kus tehti palju mürtsu ja veel rohkem joodi viina.

Kuidas küll nii tohib? Ühiskonna aktsepteeritud normid ja normatiivid soovivad pigem oma teeneid varjata, mitte nendega uhkustada. Võin üles lugeda kobara vanasõnu, mis taunivad enesekiitust. Las teised otsustavad sinu üle, ära kipu ise endale hinnangut andma! Välismaal on selliste paberite vortimine igapäevane asi, seal on kunstnikul või kirjamehel taskus hummik elulookirjeldusi, mida ta siis vasakule ja paremale paiskab, et ennast maksma panna, õigustas end sõber, tajudes minu kahevahelolekut.

Tõmbasin endale tema CV-st kserokoopia ja võtsin selle eeskujuks oma avalduse kirjutamisel.

Esmalt oli tegu adekvaatsusprobleemiga: kuidas kirjutada oma elulugu eesti keeles eestlasest lugejatele nõnda, et viinavõtukoht jääks neile ikka viinavõtukohtaks, et silme ette ei kerkiks põetud muru vanaaegse lossiga? Pealegi tunnevad siin kõik kõike ja kõiki ning see teeb möödalugemise eriti hõlpsaks. Ka oli sõber soovitanud mul natuke bluffida, sest lugejad eeldavad bluffi niikuinii, sestap tulebki seda teha.

Asja kallal maadeldes tundsin, kuidas kirjeldamisraskused muutuvad moraalse valiku küsimuseks. Tagasihoidlikkus keelas end esile tõstmast. Kurat, kui ma tõesti olen midagi korda saatnud, siis on see täiesti loomulik asi ega anna mulle õigust oma saba kergitada! Kas mul häbi ei ole, mis ma siin taon endale vastu rinda!

Peast käis läbi igasuguseid uitmõtteid. Tammsaare olevat jätnud kõik säärased avaldused kirjutamata, aga kokkutulnud komisjon määranud talle ikkagi esimesena kõige suurema toetussumma. Mina nii muidugi ei saaks, siis oleksin lihtsalt mängust väljas. Meenus soovitus bluffida. Eesti oludes, kus igal mehel sinu näiline või tegelik staatus (kas nendel ongi vahet?) täpselt teada, võiksin ennast ainult väetimaks teha, et apelleerida heldimusele ja kaastundele. Aga see oleks eriti vastik! See ei oleks enam tagasihoidlikkus, isegi võlts-tagasihoidlikkus mitte. See oleks kaval valeargument eeldusel, et tagasihoidlikkust hinnatakse. Aga see eelduski võib olla väär. Ma olen ikka kohustatud andma enda kohta täpset informatsiooni, mul pole põhjust arvata, et minu tööd ja tegemised püsivad teistel kogu aeg meeles.

Kirjutades tajusin, kuidas ma kandun ühest maailmast teise. Mu taga olid ema ja isa, kool ja kasvatus, vanad väärtushinnangud. Mu taga oli soov peita end kollektiivsesse anonüümsusesse, kus on mõnus oleskleda ning kus kadetus käsib põlata kellegi edu ja eneseteostust. Mu taga olid kõlblad ideaalid, mis õilistavad oma isiksuse ja soovide suuremeelset mahasurumist, tungi alluda võõrale tahtele ning talitada teiste nõuannete järgi, et ebaõnne puhul süüid endalt eemale veeretada. Ees oli see, mille kohta kunstnik ütles „välismaa“. Veensin ennast: kasulik on hea, kasulik ei ole halb, kõlblus ei ripu õhus, kõlblusel on materiaalsed juured. Las askeedid, aadlikud ja tõelised kommunistid arvavad pealegi vastupidi, aga tegelikult teiste ja minu huvid kattuvad. Ainult enese realiseerimisega võin ühiskonnale kasu tuua, minagi pean lõpuks sotsialismist kapitalismi jõudma, lohutasin end, ümbrikku kokkuvolditud avaldusega pärast mõnepäevast põuetaskus kandmist postkasti lastes.

Seejärel algasid ärevad päevad. Näed, oled langenud nõnda madalale, et nuiad almust, süüdistasin end. Ei, ilma riskita pole edu, pareerisin süüdistuse. Aga mis siis, kui ma tõesti asjata tõekspidamisi vahetasin? Või ei peagi mul olema rahuldumata jääva taotluse pärast piinlik? Välismaal kirjamehed muud ei teegi, kui saadavad aga rahapalveid siia ja sinna...

KRISTLIK PARADIGMA:
UKU MASING PALIMPLASTINA

Uku Masing: „Pessimismi põhjendus“.

„Ilmamaa“, Tartu, 1985. 448 lk.

Uku Masingu esseekogu „Pessimismi põhjendus“ põhiosa pärineb aastatest 1930—1951. Raamatus on neli tsükli: „Pessimismi põhjendus“ (5 kirjutist), „Armastusest“ (6), „Kompromissidest“ (9) ja „Palimplastid“ (1 näidend). Masingu seni avaldatud tekstivalimikest on kõitvusel ja kaalukuselt kahtlemata parim „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“ (1993). „Pessimismi põhjenduse“ paigutan teisele kohale. „Budismist“ ja „Eesti usund“ (mõlemad 1995) jääksid vastavalt kolmandaks ja neljandaks. Niisugune oleks edetabel. Pealkirjana on „Pessimismi põhjendus“ muidugi arhailine, tänane etikett nõuaks stressi või depressiooni põhjendamist, aga ega Masingut ikka tänaseks tee. Tema jääb eilsesse. Tema jääb oma (elu)ajaga aastate 1909 ja 1985 vahele. Pessimism oli sellel ajal kahtlemata probleem. Muuseas, Elmar Salumaa on Masingu pessimistlikkusega seoses kirjutanud: „Hoolimata tema enese tihti pessimistlikust välispinnast kumas ikkagi läbi õrna optimismi usku elu püsivasse väärtusse. Tõsi küll, need tema veendumused ja tõekspidamised ei samastunud alati kiriklik-teoloogiliste formulatsioonidega, mis võib-olla meidki mõni kord veidi häirima kippus ja mõnigi kord selgus alles pikema mõttevahetuse tulemusena, et seda põhjustas üksnes tema raskepärane ning meile uudne sõnastus. Kes aga taipas temale eriomast sügavuti mõtlemist, see võis seda enam nautida neid krii-

tilisi repliike, mis neis mõttevahetuses ikka uuesti otsekui välgulöögid sähvatasid.“ (Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. 1992, lk. 19.)

Masing ei olnud pessimist. Ta oli teoloog 1930. aastate Euroopa ülimalt konkreetse kontekstis. See oli Sigmund Freudi, Oswald Spengleri ja Karl Barthi Euroopa. „Pessimismi põhjenduse“ lugemisel tuleb seda arvestada. Ka oma hilisemates kirjutistes jäi Masing ikka 1930-ndate konteksti, niisugune juba oli kodumaise eesti teoloogia käekäik. Kusjuures Masingu kaubamärgiks oli eestikeelne semiitlus, mis kõige intrigeerivamalt mõjus oma filoloogilises angažeerituses (indogermaanluse lingvistilis-eetiline eitamine).

„Pessimismi põhjendus“ (kogu-miku koostaja Hando Runnel) on rajatud kahele teljele, mis ühtaegu esindavad n.-ö. piirväärtusi. Esiteks — Euroopa (ja Eesti) eitamine kui vaieldamatult arbujalik kõrvakiil nooreestlusele. Teiseks — teatav lunastav „palimplastika“ kui selle asja teoloogiline konnotatsioon. Kõik muu — esmajoones Masingu eetika — jääb nende vahepeale. Kõige hävituslikum, kõige destruktiiivsem on Euroopa Eitamine 20-aastase Masingu kirjutises „Pessimismi põhjustavad nähted“ (1930): „Meile võiks olla ainult lohutuseks, et me pole kunagi kuulund Lääneeuroopa kultuuri ja kõik Eesti Lääneeuroopasse viimise katsed on mõttetud ja asjatud. Oleme üldse üks väga imelik nähe nagu mõni neegrikuningriik Aafrikas: ürgrahvale on päälle laotud tsivilisatsioon ja küsimus on, kas me selle kuidagi välja kannatame või mitte. Ma usun esimest. Meil on ajaloos niisama vähe tähendust kui tasmaanlastel — Euroopa hävitas nemad ja hävitab

meidki ja kultuuriloole see on täiesti ükskõik. Oleme olnud alati Aasiast, aga oleme teind selle rumaluse, et oleme endale võtnud kanda Euroopa nagu neegridki ja nüüd on meie saatus enamvähem kindel — embkumb, kas meie hävitame iseend, nagu seda teeb surev Euroopa või hävitab meid tõusev Aasia. Meie peame teadlikud olema sellest, et oleme niikuinii surmale määratud rahvas lähemas tulevikus ja sellepärast pole me ülesanne sugugi mitte selle eest hoolitseda, et ei sureks kuidagiviisi välja eestlaste sugu, see oleks ka läbiläbi mõtetu ettevõtte, sest me oleme maitseda saand mürki ja nüüd ei päästa meid enam sellest miski, ka mitte Taarareligioon.“ (Lk. 69.) Eestlaste kui rahva tanatoloogiline tõlgendamine on tuttav juba XIX sajandist, sellest lähtus Friedrich Robert Faehlmangi. Masing kui tanatoloog on meile samuti tuttav (ka kõnesolevas kogumikus on kirjutis „Surmast“). Uudne aga on nende mõtete aktuaalsus tänases kontekstis, küsimus — emb-kumb? Tõepoolest. Kumb siis? Kas narkos, pornos ja internetis surev Euroopa? Või hävitav Aasia — Hiina või islam. Sest Venemaa on juba mängust väljas.

Raamatu teine telg on n.-ö. palimplastika. See on üpris rafineeritud teoloogiline probleem, mille ahvatlusi ja tõlgendamist tundsid ilmselt paljud Teise maailmasõja järgsetel kümnenditel eesti intellektuaalset mudelit realiseerinud inimesed. Runnel kirjutab: „...sõnaga „palimplastid“ tähistab Masing tänasest inimesest hüppeliselt edasi arenenud ehk uueks ja jumalalähedasemaks saanud inimkonnaosa. Palimplastid pole nietzschelikud üliinimesed-võimukandjad, vaid olen-

did, kes ületavad n.-ö. kolmemõõtmelise maailma (aeg-ruumi) ning tunnetuse laienedes sisenevad ülemasse, kõrgemasse, neljamõõtmelisse maailma (tessarakti).“ (Lk. 444.) Selles palimplastilises tegelikkuses (või maailmas?) on Jumal tehtud vaid Kosmosega Mängijaks. See on võimalusterohe mõttemäng, mida Masing küll lõpuni ei mängi. Näidendi „Palimplastid“ Vanaeit seletab: „Ja mu pilt võib tunduda lolus, aga ma ei mõtle mitte Jumalat, kes võrdub kosmosega ja saab pikkamisi teadlikuks endast. Jumal, kosmosega mängija on midagi muud. Ja need võimalused, need on ikka midagi dimensioonide taolist, et me tunneme neid nii vähe, võimalusi teoreetiliselt juba palju, siis me ei oska seostada neid kahte, aga ma oma jutuga jälle lähen mujale.“ (Lk. 405.) Jah, see „jutuga-jälle-mujale-mine-mise“ viga oli ka Masingul endal küljes. Intensiivsus on see, millest tal pessimismi põhjendamisel puudu jääb. Aga olgu. Ega Masingut ikka tänaseks (see tähendab — paremaks) tee. Masing jääb palimplastiks. Oma kummalise geniaalsuse, fenomenaaalse tarkuse ja vigase eesti keelega oli ta kindlasti pärit tessaraktist.

Toomas Liiv

VAATLUSI MASINGULE
STANDARDSE KESKMISE
EUROOPLASE SEISUKOHALT

Uku Masing: „Budismist“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1995. 288 lk.

Uku Masing: „Pessimismi põhjendus“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1995. 448 lk.

Enamik käsitlejaid rõhutab Uku Masingu erakordselt laia haaret ning raskusi tema lahtrisse paigutamisel. Uku Masingu kolleegiumil ja „Ilmamaa“ kirjastusel on seni fookusesse võetud Masingu arutlevad tekstid, mis peaksid pinda ette valmistama tema raskepärase luule retseptisiooniks. Kardan, et see taktika võib hakata tagasilööke andma. Esiteks arvan, et Masingu luule polegi palju raskepärasem kui teiste selle sajandi suurte modernistide ja müstikute looming. Mõned aastad tagasi tõestas noor Tartu luuletaja Andrus Laansalu üpris veenvalt, et niisugust luulet saab kirjutada ka ilma Masingu erudit-sioonikoormat kandmata. Teiseks sarnaneb praeguse avaldamistaktika põhjendamine väitega, et enne kui alustada näiteks Strindbergi näidendite eestindamist, tuleb vahendada kõik tema alkeemiat ja parapsühholoogiat käsitlevad tekstid, või et William Butler Yeatsi tutvustamine peab algama tema päevikutest ja esoteerilistest traktaatidest. Masingu esseistlik pärand on mõnikord nii veider ja kinnismõtteline, et võib lõppude lõpuks tema luule potentsiaalse hindaja hoopis eemale peletada.

Tahaksin keskenduda mõnele Masingu vaieldavale kinnisteemale, mida ta enamikus oma arutlustes varieerib. Üks ala, mille puhul Masing

näib kaotavat kaine arutlusvõime, tema poolt siunatud „tervemõistuslikkuse“, on darvinism. Mandunud puritaanliku teoloogiana mõistetud darvinism on Masingu jaoks üks peamisi painajaid, moodsa aja demon. Muidugi on Darwini autoriteeti sirmina kasutades igasuguseid totrusi propageeritud, kuid seda kõike Charles Darwini süüks panna on ehk veel vägivaldsem kui süüdistada Nietzsche juutide massihävitamises. Darwin oli oma ideede väljapakumisel väga ettevaatlik ja lisas mõttekäikudele enamasti suure hulga kahtlusi. See, et Herbert Spencer võttis kasutusele sotsiaaldarvinismi mõiste, pani Darwini tõsiselt nõrdima. Puhtalt loodusteadusliku teooriana on darvinism osutanud erakordset võimet mahutada endasse uusi avastusi — esmajoonel geneetikat — ning korrigeerida oma looja eelarvamusi. Teadusliku teooriana, oma seletusvõime poolest, pole darvinism sugugi kehvem kui mõni teoreetilise füüsika haru, erirelatiivsusteooria või kvantmehhaanika, mida Masing hindab kõrgelt. Darvinismi rassistlike, antropotsentristlike või teleoloogiliste popularisaatorite patte pole küll mõtet teooria isa süüks panna. Tegelikult on ka Masingu tekstides terve hulk (küllap ilma irooniata esitatud) mõttekäike, mis poleks olnud enne Darwini avastusi võimalikud. Ja õigupoolest toimib ka Masing tihti samal viisil, nagu talitavad tema siunatud teadusliku maailmavaate jutustajad: ta kõneleb mõnest teoreetilise füüsika probleemist või matemaatilisest paradoksist ja hüppab sealt kõiki argumentatsioonistmeid vahele jättes kohe eksistentsiaalsetele üldistustele inimolu kohta. Umbes nii nagu tänapäeval terve koolkond eesti natuur-

filosoofe püüab antroopsusprintsibiist või sünergeetikast mingit moraali või ühiskondlikku juhtmööri välja võluda.

Teine teema, mille puhul Masingul kaob selge mõtlemise võime ja ta muutub vaevatud märatsejaks, on naised. Milan Kundera on ühes lühiessees võrrelnud *macho*'t ja misogüüni. *Macho*'le meeldib nn. naiselik naine keset kodusoojust ja lapsi. Naine, kes pürib väljapoole seda ringi, ajab ta marru. Misogüün aga jälestab naistes just neid külgi, mis *macho*'le imponeerivad. Misogüüni ideaaliks on palju armukesi või lastetu kooselu armastatud emantsipeerunud naisega. Masing kaldub selgelt misogüünia poole. Naise halbused tulenevat emarollist, mille patriarhaalne perestruktuur talle kaela surub ja mida naine siis salakavalalt oma kasuks keerata püüab. Mehed pidavat naist madalamaks olendiks ja naised olevat sellega nõus ning tegevat neile teiste vahenditega tagasi. Lugeses niisuguseid arvamusi naistest, ei saa jätta imestamata, kuidas Masing just mõningaid konservatiivseid ringkondi fastsineerib. Sest nii raevukaid väljaastumisi patriarhaalse perekonna, kodanliku moraali ja seisusühiskonna vastu eesti keeles kusagilt mujalt ei leia. Kuid ka neil, kes nii väga innukalt patriarhaati ja nn. traditsionaalset moraali ei austa, on Masingu arutlusi naistest piinlik lugeda. Kuid jah, eks see piinlikkus ole üks standardse keskmise väikekodanlase eelarvamus. Kui aga Masingut võtta ennekõike luuletajana ja mitte arutlejana, siis ei pruugi muidugi lasta end tema märatsemisest üleliia häirida: see hakkab paistma lihtsalt ühe idiosünkraatilise veidrusest, mida suurtel luuletajatel on ikka ette tulnud.

Darvinismist ja naistest hoopis

tõsisem lemmikteema on Masingul arutlus aja, kolmemõõtmelise ruumi, orienteerituse ja lõpuks nendega seonduva lunastuse üle. Siin on tegemist kõige kaugemale küündivate spekulatsioonidega, mis ulatuvad tagasi Kanti vaidluseni Leibniziga. Kant argumenteeris, et on olemas esemeid, mis on mõisteliselt identsed, kuid silmanähtavalt, kaemuslikult erinevad, näiteks samade mõõtmetega, sama rasked ja samast materjalist parema ja vasaku käe kinnas. Kuigi võime teha arvutiprogrammi, mis tekitab vasakukäelise maailma paremakäeliseks, ei saa me tegelikult maailmas vasaku käe kinnast parema käe kindaks konverteerida. Mõisteline erinevus on väike, kuid intuiitiivne erinevus tohutu. Sedakaudu jõuab Kant lõpuks järeldusele, et mõistelist piiritleb kaemuslik, objektiivsus on see, mida aru tunnetab, subjektiivsus aga on eeltingimus, et aru saaks reaalsust arvestada.

Sedasama teemat on Masing mitmel pool puudutanud, kuid haakunud sinna ka lunastuse. Ta käib välja huvitava hüpoteesi, et aeg on lihtsalt üks inimese alaarengu tõttu realiseerimata ehk ruumistamata ruumi dimensioon, nimetus sellele vaevale, et inimene ei saa kolmedimensioonilises maailmas vasakut teha paremaks ja vastupidi. See oleks aga võimalik, kui võtta abiks neljas dimensioon, ja neljanda dimensiooni realiseerumine ehk aja ruumistamine olekski lunastus. Selle seisukoha illustreerimiseks räägib Masing tasapinnalisest inimesest ja raskustest, kui too tahaks inkongruentseid, sarnaste sisereleatsioonidega, kuid vastupidiselt orienteeritud pinnakujundite ringi pöörata. Ta peaks appi võtma kolmanda dimensiooni, aga ei saa.

Olgu see teooria mõeldud kui tahes mõistujutulisena, näib, et siin on ikkagi vähemalt kaks olulist küsitavust. Esiteks pole mingit alust arvata, et inimene oleks kunagi olnud kahemõõtmeline ja siis suure vaimse hüppe abil kolmemõõtmeliseks saanud. Ja teiseks, kui inimene suudakski ükskord parema käe kinda vasakusse kätte panna, tõmmates selle läbi neljanda mõõtme, milles peitub lunastus, siis korduksid ka neljamõõtmelises maailmas need tüütud orientatsiooniprobleemid juba kõrgemal astmel ja mis lunastus see ikka oleks. (Museas, ühes selleteemalises arutluses „Budismi“ lk. 224 on mingi eksitus või trükiviga: erinevalt tagurpidi N-ist või F-ist saab tagurpidist E-d küll tasapindses ruumis õigepidi keerata.) Võibolla on Masingu jutt kahe- ja kolmemõõtmelisusest lihtsalt parabool või nali, kuid see võimalus tundub kahtlasem kui näiteks nende tekstikohtade puhul, kus kirjutaja väidab end olevat saadik Magellani pilvest või Jüriöö ülestõusu tunnistaja mõnes eelmises elus. (Kuid ka need naljad ei aja millegipärast naerma.)

Masingu kõige olulisem filosoofiline idee on minu meelest tema nominalistlik epistemoloogia, keele, põhjuslikkuse ja mina käsitus, milles võib näha huvitavat Hume'i ja Nietzsche sulamit. Kuid vähemalt neis kahes raamatus segavad skeptilisemat lugejat liiga järsud hüpped arutluskäigus — ühesõnaga ideede esitusviis ehk retoorika. Hea küll, oma puudulikkuse tõttu me loeme maailma sisse põhjuslikkuse. Hume'i tundjale pole see väide mingi uudis — iseasi, mis sellega peale hakata. Vaevalt saaks meist keegi igapäevases elus hakkama, kui ta põhjusseoseid ei eeldaks. Olgu, meie mõistus paneb

keelelised kataloogisildid mingile liigendamata reaalsusele — miks ta aga seda enamasti just niimoodi teeb ja mitte teisiti? Ja mis see õieti on, millele silte pannakse? Need on kõik olulised probleemid ja masinglikku nominalismivarianti võiks võimaliku vastusena tõsiselt kaaluda. Kuid selle variandi kasuks pole vaevatud esitada põhjendavaid argumente. Võibolla nende nõudmine ongi üks standardse keskmise eurooplase tervemõistuslik eelarvamus ja tervemõistuslik mõtlemine on ju Masingu jaoks suur nuhtlus, ta tahab selle kammitsast vaba inimest. Tavaliselt kritiseerivad ka kõige kaugemale minevad filosoofilised mõistusekriitikud mõistust mõistuslike vahenditega. Masing seda enamasti ei tee. Tema tahab oma lugejat retooriliselt manitseda ja raputada, nii et tulemuseks on lugeja jäägitu kiindumus või — tõenäolisemalt — eemalepõrkumine. Selleks et Masingut paremini mõista, peaks ilmselt saavutama seisundi, mida ta kirjeldab ühes lõigus ja mida on tsiteerinud näiteks Toomas Paul:

„Selgeimad mäletan mõtted olnud pärast üht sünnipäeva. Olin joonud viina, mis on vastik asi. Võtsin püramidooni, fenamiini ja vitamiine. Arkasin paar tundi hiljem ja mõtted olid nii värsked nagu vahel meeled. Just nagu meeled kadunuksid mõtlemisse. Kõik „jumalatõestused“ seisid mu ees nagu pildid—geomeetrilised kujundid. Ei tarvitsenud juurelda nende vigade kallal, nägin neid. Nauding mõelda selgelt on vähemalt sama tugev, kui näha või kuulda kõrvalmõjudeta. Seletan asja nii, et alkohol viimati oli halvanud meeled, fenamiin aga virgutas mõistuse. Aga nüüd ma ei leia enam õigeid koguseid. Igatahes see unetu elamus une keskel

lohutas mind. On teid selle saamiseks, mida tahan. Mul pole raha ega aega kordamiseks. Mõtlen, et kauaaegsemad katsed teeksid säärase oleku habituaalseks.“ („Pessimismi põhjendus“, lk. 172.) Kahju tõesti, et Masing ei pärandanud meile meeleelguse täpset retsepti.

Argimõistust, kodanlikku perekonda ja moraali ründava ägeda temperamendi poolest meenutab Uku Masing üht teist 1960. aastate prohvetit Gustav Naani. See kõrvutus pole küll päris ilus: üks oli tagakiusatud siseemigrant, teine nomenklatuurne aferist. Kuid samas on see ikkagi ajavaimule mingil moel iseloomulik. Nämelt on nad mõlemad 60-ndate põlvkonna mentaliteedi piiristajad. Seda mitte küll sünniaastate järgi, vaid oma ideede ajavaimulisuse põhjal. Mulle isiklikult on jäänud suuresti mõistatuseks, miks minust pisut vanemad eakaaslased 60-ndate mentaliteeti nii halvaks panevalt suhtuvad. Mis siis tollase hipipõlvkonna vabameelsuses ja loominguilisuses ning tehnokraatide utoopilist projektides nii väga halba oli? Sellist vaimset elevust ei ole hilisemad aastakümned enam näinud. Ja lausa hämmastav on see, et nõukogudeaegse isoleerituse kiuste olid paljud Masingu mõtted tollaste maailma vaimuliikumistega täpselt sünkroonis, igatahes palju rohkem kui oma sünniaasta poolest 60-ndate põlvkonda kuuluvatel tegelastel Eestis. Küllap tabas Masing olulisi ideid õhust, kuid eks olnud ta ka juba enne eesti kultuuri isoleeritust loonud endale lugemusega baasi, mis sarnanes Lääne kontrakultuuri ideoloogide omaga. Sealt võrsus kodanlike institutsioonide ja moraali kriitika, nominalistlik keelefilosoofia, huvi

„teadvust avardavate vahendite“ ja loodusrahvaste vastu, kuid samas ka usk tehnoloogia progressi ja näiteks küberneetikasse ning kõige sellega seotud lootus Uuesse Inimesesse ja Suurde Murrangusse. Kõik need ideed löid tollal eleva vaimse konstelatsiooni, mida küll pahatihti inetas radikaalidele omane sallimatus ja mis ka Masingu puhul ei lase segamatult imetleda tema huvi marginaalse vastu. Seda kiindumust on ta kaunilt iseloomustanud lõigus, mis võiks sama hästi pärineda Hasso Krulli sulest: „...juba üliõpilasena ...hakkasin oletama, et ebatavalist saab hoida vaid ebatavalisega. Sellest kõik mu veidrused. Huvi kõige ebahariliku (inimeste, fantastilis-utopistlikkude romaanide, mürkide, absoluutse pornografistika, analüütika printsiibelt veidrate keelte jm.) vastu.“ („Pessimismi põhjendus“, lk. 170.)

Pärast kaaluka tüki Masingu esseistliku pärandi ilmumist oleks aeg loobuda harrastest sõnadest, et Uku Masing on lahterdamatu ja erandlik, ning hakata analüüsima, kust ta oma mõtted sai ning kus tal oli õigus ja kus mitte. Praegusel fantaasiavaesel ajal on igal juhul võluv lugeda inimest, kes loodab, et mingi suur muutus on võimalik, et näiteks küberneetika või inimvõimete emantsipatsioon võib kaasa tuua uue maa ja uue taeva, et kusagil nurga taga ootab meid kõikide probleemide lahendus. See usk oli olemas 60-ndate põlvkonnal, sajandi alguse sotsialistidel, eelmise sajandivahetuse romantikutel ja varasematel kiliastilistel sektidel. Enne sametrevolutsioone oli seda veel mõnel apokalüptilisel postmodernistil ja tänapäeval peaaegu eikellelgi.

Märt Väljataga

JÜRI TALVETI HISPAANIA STUUDIUM

Jüri Talvet: „Hispaania vaim“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1995. 384 lk.

Kui otsisin pärast raamatu lugemist sinsele kirjutisele pealkirja, jäi mu mõte peatuma sõnal „studium“. See näib vahest kõige iseloomulikumalt kokku võtvat nii Talveti teed hispaania vaimu juurde, mis sai tõuke 1970. aastate algul — siis, kui see oli veel harrastus ja väljakutse —, kui ka nüüd juba enam kui kaksikümmend aastat kestnud uurimist ja õpetamist, mis on temast kujundanud tõenäoliselt Eesti kõigi aegade parima Hispaania asjatundja.

Ent studium on Talveti raamat ka selle sõna esmatähenduses: seemise tung, innu, õhina, iha ja kire ehe dokument. Jõuda ühe kultuuri tuumani, hingeni, püüda seda mõista ja elada sellega ühes rütmis — see intentioon avaneb lugejale akadeemilise kirjelduse või juurduse varjust.

Talvet ise ja tema jäil ka üks ta õpetajaid Ain Kaalep kirjeldavad oma Hispaania avastamist juhuse ja paratamatuse kokkumänguna. Ühele eeldusele Talveti puhul, ehk küll oletamisi, aga teda siiski sõprusseoses juba aastakümneid tundes, tahan siinkohal veel viidata. Selleks on ta hillitsetud kirk, tundlikkus, janu täiusliku ühtsuse, valguseks muutuva armastuse järele — ennekõike see tegi temast luuletaja, ajendades looma koguni uut sõna „luumi“ (*luve + lumen*), mis nii häälikulises kui ka tähenduspildis kõige tabavamalt esindab väljendust otsivat spirituaalset seisundit ning on leidnud oma vaimusugulasliku päris kodu Unamuno spirituaalses eksistentsialismis ja Ortega y Gasseti ratsioivitalismis ning sealt edasi kogu hispaaniaaliku vaimuse vahendamises.

Kui juba tekstist autori otsimiseks on läinud, siis olgu järgnevalt esitatud tähelepanekud ka Talveti stiili ja meetodi kohta. Kogumik, nagu algulgi viidatud, kujutab endast akadeemilist kokkuvõtet teadlase ja õpetlase esitatud/vahendatud Hispaania kirjalkultuuri kursusest. Seetõttu domineerib kirjelduslik ja analüütiline narratiiv. Hispaania aine „ainuvalitsejana“ Eestis, paljuski mõttes esimese teerajaja ja valgustajana, ei ole tal olnud tarvidust väidelda varasemate käsitlustega või neid kummutada. Selles mõttes on Talvet ühe paradigma kehtestaja. Kui ta ka kellelegi oponeerib, siis on nendeks teised hispanistika „siseringi“ kuuluvad uurijad (näiteks uurimuses „Baroki liikumatus ja dünaamika“). Hispaania suuri mõtlejaid vahendades distantseerub ta seisukohtadest, milles näeb ülepingsutatust või arvab, et need on koguni ekslikud (nagu Ortega y Gasseti puhul). Talvet ei lähe hispaania vaimuga niisiis uisapäisa kaasa, vaid mõtestab seda kriitiliselt. Ariadne lõngaks, mis Talvetit juhib ta kirjanduslikes otsingutes, on eetiline ülevus, humanism, kultuur kui olemise mõtestaja, kirjandus kui metaforiseeritud sõnum.

Üheski rollis, mida üks või teine kirjatöö esindab, ei ole Talvet jäigalt kinni. Uurimuslikku narratiivi võib mingil hetkel lõikuda esseism või retooriline pöördumine, teatmeliskirjelduslikku täiendab uurimuslik vaatenurk, loenguline esitus seguneb refleksiooniga. Sellel nii mõnegi silmis stiililisel ebahühtlusel, mida autor oma raamatu saatesõnas ka vabandab, näib olevat siiski vähemalt kaks tõsiselt võetavat põhjust. Talvet on sunnitud kõigepealt arvestama eesti lugejaskonna ja laiemalt võttes kogu avalikkuse teadmatusega, kui jutt on Hispaaniast: Tuglase „Teekond Hispaania“, Cervantese „Don Quijote“,

Goya, Velázquez, Franco, Hispaania kodusõda, Picasso ja Lorca olid pikka aega ainsad märksõnad, mis sümboliseerisid meile Püreneede-taguse Euroopa olemust ja salapära. Seesama salapära sünnitas ka rohkesti kimääre ja eelarvamusi, kui jutuks tuli hispaanlaste kergemeelsus, tulisus, laiskus ja toores lõbujanu. Tavateadvuses taandus Hispaania enamasti esindama keskaja hämarust ja julmust. Nii on Talvetil, kes seesuguse eelarvamuse taga näeb prantsuse valgustust, tulnud tõestada ja veenda, et nii mõnigi maailmakultuuri imeteldav rikkus on juurtega kinni Hispaanias ja et sealne vaimukirkus on kaudseid teid pidi rikastanud meiegi kultuurolemist. On ju igatahes üllatav teada saada, et rüütliromaani võidukäigu katkestas anonüümne „Tormese Lazarillo elukäik“, mitte pool sajandit hiljem ilmunud „Don Quijote“, nagu seni arvatud, ja et seesama raamatuke sai arhetüübiks kelmiromaanile, millest hiljem kasvasid välja pihtimuslik-kronoloogiline arenguromaan ja kriminaalromaan ning millest Euroopa kirjanduses tõenäoliselt lähtub kogu realistliku romaani arengulugu. Sama üllatav on seegi, et Eesti 1960. aastate teise poole vaimuelu ja tervet kirjanike põlvkonda määravalt mõjutanud prantsuse eksistentsialismi eelkäijais osutusid hoopiski Hispaania XX sajandi suurimad mõtlejad Miguel de Unamuno ja Ortega y Gasset. See tähendaks nüüd, et Camus'le või Sartre'ile viidates peaksime nende „allikate“ Nietzsche ja Kierkegaardi kõrval viitama ka Unamunole ja Gassetile.

Talveti Hispaania käsitus intrigeerib ka muid võrdlusi Eestiga (ma ei pea silmas artikleid, milles otseselt vaadeldakse hispaania kirjanduse retseptiooni Eestis või Eesti hispanistikat). Kuigi mõõtetelt eri suurus-

järgus, on Hispaania ja Eesti mõlemad Euraasia mandrilava needed. Nende geograafiline ja niisiis ka poliitiline saatust on olnud sõltuvalt ajast ja vaatepunktist olla kas Euroopa eelpost (Hispaania Aafrika ja Eesti Venemaa suhtes) või provints. Vaimusilmas võimenduvad sarnaseks Narva ja Gibraltari kindlus. Nii Hispaania kui ka Eesti on olnud eri kultuure ja lausa tsivilisatsioonide ühendavate kanalite lüüsid. Nõnda nagu hispaanlased olid kaheksa sajandit araablaste ülemvõimu all, nii olid eestlased seitse sajandit sakslaste ülemvõimu all. Mõlema rahva mentaliteeti ja kultuuri on see aeg jätnud olemust kujundava jälje. Ja kui maa tagasivallutamine, mis Hispaanias vältas VIII sajandist XV sajandini, vormis hispaanlaste rahvusteadvuse ja iseloomu, hispaanialiku karakteri, siis võib sedasama väita eestlaste XIX sajandil alanud vaimse rekonkista kohta. Teatav sarnasus on ka Hispaania „1898. a. põlvkonnal“ ja sellel põlvkonnal, mis Eestis nägi ilmavalgust 1880. aastatel. Kui „1898. a. põlvkond“ viis Hispaania uue sajandi esimestel kümnenditel Euroopa tsivilisatsiooni avangardi, siis 1880. aastatel siin sündinud põlvkonna vaimueliidi missiooniks sai Eesti avamine Euroopale, tema riikluse kujundamine ja eesti kultuuri muutmine nii individuaalse eneseteostuse kui ka rahvusliku eneseteadvuse kujunemise kasvupinnaks.

Sellega niigi riskantseks osutunud sarnasusotsingud siiski piirduvad. Kultuuri olemusse kuulub ta võime sünnitada küll ühtset erinevas, aga veel enam erinevusi ühtsuses. Talveti meetod on komparativism mitte selle lihtsustavas käsituses, pelgas nähtuste võrdlemises, vaid sootuks teritatum lähenemisviis, mis sobib ka selle paradigmaga, mida postmodernistid peavad jälgede, tei-

senduste, viidete otsimiseks. See avaldub eriti ilmekalt ta uurimuses „Baroki liikumatus ja dünaamika“, kus Talvet, tõdedes baroki olevat ajaloolise kultuuritüübi, mis eelkõige avaldus Hispaanias, Itaalias ja Saksamaal, leiab samas põhjuse väita, et Euroopa kirjandusliku baroki mudel toetub suuresti Hispaaniale. Hispaania kirjandus lihtsalt manifesteerib barokile omast kõige adekvaatsemalt. Talveti komparativism toetub kogu Euroopa ja maailma kirjanduse heale tundmisele (ta on maailmakirjanduse professor Tartu Ülikoolis). Siinse raamatu Hispaania-kesksus ei ole siiski teisi kirjandusi alistav, vaid juhitud taotlusest näidata ühel või teisel põhjusel varjujäänud suurt vaimuavaldust võrdsena teiste suurte seas.

„Hispaania vaim“ on koostatud kronoloogiliselt, hispaania kirjanduskultuuri arengujoont *ab ovo* kirjeldades. See pole tänuväärt mitte ainult ülevaatlikkuse seisukohast, vaid ka selle poolest, et võimaldab jälgida hispaania vaimu eri kihistuste kujunemist, vaimu dünaamikat. Kes tahaks aga Talveti raamatu sisule konseptiivsemalt läheneda, saada materjal kätte kõigepealt laiendatud teesidena, peaks lugemist alustama 1994. aastal Barcelonas peetud ettekandest „Seal, kus lõpevad Püreneed“.

Talveti raamat ja kogu Hispaania käsitlus toetuvad kolmele kontsentrile, milleks on Cervantese „Don Quijote“ (laiemalt võttes hispaania kirjanduse „kuldne ajastu“), sellest väljakasvav või sellele sujuvalt järgnev barokk ja „1898. a. põlvkond“. Usun, et kui need kolm kontsentrit n.-ö. mõistmisega hõlvata, peaks mõistetavaks saama ka hispaania vaimu enda olemus. Isiklikult üllatas mind Talveti käsitluses see teadasaamine, et kuigi Hispaania vaimukultuur ei ole andnud maa-

ilmale suuri süsteem- ehk kateedri-filosoofe, on hispaania kirjandus oma parimates näidetes filosoofiline väljendus. Muidugi on don Quijote, keda Unamuno peab Hispaania Kristuseks, selle väljenduse kroon, ent Talvet vahendab meile suure hulga teisigi hispaania baroki ja „1898. a. põlvkonna“ autoreid, kelle teostest paistab läbi filosoofilis-intellektuaalne substraat. Vääriks edasimõtlemist, miks on see nii, mis on siis ikkagi näiteks Graciáni *agudeza*, olemust tabada püüdma „vaimuteravuse“ (J. Talveti tõlkevaste) põhjustaja. Kas tung läbida tabudest kujunenud metafoorsus, jõudmaks inimelu tuumani, või vastukaal ja korvang sellele, mida Tuglas oma Hispaania teekonnal seostab inkvisitsiooni kuratlikus hulluses sündinud piinamisjanuga, või ka laiemale võttes keha tühiseks, kogu maist olemist väärtusetuks tunnistamisele? Küllap teab Talvet sellelegi vastust ja võib loota, et Tartu Ülikooli hispaania korralises stuudiumis valmib nii mõnigi magistri- või doktori-töö, mis hispaania vaimus seni meie jaoks veel nähtamatu nähtavaks teeb.

Jüri Talveti raamat ilmus „Eesti mõtteloo“ sarjas. Hispaania teadvuse levitamise kõrval osutab see fakt tähenduslikult ka meie endi, eesti vaimu ühele olemusjoonele, avatusele. Eesti mõtte käekäik sõltub sellest, kuidas suudame võõrast ja kaugest mõistetavaks või lähedaseks muuta ning kuidas selles muutmisprotsessis suudame iseend leida ja iseendaks jääda. Rahvuskultuuri elujõud on taasloomises ja tõlgendamises. Jüri Talveti „Hispaania vaim“ on nõnda siis osa ka eesti rahvuslikust vaimust, selle kasvataja nii aegruumilises kui harivas tähenduses.

Rein Veidemann

BIOGRAAFILINE ELU

„Sulakuld. Benvenuto Cellini elu, tema enda käega kirja pandud. Inglise keelest tõlkinud Olev Luhaveer“.
„Kunst“, Tallinn, 1995. 456 lk.

On elusid, millest ei saa muud kui nekroloogi. Kuid on ka elusid, millest saab biograafia.

Nekroloogid koondatakse entsüklopeediaisse, tsiviliseeritud maailma ühishaudadesse. Biograafiad kummatigi jäävad meelde.

Nekroloogist ei anna pingutada kunstiteost. Biograafia aga on juba ise žanr — elulooks tehtud elu. Nekroloogil pole autorsust. Elulool aga on alati autor.

Nekroloog liigub arvult arvule, üksluine ning ennustatav nagu osutite kulg mööda sihverplaati. (Eluajal on nekroloogi ametlikuks vormiks meie amerikaniseerivas maailmas saanud CV — *curriculum vitae*.) Biograafia element seevastu on ootamatus, erakordne, esileküündiv ning ainuline sündmus. Biograafiline elu on elatud suurelt ja riskantselt — elusamalt kui nekroloogiline. Elulooline tähelepanuväärsus tekib ju siis, kui inimene ei realiseeri „mitte rutiinset, keskmist, antud ajal ja sootsiumis tavakohast, vaid mingit rasket ja ebatavalist, teiste silmis veidrat ja inimeselt endalt suuri pingutusi nõudvat käitumisnormi“.¹ Elulugu on ekstsess, kõrvalekalle ettekirjutatud rajalt.

Seepärast pole elulugusid kunagi ühepalju. Nende tekke

¹ Juri Lotman, *Õigus biograafiale. Teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhestusest*. „Looming“ 1984, nr. 12, lk. 1684.

tõenäosus kasvab oluliselt kultuuri- perioodidel, mil ühiskonna väärtus- orientatsioonide järsk muutus võimaldab ekstsessidel esiteks juhtuda ja teiseks olla ekstsessidena, hälvetena märgatud. Niisugune aeg oli varane printsipaad, niisugune aeg oli renessanss, niisugune aeg on praegune sajandilõpp. On elulugude tekke aeg. Ja selles mõttes võiks Benvenuto Cellini autobiograafia just siin ja nüüd mõndagi meie enda kohta seletada ning avada.

Elu, mille loo jutustab meile itaalia renessansiinimene, järelmaailmale peamiselt kunstnikuna tuntud Benvenuto Cellini (1500—1571), on tõepoolest erakordne ja meile harjumatu mastapne. Mis tuleks meil näiteks tänapäeval ette võtta, et saada oma elulukku kirjutada niisugune lause: „Kardinal Orsini oli raudselt selle poolt, et mind tuleb üles puua või maha lüüa — kuid paavst hakkas mind südikalt kaitsma“ (lk. 87)?

Cellini kirjeldab meile oma värvikat käekäiku, olles uhke oma elule ning vist isegi kahtlustamata, et esitleb end religioosle lugejale surmapatusena ja tsiviilsele lugejale kriminaalkurjategijana. Nii märgib ta oma sõjamehetegude kohta, et „kui ma peaksin üksikasjalikult jutustama kõikidest nendest toredatest saavutustest sellel julmusetöö põrgulikul alal, paneksin küll vist kogu maailma imestama“ (lk. 84). Siit renessansiinimesele tüüpiliselt vastuolulisest lausest koorub ka arusaam, et väline vaatepunkt ajaloolise isiku elule ja tema enda vaatepunkt võivad oluliselt erineda: mis väljast hindajale paistab kuritegu, tähendab sisetundele midagi muud. Renessansiaja inimese

elulooline eneseteadvus ongi Benvenuto Cellini autobiograafia üks väärtuslikumaid üleajalisi sõnumeid.

Renessansiinimese biograafilise elu mudeli teket võime tähele panna juba Euroopa esimeses poeetilises autobiograafias, seitsme sajandi taguses Dante „Uues elus“, kus autor kirjutab: „Möödas võis olla umbes pool mu unest, siis tundus mulle, nagu näeksin ma oma toas enda juures väga mõtlikult istumas hiilgavalt valges riides noormeest. Ta paistis vaatavat sinnapoolle, kus ma lebasin, ja pärast seda kui ta oli mind mõnda aega silmitsenud, tundus mulle, nagu hüüaks ta mulle ohtes ning ütles mulle järgmised sõnad: *Fili mi, tempus est, ut praetermictantur simulacra nostra* („Mu poeg, meil on aeg hüljata oma teeskused“).

Tolles ladinakeelses manitsuses kätkeb terve uusaegne inimesekontseptsioon. Teeskus kujutab endast ju sihipärast tegevust, mis taotleb teesklejale ette teadaolevat tulemust. Teeskusel on (taga)mõte, teeseldakse ikka „meelega“, mitte kogemata, ning eesmärgistatult, mitte uisapäisa. Teeskus on projektiivne — kes teeskleb, see kavandab. Üleskutse loobuda teesklusest tähendab niisiis ühtaegu innustust pühendada end vahetule, reaalsele elule, anda väärtus oma olevikule, elada käesolevale hetkele. See on inimelu reaalse vääristamise programm.

Tulevikudimensiooni puudumine või õigemini eitus moodustab biograafilise elu psühholoogilise autorihoiaku. See on omamoodi perspektiivitu, kohe elatav elu, milles õnne asendab õnnelikkus, armastust armumine ja vihkamist vihastamine.

Kunagi märkis Romain Rolland, et rõõm on õnne ainus sularaha, kõik muu käibib pelga vekslina. Biograafilises elus vekleid ei tunnista. Selles elus ei mõelda finalistlikult: mis lõpuks välja tuleb. Seal elatakse suu- resti tegudes, mille tulemst ei teata ega mallata või suudetagi teada. „Tuleviku kindlustamine“ tema arvatavuse mõttes näib Cellinile naeruväärne: „Konsulterisin õpetatud meestega ja need selgitasid mulle, et niisuguseid sõrmuseid kandsid amulettidena inimesed, kes soovisid end kindlustada saatuse igasuguste ootamatute keerdkäikude vastu — olgu siis saatus hea või halb. Seetõttu võtsin mõningate härrasmeeste palvel, kes juhtumisi olid mu sõbrad, ette nende tühiste sõrmuste valmistamise...“ (Lk. 68.)

Biograafilise elu kulturooloogiline funktsioon ning ainulaadne väärtus seisneb selles, et ta kujutab endast ühiskonna moraalse ja vaimse uuendamise ainukest reservi — tandrit, millel sotsiaalse murrangu perioodidel katsetatakse uusi käitumis- ja mõtlemismalle. Biograafiline elu on alati mingis mõttes eksperiment, eksperimendi puhul pole aga iial sajabrotsendiliselt teada, millega ta lõpeb. Eksperimentaalne situatsioon on „lahtise lõpuga“ olukord. Kuidas ütleski Napoleon — kes juba alguses teab, mida ta lõpuks tahab, see ei jõua kaugele. Või nagu kirjeldas teadusliku avastuse mehhanismi Einstein: kõik teavad, et see pole võimalik, siis aga ilmub üks, kes seda ei tea, ja tema teebki avastuse.

Ka biograafiline elu jätab „otsad lahti“. Biograafilise elu näitelaval ei käi mitte kunagi viimane vaatus. Seda

elu elatakse nagu igavesti jätkuvat. Igavest olevikku, mis on iseenese, aga mitte tuleviku tuletis. Selles mõttes tüüpilist seika kirjeldab Cellini: „Keegi Giovan Batista, lisanimega Il Tasso, kes oli puunikerdaja ja täpselt minu vanune, ütles mulle ühel päeval, et kui ma sooviksin minna Rooma, tuleks ta minuga kaasa... Nii vesteldes ja edasi sammudes leidsime ennast San Piero Gattolino väravate juurest, märkamata, millal olime sinna välja jõudnud. Seal ütlesin ma: „Sõber Tasso, see on Jumala tahe, et me oleme jõudnud selle väravani, ilma et kumbki oleks seda märganud...“ Ja niiviisi astusimegi üksmeelselt edasi, arutades, et mida küll meie vanad õhtul ütlevad. Siis otsustasime sellele enne Rooma jõudmist mitte mõelda.“ (Lk. 31.)

Biograafilise elu stiiliks on truudusetus (sest truudus on projektiivne nagu teeskluski), seda sisustavad-kujundavad „vastutus-tundetud“ (kui tore sõna, märkimaks tulevikust mittehoolimist!) tutvused ja sõbrused ning paiksuse puudumine — renessansiinimene suhtleb paljudega ega ole iial sunnismaine. Ta ei hoiu pikalt ei suhteid ega kohta. Säärane elustiil võiks heidutada nekroloogilise elu ideolooge nagu Marmontel, kes kinnitab, et õnnelik on vaid see, kes ruumi võtab vähe ja paika vahetab harva.

On elusid, mis nõuavad suuremat mõõtkava. Nagu Cellinil: „Ma ütlesin, et ma olen vabana sündinud, see aga tähendab, et ma kavatsen vabana elada...“ (lk. 33). Või nagu Caravaggiol. Või nagu Gesualdol...

Muidugi on need kuritegelikud elulood, mille kordusesitus nüüdisajal

ei tuleks kõne allagi. Aga nad on meile väärtuslikud teada ja tunda kas või sellepärast, et aimata omaenesegi elus eluloo võimalust.

Aeg kulgeb norus. Pühajalt, püstipäi
tast möödub elu — kusagil, mitte
siin...

Kuid mida võimaldanud oled
endale, kunstnik, et taevaid tõsta?

Kust algab luule? — Küllap vist
julgest.

Kes annaks käsu hüljata kõik, mis on,
ja mitte jääda iseendaks —
julgeda rikkuda oma piiri?

Mis juhtub siis, kui lükati liusklev keel
saab äkki aru: lõpmatus pole kriips
ta enda skaalal, ∞-ga joon, vaid
lennuruum mõõdukallastest välja?

Linnar Priimägi

KROONIKAT

1. veebruaril toimus Tallinnas Adsoni majas luuleõhtu. T. S. Elioti luule tõlkeid luges ja kommenteeris P.-E. Rummo.

9.—10. veebruarini leidis Tartus aset Soome Instituudi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ühisseminar ajaviitekirjanduse teemal „Kõrge ja madal“.

10. veebruaril korraldati Tartus ülikooli Õpetatud Nõukogu saalis Uku Masingu kollokvium. Kirjaniku isiku ja loomingu eri tahke käsitlesid J. Kiivit, H. Runnel, A. Lääts, J. Peebo, K. Kasemaa, V. Salum, J. Kivimäe, P. Olesk, H. Udam ja T. Luik.

14. veebruaril istus koos EKL-i juhatus. Päevakorras olid jooksvad küsimused.

16. veebruaril anti Tallinnas Kirjanike Maja saalis kätte Eesti Kultuurkapitali 1995. aasta kirjandusauhinnad:

— l u u l e: Jaan Kaplinski „Mitu suve ja kevadet“;

— p r o o s a: Andrus Kivirähk „Ivan Orava mälestused“ ja Tõnu Õnnepalu „Hind“;

— d r a m a: Astrid Reinla „Õnne 13“ (postuumselt);

— l a s t e k i r j a n d u s: Peeter Ernits „Ei või olla“;

— e s s e i s t i k a: Jaak Rähesoo „Hecuba pärast“

— t õ l g e: Udo Üibo (A. Koestleri, J. Kosinski ja G. Orwelli teoste tõlked eesti keelde) ja Horst Bernhardt (Tõnu Õnnepalu teoste tõlked saksa keelde).

17. veebruaril anti Tallinna

raekojas kätte Avatud Eesti Fondi teenetepreemiad eakatele kultuuri-tegelastele. Selle said Aarne Vinkel, Linda Viiding ja Ants Viires.

21. veebruaril sõitis Väinö Tanneri Fondi stipendiaadina ennast Itaaliasse täiendama tõlkija Merike Pau.

24. veebruaril anti Toompeal kätte vabariiklikud aastapreemiad, mille pälvisid kirjanduse alal Ivar Grünthal (luule koondkogu „Neitsirike“), Arnold Ravel (teenete eest ilukirjanduse tõlkimisel ja toimetamisel) ja Vaino Vahing (novellivalimik „Kaunimad jutud“).

29. veebruaril toimus Tallinnas Loodusmuuseumis „Vikerkaare“ loomanumbri esitus, millega ühtlasi tähistati ajakirja kümnendat sünnipäeva.

ÕNNITLEME

30. aprill — Paul Kuusberg 80

PIIRIJUHTUM.

EMIL TODE ROOTSI,

NORRA JA TAANI KEELES

Gränsfall — piirijuhtum — oli soomerootsi kirjanduskriitiku, eesti kirjanduse sõbra Elisabeth Nordgreni *lapsus linguae* „Piiririigi“ rootsikeelse tõlke (*Gränsland*) tutvustuses („Hufvudstadsbladet“ 19. VIII 1995). Eks ole seegi üks sisuseletuse võimalus. Pealkirja mitmes aspektis lahtimõtestamisele on pühendanud hulga ridu ka teised arvustajad ja raamatututvustajad kõigil kolmel

Põhjamaal, kus romaan 1995. aastal ilmus — Taanis, Norras ja Rootsis, vastavalt Anne Behrndti, Turid Farbregdi ja Enel Melbergi tõlkes.

Pealkiri ütleb tõepoolest nii mõndagi. Norras on raamat saanud soomlaste eeskujul (*Enkelten siemen*, tlk. Juhani Salokannel, 1994) pealkirjaks *Englefro* („Ingliseeme“), mis märgib ehk küll androgüünsete inglite maises mõttes kaheldavat viljakust, aga ühtlasi ilmselt väldib romaani pealkirja ajaloolise ja poliitilise tõlgenduse võimalust. Siit ka norra arvustajate hoiak: saksakeelne ajalooline mõiste *Randstaati*, millest alustab oma sõnavõttu „Dagens Nyheteri“ autoriteetne kriitik Mikael Löfgren („Ükskord ma lugesin lehest sõna „piiririik“...“ — rootsi keeles kasutataksegi sel kohal sõna *randstat*, mitte *gränsland* — DN 3. VIII 1995), sõna, mida meenutab ka nii mõnigi taani arvustaja, ei tule norralastele meeldegi.

Elin Brodin kirjutab „Aftenposteni“ hommikuväljaandes (16. X 1995): „Tagapõhjaks on Eesti raske saatus korrupsiooni (jah, nimelt nii ongi kirjutatud, ja mitte „okupatsiooni“) ja fanatismi meelevallas, ning kohutav (verine, ütleb arvustaja) kuristik Ida ja Lääne vahel. Minategelane ilmutab vahel põlgust oma sünnimaa ja päritolu vastu... Aga järgmisel hetkel kritiseerib ta Lääne inimeste pinnapealset elu. Ta püüdleb küll nende „elegantsi“ ja „vabaduse“ poole, kuid ei taha tegelikult loobuda lapsepõlves sissekasvanud tõsidusest, looduslähedusest ja vaimsuseaustusest.“

Stein-Arve Myrbakk („Rana Blad“ 10. XI 1995): „Rõhutatakse

kontrasti Ida — Lääs, Eesti — lääneriigid, kuid seda ei tehta nii, nagu mäletame varasematest idariikide kirjanduse tõlgetest. Tode võib küll olla kriitiline ning ironiseerida oma tagapõhja üle, kuid ta näeb ka lääneliku süsteemi negatiivseid jooni.“

Samal ajal kui mitmed arvustajad enam-vähem üksmeelselt hindavad romaani ennast poeetiliseks, mitmekihiliseks ja süvenemist nõudvaks, on kaks kriitikut otse vastandlikul seisukohal norra tõlke suhtes. Kui Elin Brodini meelest on tõlge „harmooniline ja stiilipuhas“, siis Bergeni kriitikule Pål Gerhard Olsenile („Bergens Tidende“ 20. XI 95) tundub „vanamoelisse *nynorski*“ ümberpanek „kohatu“.

Taani arvustajad on, nagu öeldud (võimalik et juba pealkirjast *Grænseland* tingituna), rohkem huvitatud Eesti ajaloost. Mette Dalsgaard artiklis „Puuriidatagune maa“ („Berlingske Tidende“ 16. XI 1995): „Meie literaat saabub puuriidatagusele maalt, „möödunud sajandist ja kadunud maalt“. [---] Romaan pole tegelikult muud kui variatsioonid tuntud teemadel ja selle sümboolika pole iseenesest just enneolematu, kuid raamatu tugevus on selle poeetilisuses. [---] Balti kirjanikud hakkavad pikkamööda meieni jõudma. Eestist on meil juba uusklassik Jaan Kross „Keisri hulluga“ ja Viivi Luik „Ajaloos iluga“. Ja nüüd Emil Tode noorimast generatsioonist. Väga paljutõotav tutvus. Minu teada tähendab „tode“ tõe. See nimi — või pseudonüüm — esitab kandjale kahtlemata suuri nõudmisi...“

Erik Svendseni retsensioon

(„Morgenavisen Jyllands-Posten“ 27. II 1996) kannab pealkirja „Kirjad kõmisevast tühjast ruumist“: „„Piiririik“ ei ole mitte ainult kasulik lugemine. See on ka õudselt ebamugav ja südamesetungiv. Illusioonideta — sest põgeneja kogeb, et meie väljakujunenud maailm pole võõrale mingi laiskadema, ja kangelasele pole antud igatsevalt vaadata ei minevikku, oma noorpõlve Ida-Euroopa poole, ega ka tulevikku, Läänes ootava rõõmsa elu poole. Ta ei kuulu mitte kuhugi. [---] Kurb lugu — ja ometi. Raamat on nimelt hirmus hästi kirjutatud (mis tähendab ka, et Anne Behrndt on selle hästi tõlkinud), täis täpseid kirjeldusi ja keerulisi tundeid. „Piiririiki“ lugedes saame targemaks.“ Ühe lemmikaforismina tõstab Svendsen — nagu nii mõnigi teine arvustaja — esile tsitaati idaeurooplasest, keda Euroopas vaadatakse kaastundlikult nagu „surnu sugulast“.

Kui Erik Svendsen võrdleb Tordet teiste heade Ida-Euroopa kirjaniikega nagu näiteks Ivan Klima, siis mitme teise taani kriitiku meelest sarnaneb „Piiririik“ Rainer Maria Rilke „Malte Laurids Brigge ülestähendustega“ (1910). Bo Hakon Jørgenseni meelest („Kristeligt Dagblad“ 6. XI 1995) on tegemist Rilke kahvatu peegeldusega, kuid Benn Q. Holm („Det fri aktuelt“ 19. X 1995) viib võrdluse kaugemale: „Mõlema romaani ühispunkt on Pariis. Rilkel põgenes Linnade Linna noor taani aadlimees, „Piiririigis“ noor idaeurooplane, ja pisukese hea tahte korral võib lugeda neid kahte raamatut kui algavat ja lõppevat sulgu ühe ja sama sajandi ümber, kus

sõdade ja heaolu, totalitaarsete režiimide ja viletsuse varjus on esile tõusnud mõttelagedus ja tühjus. [---] Oma liigutavas köietantsus ebatäiusliku mõttekuse ja täiusliku mõttetuse vahel on romaan ühtaegu südamlik ja küüniline.“

Taani kirjanduse *enfant terrible*, sõnakas Poul Borum, tõmbab „Ekstrabladeti“ notiitsis „Noorena Euroopas“ (3. X 1995) ühendava joone veel hoogsamalt: „Väga suur üllatus Eestist, 31-aastase lüüriku esimene romaan, mis tekitab mulle tunde: siin on juttu sellest, kuidas on olla tänapäeval noor; sama tunde tekitab omal ajal Camus ja veidi hiljem tegid seda Kerouac ja Peter Handke. [---] Raamatu nooruse-tema on igavene võitlus „olla“ ja „mitte olla“ vahel. Piirimaa unistuse ja tegelikkuse ning piirimaa sugude vahel. Väga haarav raamat, tõeline lugemis- elamus.“

Muide, sugudevahelise piiri ähmasus on andnud mitmele kriitikule lausa nuputamisainet ja vana estofiil Søren Sørensen („Litteraturmagasinet Standart“ detsember 1995) teeb (ehk ka autorit?) üllatava avastuse: jutustaja androgüünsus seletub tema arvates sellega, et kõnealused disketid on tegelikult kirjutanud naine ja jutustav mees rüütab end naise teksti. Seepärast räägib Sørensen jutustajast järjekindlalt kui naisest (*hun*), samal ajal kui tõlkija ja kirjanik Niels Brunse langetab pärast mõningast kõhklust otsuse meessoos kasuks. Rootsi „Skånska Dagbladetis“ (30. VIII 1995) meenutab Thomas Almqvist romaani võtmena Louvre'i „Magavat hermafrodiiti“, mis paistab ühelt

poolt vaadates naisena, teiselt poolt mehena. (Muide, „Hinna“ tulevasi indoeuroopa keeltesse tõlkijaid on Önnepalu otsekui meelega seadnud „tema“ täiesti lahendamatu mõistatuse ette. Vahest nimetada „teda“ N-iks?)

Naine või mees — prostituut igal juhul, leiab Maria Gummesson („Upsala Nya Tidning“ 3. VIII 1995), toetudes autorile endale: „Kogu Ida-Euroopa on muutunud libuks.“ Sama lauset tsiteerib „Sydsvenska Dagbladet“ artikli sissejuhatuses („Illusioonideta idaeurooplane“, 3. VIII 1995) Cecilia Bornäs: „Ta arvab, et kogu Ida-Euroopa on muutunud libuks. Aga seda ütleb ta vähimagi erutuseta, ainult külmalt konstateerides.“

Kas just sellest totaalset üldistusest tulenevalt, aga mitmes arvustuses kajab kodumaalgi läbilõõnud määratlus „euroromaan“. Nii pealkirjastab Niels Brunse oma arvustuse „Surnupea hais külmkapis“ (tsitaat romaanist lk. 20) ja alapealkirjastab: „Tihe euroromaan Eestist“ („Politiken“ 2. X 1995), ning Elo Nielsen („Information“ 9. X 1995) lisab pealkirjale „Juurteta eestlane Pariisis“: „Eesti euroromaan Euroopa lõhenemiseks“.

„Suur eesti euroromaan“ on pealkirjaks ka Rootsi maakonnalehes „Gefle Dagblad“ (Christer Forsberg, 8. IX 1995), samuti vihjab sellele tiitlile (või sõnakõlksule) Thomas Almqvist.

Ligemale kahekümnest loetud rootsi retsensioonist on pikim juba mainitud Maria Gummessoni „Kui piire enam pole“. Arvustajale ei tundu romaan kaugeltki uudsenä, vaid jätkavat vana armast XX sajandi

kõrgkirjanduse traditsiooni: „Siin on kõike: tundenihilismi, dekadentsi, viiteid prantsuse filosoofidele, lahkumist, juurtetust, hõrke õhtusööke. Sissejuhatuses kirjeldatakse Eestit ülimalt euroopaliku proosa võtetega. See on metoodiline, liialdav, mõrumagus ja klanitum kui mõne austria või prantsuse vananeva intellektuaali Eksootika-kirjeldus. Eksootika — see on tumedate metsade ja surmaihaluse maa, vitamiinipuudus ja aher muld, kitsas sisemeri, kus laevad lämbuvad — lühidalt, vangla.“ Ometi tajub Maria Gummesson lugedes ka teisi tahke ja mõõtmeid, mille olemus aga jääb talle arusaamatuks. „Lugemise ajal meenub, mida õpetas mulle soomlasest tuttav, kellel on eestlastest sõpru: „Pea meeles, et baltlased on niivõrd harjunud rääkima midagi otse välja ütlemata, et meil ja nendel on peaaegu võimatu üksteist mõista.“ [---] Mis mulle võib tunduda äraleierdatud teema korrutamiseks, on Baltikumis sensatsiooniline kirjanduslik lõhkeaine. See möödapääsmatu fakt avab „Piiririigi“ eesti ja rootsi lugeja vahel kuristiku. Me ei loe sama raamatut. Sinna ei saa keegi midagi parata.“

Sama *déjà vu* tunne on „Sydsvenska Dagbladet“ arvustajal Cecilia Bornäsil: „See uus idaeuroopalik illusioonitus on Läänes muidugi juba jõudnud vanaks saada. Ükskõiksus ja võõrdumine on postmodernsel ajal ammu Lääne-Euroopa romaanikirjanike lemmikteemad. Emil Tode kujutab seda veel kord — heas sõnastuses meeldetuletusena meile ja halvimal juhul hilinevad hoiatusena oma kaasmaalastele. [---] „Piiririik“ on

hirmutav, aga ilus leinalaul kadunud unistustele, mis mõistagi rajanesid valedel eeldustel, aga kaitsesid ida-eurooplasi siiski Lääne destruktiivse käegalöömise eest.“

Ja Lennart Bromander („Arbetet“ 5.VIII 1995) paigutab „Piiri-riigi“ ammusest ajast tuttavasse romaani tüüpi, mida tänapäeval nimetatakse „rongihulkuriromaaniks“, näeb aga stereotüübi kordumises vähemalt Eesti jaoks värskendavat puhangut. „Noor Emil Tode on esimene, kes sel viisil toob värsket õhku oma kaua suletud ja okupeeritud kodumaale. Meie, blaseerunud rootslased, ei kujuta muidugi ette, milline võrratu tunne peab olema eestlastel seda laadi romaani lugeda.“

Arvustuste põhimass moodustab teema tuttavlikkusest hoolimata siiski üsna üksmeelse kiidukoori. „Võib-olla tuleb valgus idast!“ hüüab Björn Gunnarsson „Göteborgs-Postenis“ (3. VIII 1995) ja töölislehe arvustaja Sten Jacobsson („Arbetarbladet“ 19. VIII 1995), kes leiab romaanist mõistagi eelkõige lääneliku linnaihiskonna kriitikat, arvab, et noor mees ühest Euroopa *Randstaat*’ist paneb diagnoosi tervele Euroopale.

Niisiis — tahaks korrata noorte Tartu kriitikute ja Eduard Vilde kombineeritud lauset („Postimees“ 31. I 1996): Piibeheht om Pisuhänna tennü. Kratt on laia maailma läinud ja kannab sealt nüüd peremehele arvustusi kokku. Ja iga kriitik arvustab seda Pisuhända oma mätta otsast, oma eurokogemuse kohaselt.

Anu Saluäär

POOLA NÄITEKIRJANDUS ÜHEKSAKÜMNENDATE ALGUL

Alustada võiks ülevaadet ehk tuntuimast ja enim tõlgitud poola näitekirjanikust Sławomir Mrożekist. 65-aastane Mrożek on elav klassik, kellelt on ilmumas „Kogutud teosed“ ja kelle kohta kirjutatu ületab mitmekordselt viljaka dramaturgi enda loomingu. Viimase aja üks Mrożeki käsitusi on Krakówi kirjandusteadlase Jan Błoński „Sławomir Mrożeki kõik näidendid“ (*Wszystkie sztuki Sławomira Mrożka*, 1995). Üheksakümnendatel on avalikkuse ette jõudnud kaks uut näidendit: „Lesed“ (*Wdowy*) ja „Armastus Krimmis“ (*Miłość na Krymie*). Ning mõlemaga suutis Mrożek oma lugejaid põhjalikult üllatada.

„Lesed“ on tagasipöördumine „Tango“–eelse paradoksliku stiili juurde. Tegemist on komöödiaga, aga komöödiaga surmast. Ent Mrożekit ei huvita metafüüsika, ta ei küsi, mis on surm. Pigem huvitab teda surma koht ja roll elus, surm nii-öelda elu perspektiivis, samuti meeste ja naiste erinev suhtumine sellesse. Näidend on universaalne, seal puuduvad poliitilised allusioonid ja ühiskondlikud rõhuasetused. Esimeses vaatuses istuvad kohvikus kaks naisterahvast, kes armukesti oodates räägivad oma surnud meestest, keda omakorda ühendas keegi kolmas naine. Ent selgub, et ühe mees oli teise armuke ja teise mees omakorda esimese armuke ning seegi, kes oli kolmas... Teises vaatuses rivaalitsevad mehed — kes meenutavad „Emigrantide“ tegelasi — samas kohvikus selle kolmanda

tähelepanu püüdes. „Lesed“ on naljakas, aga mitte lõbus näidend. See ei küüni küll Mrożeki šedöövrite „Tango“, „Emigrantide“ ja „Portree“ tasemele, ent surmast komöödia kirjutamine pole ka teab mis lihtne ülesanne.

Mrożeki seni viimane näidend „Armastus Krimmis“ („Dialog“ 1993, nr. 12) erineb kõigest, mida näitekirjanik on varem kirjutanud. Tegevus toimub Venemaal Krimmis, esimeses vaatuses aastal 1910, teises aastal 1928 ning kolmandas tänapäeval. Esimene vaatus on oma teejoomise õhkkonnaga väga tšehhovlik, selles on lootusetut, vastamata armastust, samuti viiteid Tšehhovile (üks tegelasi saab telegrammi Lopahhinilt, milles see teatab, et Ranevskaja müüb Tuula kubermangus kirsiaeda). Vaatuse lõpus ilmub teelauda Uljanov–Lenin, kes ajab lusikaga moosi näost sisse ja teatab siis: „A ja vsjo znaju.“ Teises vaatuses valitseb nõukogulik vaim ning muu hulgas esitatakse seal ka Shakespeare'i. Kolmanda vaatuse peamine tegevus seisneb Ameerikasse viiva laeva ootamises. Lühidalt öeldes on see näidend armastusest ja Venemaa hukust. „Armastus Krimmis“ on juba lavale toodud Pariisis, New Yorgis ja Moskvas ning ma ei näe põhjust, miks ei võiks poolakast maailmakodaniku nägemus Venemaast huvitada meiegi vaatajat. Pealegi on vaieldamatult tegemist Mrożeki ühe tippnäidendiga.

Siit oleks loogiline edasi minna ühe verivärskle näidendi juurde. Ka Maciej Wojtyszko „Semiramis“ (*Semiramida*, „Dialog“ 1996, nr. 1) viib meid Venemaale, ainult aeg on

teine. Piisab, kui nimetada tegelasi: Katariina II, Denis Diderot, Potjomkin, vürstinna Daškova, Melchior Grimm, Grigori Orlov, Aleksandr Bestužev, tsaarina Jelizaveta, Peeter III. Peamine tegevus toimub prantsuse filosoofi ja entsüklopedisti Denis Diderot' viiekuulise viibimise ajal Peterburis 1774. aastal, aga on ka mõningaid tagasipöördumisi ajas (eeskätt ajaloo sõlmpunktide juurde — Peeter III kõrvaldamine jms.). Diderot püüab Katariinale nõu anda, kuidas Venemaad euroopalikumaks muuta. Loomulikult ei saa sellest midagi head välja tulla. Diderot oma lihtsameelse suhtumisega Katariinasse meenutab veidi tänapäeva Lääne suhtumist Venemaasse, ent muidugi on see näidend ka armastusest. Kuidas siis teisiti — kui üks peategelasi on armunäljas Katariina II. Mõjukas teatrikriitik Andrzej Wanat on nimetanud „Semiramist“ üheks üheksakümnendate huvitavamaks poola näidendiks. Ja ega Maciej Wojtyszko (sünd. 1946) olegi teatrimaailmas tundmatu nimi. Ta on tegutsenud lavastajana ning dramatiseerijana ja kirjutanud lastenäidendeid. 1992. aastal ilmus „Dialogis“ tema kahenaisetükk „Taaselustamine“ (*Wznowienie*), tegelasteks draamanäitleja ja nukunäitleja. „Semiramise“ eestikeelne tõlge on saadaval Eesti Näitemänguagentuuris (nagu ka Mrożeki „Lesed“ ning teisedki allakirjutanu uuemad poola dramaturgia tõlked).

Venelane — tõsi küll, allakäinud, emigreerinud ja kõigele lisaks juudi päritolu — on peategelaseks ka

USA-s elava Janusz Głowacki näidendis „Antigone New Yorgis“ (*Antygona w Nowym Jorku*, „Dialog“ 1992, nr. 10). See New Yorgi kodututest kõnelev teos on eesti teadlikumale teatrikülastajale juba tuttav — 1995. aastal tõi selle „Ugalas“ lavale Peeter Raudsepp. Seepärast ei hakka ma sellel pikemalt peatuma. Aga igal juhul väärib märkimist, et Eestis tuli too rahvusvaheliselt palju tähelepanu äratanud näidend (nüüdseks lavastatud mitmel pool USA-s, Moskvast, Peterburis, Prahast, Dagestanis ja mujalgi) niivõrd kiiresti lavale — seda tänu „Ugala“ tollaegse kunstilise juhi Jaak Alliku initsiatiivile.

Ent eesti teatri omamoodi operatiivsusrekord on märtsis 1991 Draamateatris Evald Hermaküla poolt lavastatud Bogusław Schaefferi „Proovid“ (*Próby*). 1990. aasta sügisel saatis autor mulle äsja valmis saanud teksti. Et see meeldis, asusin kohe tõlkima. Lugu meeldis ka Hermakülale ja ta tõi selle aega viitmata lavale. Ning alles hiljem selgus, et tegu oli maailma esietendusega — esietendused Viinis, Madridis ja mitmel pool Poolas said lavaküpseks alles sügisel. „Proovid“ ongi selle avangardse helilooja (vt. ka TMK 1991, nr. 5) ja draamakirjaniku üks hinnatumaid näidendeid. Nüüdseks on Schaefferilt ilmunud kaks näidendikogumikku — „Lavateosed“ I ja II (*Utwory sceniczne*, Salzburg, 1992 ja 1994), mis sisaldavad kokku 14 teatritükki. Need on kirjutatud peamiselt üheksakümnendatel, nii et vanahärra on olnud üllatavalt produktiivne. Peale „Proovide“ olen eestindanud

veel „Näitleja“ (*Aktór*), „Piilu“ (*Kaczo*), „Toosti“ (*Toast*) ja „Siin-seal“ (*Tutam*), samuti veidi varasema „Loojangu“ (*Mroki*, kirjutatud 1979—1980, panoraamse komöödia maailma allakäigust — tegelasteks Freud, Goethe, Adolf (H), kapten Brown, baleriinist spioon Nurbejev, Pulitzer, gangsteripealik Putanelli, ukraina natsionalist Zapalniuk jt.). Schaefferi uuemad näidendid ei käsitle enam pelgalt kunstnike ja näitlejate maailma (nagu „Proovid“, „Näitleja“, „Piilu“, „Kvartett neljale näitlejale“). Näiteks „Toostis“ näidatakse schaefferliku kõverpeegli kaudu seabimist ja sekeldamist ühes riigiasutuses enne kõrge ülemuse saabumist. Tegevuse teljeks on sobiva tervituskõne väljamõtlemise lugu. Kaheinimesetükis „Siin-seal“ toimub tegevus kohvikus ning mõlemad näitlejad (nii mees kui ka naine) mängivad kahte osa — kohviku küllastajat ja kelnerit. Näidendi üks kummalisemaid stseene on see, kui kõik neli (!) mängivad kohviku tagaruumis bridži. Sünnib muudki schaefferlikku — otsitakse kelneri kadunud kinga (see on loomulikult tualetis), tehakse kokkuvõtte Schopenhaueri filosoofiast jne. „Proovide“ kõrval on „Siin-seal“ Schaefferi uuematest näidenditest rahvusvaheliselt edukamaid — seda on lavastatud Pariisis ning mitmel pool saksa keelealal.

Kui juba kuulsuste juures olla, siis olgu mainitud, et Tadeusz Różewicz (sünd. 1921) pole pärast oma Kafka-näidendit „Löks“ („Dialog“ 1982, nr. 2) teatritele midagi kirjutanud. 1994. aastal tegi ta Wrocławis „Teatr Polski“ näitlejatega

proove „Kartoteegi“ tänapäevastatud variandiga, tekst ilmus „Laiali-loobitud kartoteegi“ (*Kartoteka rozrucona*) nime all ka „Dialogis“, aga mingiks uueks näidendiks seda küll pidada ei saa.

Üheksakümnendate esimese poole parimate näidendite hulka arvatakse Anna Bojarska „Meeting“ („Dialog“ 1992, nr. 8). Peategelaseks on selles „näidendis kunstist, seksist ja surmast“ Henri de Toulouse-Lautrec. Bojarskal ei ole see esimene biograafilisele ainele toetuv näidend — kaheksakümnendate lõpul jõudis Andrzej Wajda käe all lavale tema „Poola keele tund“ — näidend Tadeusz Kościuszkost (vt. TMK 1989, nr. 11, lk. 72–73). Viimasega võrreldes on „Meeting“ küll tunduv edasiminekuks.

Poola näitekirjanike uuematest nimedest mainigem Tadeusz Słobodzianekit (sünd. 1955), tema üheksakümnendatel ilmunud näidenditest on tähtsamad „Prohvet Ilja“ (*Prorok Ilja*, „Dialog“ 1992, nr. 11) ja „Merlin“ („Dialog“ 1993, nr. 3). Słobodzianeki maailmavaate iseloomustamiseks öeldagu, et ta on inimene ida poolt Vislat — sündinud Siberis, lapsepõlv möödus Białystokis, kus ta puutus tihedalt kokku valgevene kultuuriga. „Prohvet Ilja“ on jõudnud nüüd ka üle keelepiiride, 1995 toodi see lavale Saksamaal.

Huvi on ärganud luuletaja ja kriitiku Artur Grabowski (sünd. 1946) esiknäidend „Monodraama“ (*Monodram*, „Dialog“ 1996, nr. 2). Tegelasteks on hooldekodus elav abielupaar. Sügavalt läbituntud ja meisterliku dialoogiga näidend räägib nende vananemisest–kustumisest,

minevikumeenutustest, oma elule mõtte otsimisest. Autor ise on nimetanud seda irooniliseks tragöödiaks.

Romaaniga „Weiser Davidek“ rahvusvahelises kirjandusilmas läbilõõnud Paweł Huelle (sünd. 1957) esimene täisõhtunäidend „Kes räägib ootamisest?“ (*Kto mówi o czekaniu?*, „Dialog“ 1994, nr. 7) ei täitnud päriselt ootusi. Teos kujutab endast Samuel Becketti „Godot'd oodates“ parafraasi, tegelasteks Prantsusmaal seiklevad näitlejahakatised — poolakas Paul ja iirlane Antoni.

Selleks korraks lõpetan. Traditsioonidega teatrimaa Poola viimaste aastate tähtsamad draamateosed on üles loetud. Mrozeklikult-tšehhovlikult võiks tõdeda, et neid ei olnuks just palju, kui neid oleks olnud vähem.

Hendrik Lindepuu

- 435 *Raul Meel* • Viis evidentset luuletust
- 441 *Jaan Kross* • Süit kolmele klaverile või ehk siiski ainult kahele
- 469 *Enn Vetemaa* • *Kuuskümmend aastat olen trallitanud läbi elu / *See oli ammu–ammu jt. luuletusi
- 475 *Harald Suislep* • Valtapuu teel Euroopasse / Kaduvuse müsteerium / Hüvasti mr. Shakespeare ja mr. Perv! / Luulereaaliad
- 476 *Ene Mihkelson* • Roostepunane karbus / Mari–Kes–Toob–Õnne / Tule eile meile / Esteet / Prantsuse vaim / Meie laul on vaikus
- 493 *Aarne Puu* • *Sinu / *Sinule / *Peida end jt. luuletusi
- 497 *Toomas Paul* • Leeri likvideerimise lugu
- 513 *Paula Sering* • Luuletaja läheb ära
- 528 *Rutt Hinrikus* • Eesti proosa 1995
- 541 *M. H. R.* • Meel ja maailm
- 553 *Olev Remsu* • Teelahkmel
- 555 *Toomas Liiv* • Kristlik paradigma: Uku Masing palimplastina
- 557 *Märt Väljataga* • Vaatlusi Masingule standardse keskmise eurooplase seisukohalt
- 561 *Rein Veidemann* • Jüri Talveti Hispaania stuudium
- 564 *Linnar Priimägi* • Biograafiline elu
- 566 Kroonikat
- 567 *Anu Saluäär* • Piirijuhtum. Emil Tode rootsi, norra ja taani keeles
- 571 *Hendrik Lindepuu* • Poola näitekirjandus üheksakümnendate algul

Peatoimetaja
ANDRES LANGEMETS
tel. 443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 440 780

Ilukirjandus
ASTA PÖLDMÄE
tel. 440 781

Ilukirjandus ja kriitika
UDO UIBO
tel. 441 365

Publitsistika
OTT RAUN
tel. 440 781

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 441 365

Sekretär
KATRIN RAUD
tel. 441 365

Toimetus
Harju tn. 1, pk. 66, EE0090 Tallinn

Kirjastus „Perioodika“, Tallinn, Pärnu mnt. 8

Trükikoda „Akadeemia Trükk“, Tallinn, Estonia pst. 7

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praaeksemplari korral pöörduda trükikotta „Akadeemia Trükk“, tel. 454-750

„Loomingu“ järgmises numbris in spe:

Doris Kareva, Ott Rauni, Kersti Merilaasi, Jüri Talveti,
Marko Kompuse ja Priit Rataspe luulet

Tee Kallase väike õudusromaan „Käsi“

Andres Vanapa ja Veiko Belialsi lühijutte

Haljand Udam Roomast ja maailmast

Asta Põldmäe märkmed novellist

Sirje Kiin: arbujate hinnanguid Marie Underile

„Loomingu Raamatukogus“ ilmumas:

INDREK HIRV „Põuasinine“

JÖRN DONNER „President“

LOOMING

ILMUB 1923. AASTAST